ЕЛМИ АХТАРЫШЛАР

II ТОПЛУ

ФИЛОЛОКИЈА

ТАРИХ

ИНЧӘСӘНӘТ

БАКЫ – 2000

4 21
Е 4 в

РЕДАКСИЈА ҺЕЈ'ӘТИ

ШАМИЛ САЛМАНОВ, фил. е.д., профессор
ГАРА НАМАЗОВ, фил. е.д., профессор
НИЗАМИ ЧӘФӘРОВ, фил. е.д., профессор
ГАРА МӘШӘДИЈЕВ, фил. е.д., профессор
ИСМАЈЫЛ МӘММӘДОВ, фил. е.д.
ОГТАЈ ӘФәНДИЈЕВ, тар.е.д., профессор
ТАҺИР ГАФАРОВ, тар.е.д.
ИНГИЛАБ КӘРИМОВ, сән. е. д., профессор
МӘРЈӘМ ӘЛИЗАДӘ, фил. е.н., досент
ЛЕЈЛА АХУНДЗАДӘ сән.н., досент

Мәс'ул редактор: **ӘЗИЗ ӘЛӘКБӘРЛИ, фил. е.н.**

Мәс'ул катиб: **КҮЛНАР ҺӘСӘНОВА**

Елми ахтарышлар, II топлу, "Елм" нәшријјаты, 2000.

Б Д У-нун
Елми
китабханасы

236865

4604000000
А ---------------------- Грифли нәшр
655 (07) - 2000

ГАФАР ГУСЕЙНОВ
Кандидат филологических наук

«НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ» И МУСУЛЬМАНСТВО
(На материале творчества Гусейна Минасазова)

В истории азербайджанской литературно-общественной мысли Гусейн Минасазов (1881-1932) известен прежде всего как один из авторитетных представителей национальной журналистики первой четверти XX века. Как и многие известные представители азербайджанской интеллигенции, Минасазов являлся выпускником Горийской учительской семинарии. В истории национальной публицистики он остался как автор ярких публикаций на актуальные проблемы борьбы с тиранией, мракобесием, религиозным фанатизмом. Имеющийся опыт исследования наследия Минасазова приводит к заключению о недостаточной его освещенности. Немногие исследователи творчества Гусейна Минасазова прежде всего отмечали его неподдельную преданность своему народу, стремление к его просвещению, росту общего культурного уровня всего мусульманского населения бывшей царской России.[1] Особо акцентировалась близость Минасазова к "молланасрединовцам". Так, известный исследователь истории азербайджанской литературы и журналистики Шамиль Курбанов, которому, в частности, принадлежат заслуги в исследовании и издании произведений Г.Минасазова, в предисловии к одному из таких изданий отмечал: "Проблемы, ставившиеся в статьях Г.Минасазова, злободневны и крайне актуальны. В публицистике Г.Минасазова находят свое отражение и правильное разрешение почти все основные проблемы, связанные с дореволюционным Азербайджаном, - национальные, общественно-политические, историко-литературные, нравственные. Безусловно,

---

1. Ш.Курбанов. Гусейн Минасазов и его тифлисские издания. - Литературный Азербайджан, 1965, №5; Ш.Курбанов. Нераскрытые страницы. - Баку, 1974, с. 35-70, (на азерб. яз.); А.Алиев. Жизнь и творчество Г.Минасазова. - Баку, 1968 (автореферат кандидатской диссертации); М.Ф.Меликова. История политико-правовых учений в Азербайджане в XIX- начале XX вв. Баку, 1972; Г.Минасазов. Избранные произведения (предисловие Ш.Курбанова). Баку, 1982.

основной мотив его публицистики - беспощадное, резкое обличение восточной отсталости во всех ее формах. В этом отношении он стоит в одном ряду с сотрудниками журнала "Молла Насреддин", создавшими известное общественно-литературное течение под общим названием "молланасрединовцев", к числу которых можно отнести и Г.Минасазова"[1] . Справедливости ради следует отметить, что затрагиваемый Гусейном Минасазовым материал задевал чувства националистов, которые, безусловно, под воздействием творчества таких мастеров слова задумывались о тяжелой жизни мусульманского населения. Можно сказать, что «ядовитые» статьи Г.Минасазова и его соратников по перу во многом выполняли культурно-просвещенческую функцию, в известной степени способствовали открытию очагов просвещения и культуры. Если учесть,. что эта «просвещенческая» борьба велась в условиях господства царской цензуры, то можно представить себе, насколько было развито национально-гражданское чувство у таких авторов, которых не останавливал страх наказания, штрафов и ссылки.

Издаваемые Г.Минасазовым журнал "Огни", газета "Еженедельное обозрение", несмотря на недолгий срок издания, внесли значительный вклад в дело развития художественно-публицистической мысли не только азербайджанцев, но и всех мусульман, проживавших в царской России. С годами сформировалось творческое кредо Минасазова, связанное с приоритетностью оригинального, самобытного взгляда художника на предмет изображения. Как писал Ю.Бондарев, "настоящее искусство тем искусство, что в нем душа художника светится как бы изнутри, озаряя идею, сюжет, тональность вещи, ее настроение. Известно, что существуют разные приемы в литературе. Талант современен тогда, когда вы чувствуете действительность без надоедливого указующего перста автора, подобно тому как ощущаете лучи солнца - ведь оно присутствует и греет вас, если даже вы не смотрите на него в упор."[2] То есть можно считать, что своим оригинальным творчеством, которое в советское время по понятным причинам «не котировалось», Г.Минасазов как бы перекинул мостик с начала XX века в его конец. Позиции Минасазова о великом культурном прошлом азербайджанцев

---

1. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982, с.5-6.
2. Вл. Воронов. Художник и его время. - Новый мир, 1980, №2, с.230.

как нации в общем - то сводятся к понятию национальной идеи. То есть в творчестве Минасазова как бы отождествлены понятия национальной идеи и идеи национального. В этом тождестве связующая позиция состоит в идее пробуждения национального самосознания.

Национальная идея, апеллирующая к пробуждению самосознания народа столь характерная для творчества корифеев азербайджанской культуры и литературы конца XIX -начала XX века: Дж. Мамедкулизаде, У.Гаджибекова, А.Б.Ахвердова, М.А. Сабира и мн. др.; нашла свое отражение в произведениях, созданных на родном азербайджанском языке. Что касается Гусейна Минасазова, он пропагандировал идею национальных ценностей посредством русского языка на котором получил образование, благодаря которому мог печататься во многих изданиях национальных окраин бывшей Российской империи. Посредством русского языка бичевались порядки, установленные и поддерживаемые царскими ставленниками относительно национальных меньшинств тюркских и других народов, населявших Россию. Иными словами, посредством русского языка, что требовало особый смелости, прогрессивная интеллигенция присоединенных к империи народов пыталась пробуждать их национальное самосознание, препятствуя ассимилирующе -космополитическим тенденциям.

Многие представители национальных просветителей - демократов ставили вопрос о плодотворности русского языка в деле популяризации и признания родной культуры. С другой стороны, вспоминаются слова знаменитого казахского акына Абая, о том, что "нужно овладеть русским языком. Знать русский язык - значит открыть глаза на мир." Абай считал, что "Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом, он чувствует себя вольно, и если заботы и борьба этого народа ему по сердцу, то он никогда не сможет остаться в стороне."[1] Абхазский литературовед В.Агрба, касаясь вопроса об иноязычных национальных писателях, отмечал, что их "значение заключается в том, что зачастую они первыми выводят на страницы книг свой народ со свойственным ему миропониманием, традициями, бытом и чаяниями, делают его жизнь объектом художественного обощения"[2].

---

1. Кедрина З. К высотам реализма. - Октябрь, 1972, N 5, с. 194.
2. Кедрина З. К высотам реализма. - Октябрь, 1972, N 5, с. 194.

Прослеживание хронологии публикации Минасазова обнаруживает как бы смену статей несколько пессимистического характера со слабыми мотивами борьбы статьями жизнеутверждающими, обращенными к достоинством нации. Обратимся, к примеру, к тексту двух статей под общим названием "Среди мусульман", опубликованных в газете "Закавказье" от 22 мая 1907 года и от 7 июня 1907 года (статьи даются с сокращениями).

Статья первая: "Вопрос о современном положении мусульманской женщины не сходит со страниц мусульманской прессы. Все газеты и журналы отмечают тот факт, что это положение дальше существовать не может, и мусульманка раба должна возродиться к новой жизни -жизни женщины-человека. Но все, что пишется о мусульманской женщине самими мусульманами, носит отпечаток чего-то неясного, нет категорически выраженной мысли; авторы статей как-то боязливо виляют между добросовестным решением вопроса о мусульманской женщине и предполагаемым отношением к этому разрешению темной мусульманской массы. Оно и понятно, если принять во внимание, что не все деятели пера -герои, и быть осужденным и избитым каким-нибудь фанатиком - уродом не особенно приятно...

Но среди современных мусульманских газет и журналов один журнал, героически - смело бичующий все язвы мусульманской жизни. Журнал этот - "Молла Насреддин", называемый юмористическим, очевидно только потому, что в нем «горечь правды всегда смешана с медом юмора", как говорил Саади. В последнем номере этого журнала помещена статья, посвященная вопросу о мусульманской женщине и разрешающая его, как и должно разрешить, по нашему мнению...статья констатирует, что необразованность, чадра, гаремная жизнь, положение рабыни... делают из мусульманской женщины развратницу, не имеющую равной себе среди женщин других культурных наций. Эти же условия развращают и мужчин мусульман, развивая среди них пороки, о которых говорить не позволяет чувство гадливости. Нужно дать мусульманам образование, образование и образование."

Статья вторая: "5 июня вечером в казенном театре труппой Бакинского товарищества мусульманских артистов был дан спектакль на татарском языке. Шла историческая трагедия Н.Нариманова "Надир шах"...Роль Надира играл г. Араблинский и провел ее удачно. Публика осталась им очень довольна и

часто вызывала. Г-н Зейналов, старейший мусульманский артист, игравший две роли - Эдхема и Джавада, в обеих ролях, особенно во второй - был очень хорош и понравился публике... Сына Надира - Рза-Кули удачно играл г. Рзазаде. Роль честного и благородного Гюрджибека, грузина-полководца, вышла недурно в игре артиста Шарифова... Несколько слов о труппе: труппа эта - единственная, кажется, во всем мусульманском мире, и играла у нас, в Тифлисе, первый раз. В ней, безусловно, есть хорошие артисты, обещающие в будущем стать украшением мусульманской сцены. Симпатичны и цели труппы: развивать в мусульманах любовь к театральному искусству, переводить на татарский язык произведения лучших драматургов России и Европы, давать спектакли с благотворительной целью, помогать материально учащимся мусульманам и вообще оказывать поддержку делу просвещения мусульман... Мы от души приветствуем существование среди мусульман подобной труппы и выражаем искреннюю признательность артистам, работающим на пользу своих единоверцев".[1]

Как видно из приведенных примеров, целью Минасазова было определение основных контуров в деле реализации национальной идеи. И звучание пессимистической тональности в некоторых публикациях связано с целым рядом негативных факторов, тормозивших развитие нации, на которых акцентировали внимание такие представители национальной интеллигенции, как Г.Минасазов. Так, идея первой статьи отнюдь не сводится к бытовым аспектам так называемой женской проблемы: рабское положение в семье, ношение чадры, гаремная жизнь и т.д. Автор статьи решает проблему коренным образом - ратуя за ликвидацию безграмотности, доступ к образованию, причем не только женщин, но и мужчин – всех мусульман, в результате чего разрешатся многие вопросы. Прекрасно сознавая значимость отмеченной проблемы, Г.Минасазов, можно сказать, не обходит её ни в одной из своих публикаций. О чем бы ни говорилось – в конце концов все сводилось к образованию.

Целенаправленная деятельность Г.Минасазова сводилась к тому, чтобы сама нация осознала неизбежность улучшения жизни, которое невозможно без развития просвещения. Культурно-просветительские идеи, пропагандируемые автором, апеллируют

---

1. Г.Минасазов Избранные произведения. - Баку, 1982, с. 28-29, 34-35.

как к богатому наследию прошлого, так и к необходимости создавать новые традиции. Минасазов пытается реализовать мировоззренческие, просвещенческие идеи, которыми овладел в Горийской семинарии, с которыми связана и его положительная оценка деятельности первой мусульманской театральной труппы. Г.Минасазов подмечал любое проявление духовных потенций нации, которые пытался охарактеризовать с точки зрения пробуждения национального самосознания, думая также о перспективных шагах в этом направлении. Так, по его мнению, создание Кавказского мусульманского благотворительного общества могло бы решить многие проблемы мусульман.

Как видно, в публикациях автора особый акцент делается на понятие «мусульманство». Думается, неверно было бы усматривать противоречие между этим понятием и национальной идеей, если исходить из исторического контекста суждений Г.Минасазова. В работах автора обращает на себя внимание весьма частое использование этого понятия (к примеру, "среди мусульман", "одни мусульмане", "Тифлисское мусульманское городское училище", "мусульмане потеряли крупную артистическую силу," "мусульманская жизнь", "мусульманская пресса", "25-ти миллионное мусульманское население", "становится мусульманином", "мусульманская женщина", "мусульманские газеты и журналы", "образование мусульманки", "мусульманский шариат", "раздор между мусульманами", "мусульманский философ - муштеид", "мусульманская интеллигенция", "мусульманский женский вопрос", "мусульманское общество и печать", "мусульмане приобщаются к общечеловеческой культуре", "мусульманские драматические актеры", "Кавказское мусульманское благотворительное общество", "развивать в мусульманах любовь к театральному искусству", "о мусульманском духовенстве", "мусульманский клуб в Тифлисе", "мусульмане стремятся к просвещению и культуре", "мусульмане стали строить здание новой жизни", "студенты-мусульмане", "задачи мусульманского существования", "учителя мусульмане", "пробудившиеся мусульмане вновь повернулись на другой бок", "погибающие с голоду мусульмане", "о невежестве мусульман", "мусульманское население Закавказья", "развитие мусульман в сфере культурного преуспеяния", "желание мусульманских "верхов"", "исключительно мусульманские интересы", "мусульманская буржуазия", "разновидности мусульманской интеллигенции", "соль мусуль-

манской интеллигенции", "Араблинский - создатель постоянной мусульманской сцены и первый профессиональный артист-мусульманин", "никогда не предлагайте интеллигентной мусульманке играть на сцене", "мусульманская беднота", "состояние мусульманских духовных правлений", "мусульмане - лучше всех населяющих мир народностей", "эмансипация мусульманской женщины", "психология мусульманской девочки", "киты мусульманской интеллигенции" и т.д.). Почти каждое из этих сочетаний несет определенную информацию проблемного характера - критического и позитивного -о различных сферах жизни кавказских мусульман, рассматриваемых в контексте национальной идеи. То есть отмеченное понятие употребляется не столько, так сказать, по определению, т.е. с выраженным акцентом на сугубо религиозные ценности, сколько на социально-культурные параметры и ориентиры народностей мусульманского вероисповедания. Анализ контекстуального выражения приводит также к выводу о слове . «Мусульманин» во многих случаях как синониме «азербайджанца» (или «татарина»), то есть нации, национального. Эти понятия как бы дополняли друг друга, во всяком случае, в произведениях Гусейна Минасазова это выглядит именно таким образом. По Минасазову идея пробуждения народа связана переходом к новым жизненным ценностям, прежде всего в духовно-социальном плане. Автор призывает максимально использовать любые, даже самые маленькие возможности, "поблажки", "маленькие доверия" в пробуждении национального духа. В статье "Письма мусульманина" автор высоко оценивает первые шаги мусульманской интеллигенции и критикует ту её часть, которая отошла с прежних позиций. В суждениях Минасазова очевидна определенная осторожность: "легко" критикуя тех, кто стоит на позиции пропагандирования среди мусульман идеи религиозно-националистических ценностей, он в то же время не балует и ту часть интеллигенции, которая ставит культурное развитие мусульман "в зависимость от хода общероссийской жизни, в обособлении интересов и нужд мусульманского населения края видит несимпатичное желание мусульманских "верхов", играть на националистической струнке". Сторонник компромисса среди мусульманских интеллигентских позиций, Минасазов призывает их активных представителей выработать определенный взгляд на азербайджанцев в целом или, как он отмечает, на психологию

идеи национальности. Он пишет: "Одни понимают идею национальности в специфически - узком смысле; другие растворяют эту идею в понятии человечества. Оттого-то одна часть интеллигенции как бы уходит в землю, а другие парят над ней в пустом пространстве. Несомненно, в разрешении проблем идеи национальности могут быть различные точки зрения. Но бесспорно одно: национальность - факт, с которым надо считаться. Она, однако, не содержание, а форма, одна из тех форм, в которых проявляется сложная жизнь человечества. Национальность не отгородить от человечества китайской стеной, - это невозможно, но невозможно также и совершенное уничтожение идеи национальности, как отдельной, самостоятельной и самобытной формы".[1]

По Минасазову, в определении идеи национальности приоритетным является поворот в сторону рядовых представителей азербайджанцев, а не борьба в "верхах" за утверждение своих интересов. Идея национальности и национальная идея - в пробуждении нации - справедливо отождествляется Минасазовым в плане перспективы. Пастановка в то время столь серьезного вопроса имеет под собой реальную почву: интеллигенция была уже не та, что 50-100 лет назад. Возможность духовного развития нации определяется Минасазовым как идеальное устремление прогрессивно настроенной интеллигенции, которая должна остерегаться тенденций, стимулирующих националистический экстремизм. В статьях Минасазова приоткрывается завеса над драматическими сторонами жизни мусульман. За реальными событиями и фактами, освещаемыми в публикациях автора, открывается картина ужасающей отсталости и невежества. Исходной позицией в авторском восприятии является тезис, что нация в том случае может претендовать на достойное место в мировом сообществе, если может оценить собственную роль в историческом развитии. Недопонимание, вернее, недооценка национальной идеи приводит к тому, что многие представители мусульманской интеллигенции, по словам Минасазова, порой как бы снисходят к нуждам нации. Анализ целого ряда публикаций в отмеченном аспекте выявляет некоторые идеи, созвучные современности. В частности, его уничижительная оценка, вернее, тональность этих оценок в отношении пассивности,

---

1. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982., с. 71-72.

индифферентности многих интеллигентов к судьбе нации как нельзя более актуальны для сегодняшней азербайджанской действительности, когда, несмотря на частое звучание лозунгов и национально – патриотических программ, проповедуемых целым рядом партий и их лидеров, как говорится, воз и ныне там. Иными словами, Г.Минасазов затрагивал важнейший аспект национальной идеи, предупреждая об опасности размежевания интеллигенции и народа. В частности, он отмечал: "Мусульманская интеллигенция не работает, в точном смысле этого слова, не дело делает, а учит, вернее, пророчествует. Вот толпа, и перед ней, на возвышении, кучка людей. Они бросают ей старые, всем уже надоевшие, слова и такие же советы. Но как выполнить эти советы, как следовать этим советам - толпа не знает, а кучка не объясняет. Мусульманской интеллигенции чуждо чувство уважения к народу, как совокупности живых, мыслящих и действующих личностей. Ее не интересует народная психология, народное мировоззрение, народный быт. Обосновавшись в известном, к тому же крайне ограниченном круге идей и мыслей, она диктует их народу и требует подчинения. Малейшая попытка со стороны хотя бы некоторой части народа возражать, протестовать - вызвала бы бурю негодования у властолюбивых руководителей."[1]

Знакомство со статьями и рассказами Минасазова приводит к заключению об ответственности, которую взял на себя автор, воспринимаемый как представитель национальной интеллигенции в классическом смысле. К основной идее своего творчества, связанной с надеждой видеть свой народ свободным и просвещенным, Минасазов подходит в контексте осознания мусульманской идеологии, мусульманских ценностей. Для него, в отличие от многих представителей прогрессивной национальной интеллигенции, в мусульманстве как идеологическом явлении можно увидеть высшее проявление истинно человеческих идеалов. То есть можно сделать вывод, что Г.Минасазов, как бы сращивает в своих представлениях исламские ценности с национальной идеей. Как раз подобной позиции мы не можем увидеть в творчестве Дж. Мамедкулизаде, М.А.Сабира и др. ярких представителей просвещенческой миссии начала XX века. Вполне допуская в деле просвещения народа такой фактор, как мусуль-

---

1. Г.Минзсазов. Избранные-произведения. - Баку,. 1982. с. 73.

манские духовные правления, Г.Минасазов подвергал критике российские власти за то, что они в прямом смысле глумились над религиозными учреждениями. Он считал, что в отсталости мусульманской массы, ее невежестве и фанатизме во многом виноват неверный правовой статус духовных учреждений, которые были настолько не в меру централизованными и в то же время аморфными, что ради элементарного прошения надо было ходить за тридевять земель, а дойдя до центра, как правило, жалобщик получал такие ответы от бездарных канцелярских работников, которые никак не проясняли ситуацию.

Заведовать делами веры огромного мусульманского населения Российской империи было поручено (как указывает Г.Минасазов): а) По Крымскому полуострову и всем западным губерниям, в коих обитают мусульмане - таврическому магометанскому духовному управлению; б) По Туркестанскому краю - генерал-губернаторству и закаспийской областной местной администрации; в) По областям Акмалинской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской - администрации гражданского ведомства; г) По всем прочим местностям Европейской и Азиатской России, за исключением Северного Кавказа и Дагестана, - оренбургскому муфтиату и его правлению; д) По Закавказскому краю дела эти находятся в ведении духовных правлений - шиитского и суннитского - во главе с шейх-уль-исламом и муфтием"[1].

Минасазов осуждает правительство России, которое не вносило никаких изменений в законодательство по делам мусульман. Автор справедливо отмечает, что мусульманскую массу в России не любят за невежество, отсталость, и в то же время, указывающие на эти негативные качества, законодатели не дают возможности самим духовным руководителям проводить какие-то реформы в области просвещения. А принимать законы "сверху" также никто не хочет. "Поистине - и перевернешься бьют, и не довертишься - бьют! Так и топчемся на месте", - пишет Минасазов в статье "Мусульманские духовные правления" (газ "Закавказье", 4 июля, 1909 г., №21).

Таким образом, Минасазов приветствовал разные пути и формы образования, в чем он видел прежде всего пробуждение нации. Однако ему приходилось констатировать и тот факт, что в мусульманских семьях дети зачастую не могут получить об

----

1. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982, с. 81-82.

разование по вине родителей, которые лишали их возможности учиться нередко из" изображений-материальных затрат. К примеру, тому же Минасазову приходилось писать о том, что некоторые отчаявшиеся студенты - мусульмане, идут на самоубийство. Напоминая о существовании мусульманского благотворительного общества, Минасазов призывал родителей одаренных детей и членов этого общества способствовать доступу к образованию для этих молодых граждан. Иначе говоря, он пытался сдвинуть с "мертвой точки" деятельность общества, члены которого, зная родительскую волю, потакая ей, отказывались оказывать помощь. Г.Минасазовым приветствовались единичные случаи совпадения волеизъявления родителей и готовности членов мусульманского общества помогать тем или иным молодым мусульманам. Как отмечал автор, "частная благотворительность - паллиатив в разрешении весьма важного для мусульман вопроса об оказании материальной помощи учащимся. Нужна коллективная общественная помощь, поставленная на широких началах, могущая удовлетворять образовательные нужды учащейся молодежи и в то же время не носящая характера подачки, унижающей достоинство тех, кто волею независящих от себя обстоятельств поставлен в необходимость прибегать к поддержке извне, организацией такой помощи и должны заняться руководители мусульманского общества, имеющие на то средства, и следовательно, возможность"[1] .

Касаясь вопроса образования, Минасазов особое внимание уделял просвещению женщины - мусульманки. Примечательна в этом отношении статья "Одна из многих" (газ "Кавказское слово", 18 сентября, 1915 гола, №210). Эта статья относится к числу самых проблемных. В ней впервые автор ставит вопрос о том, что нравственный и духовный облик народа, независимо от вероисповедания, создается именно женщиной, потому что она воспитывает будущее этого народа. Исходя из этого, автор ратует за то, чтобы не нарушая основных устоявшихся традиций и обычаев, дать возможность мусульманской женщине получить образование, вследствие чего можно ожидать коренного поворота в деле воспитания детей. Он приветствует прогрессивных мусульман, которые призывают к решению этой проблемы. Опять же и здесь имеют место частые случаи, когда бессмысленное

---

1. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982, с. 85.

упорство многих родителей препятствует решению этого важного вопроса. Так, в качестве примера Г. Минасазов обращает внимание читателей на статью мусульманки Загиды Бурнашевой, опубликованной в газете "Вахт". З.Бурнашева - дочь богатых родителей. Видимо, рвение девушки к учебе не встретило понимания со стороны ее родителей, подверженных нелепым мусульманскими предрассудкам. В статье отмечается, что отец и мать особенно ожесточились, когда узнали, что дочь пишет стихи и их печатают в газетах. Автор указывает, что родителей "поджигал" некий имам Салех-Молла-Алим. "По его советам и наущениям мать заперла Загиду... Все книги в ее библиотеке были сожжены, все письменные принадлежности уничтожены. Ей было воспрещено всякое общение с людьми, с миром вне дома. Так длилось несколько месяцев. Положение стало таким, что Бурнашева вынуждена была бежать из родительского дома и поселиться у чужих людей в том же селе." Словом, Загида вынуждена была уйти из села, так как родители обвиняли ее в краже, в безнравственном поведении, и дошло до того, что Загида Бурнашева обращается через газету ко всем мусульманам, с просьбой вывести ее из тяжелого положения. В статье акцентируется внимание, что "Бурнашева, не имеющая никаких средств к существованию, просит мусульман не о материальной помощи. Она просит, в частности юристов, содействовать восстановлению ее попираемого права - права каждого взрослого человека устраивать свою жизнь по собственному желанию."[1] Причем ещё один акцент связан с тем, что Бурнашева обращается не ко всем гражданам России, а именно к мусульманам. Идея состоит в том, что национальные проблемы мусульман может, точнее, должны решаться усилиями именно мусульман, и в этом отношении нельзя не оценить национальное самосознание мусульманской женщины. Минасазову как мусульманину близки смятение и поиски выхода из тупикового положения мусульманки, причем мусульманки талантливой, владеющей пером, способной отстаивать свое человеческое право. И отнюдь не риторически звучит обращение Минасазова к своим единоверцам, читателям "Кавказского слова": "- К совести вашей, господа мусульмане, взывают тысячи молодых Бурнашевых. И не будет покоя вашей совести, пока воплям Бурнашевых

---

1. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982, с. 156-157.

не настанет конец".[2]

В этом призыве - беспокойство за судьбы многих и многих мусульманок, от которых (судеб) зависит решение и развитие национальной идеи.

Интересен тот факт, что так называемое "мусульманское мракобесие, фанатизм" главным образом исходят из невежества, в частности отсутствие переводов на языки мусульман Российской империи священной Книги - Корана. Известно, что на русский язык Коран впервые был переведен Г.С. Саблуковым в 1878 году. В связи с этим ортодоксальными мусульманскими священниками был выражен протест. Они же с раздражением встретили первый перевод священной Книги на татарский язык, осуществленный джадидистами Мусой Бигеевым и Зияуддином Кемали. Мусульманские богословы считали перевод священной Книги грехом, так как в ней содержится много "тайного и премудрого". Л.И.Климович в "Книге о Коране" отмечает, что "подобным образом и обстояло дело и с изданием перевода Корана на некоторые другие языки. Так, 12 апреля 1912 года в газете "Каспий", принадлежащей Бакинскому миллионеру -нефтепромышленнику Г.З.-А. Тагиеву, в "Заметках мусульманина». К переводу Корана" указывалось, что "было бы желательно, чтобы мусульманская интеллигенция взялась за это важное дело (перевод Корана на язык русский и "тюркский", то есть азербайджанский. -Л.К.), несмотря на все отчаяние, крики невежественных мулл, считающих этого рода деяния кощунством."[2] Сегодня уже ни для кого не секрет, что за религиозными фанатиками стояли чиновники тайных царских канцелярий, которые рисковали в идеологической борьбе, могли потерпеть поражение: в Коране содержатся далеко не те догматы, постулаты, которыми руководствовались невежественные мусульманские муллы. Коран - это в прямом смысле слова учение об истинных ценностях жизни, которое может стать мощным идеологическим средством воздействия на мусульманское население Российской империи. В упомянутой книге Климовича отмечается, что ожесточенная газетная полемика реформистских и консервативных кругов духовенства приводила к тому, что реаль-

---

1. Г.Минасазов. Одна из многих. (В сб. "Избранные произведения") - Баку, 1982, с. 156.

2. Л.Н.Климович. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. - М., Политиздат, 1988, с.263.

ные переводы преподносились читателю в "замаскированном виде", под видом отдельных изречений, цитат и толкований из Корана. Передовая русская интеллигенция того периода, конечно же, критиковала такую политику, считая, что раз в России огромную часть населения составляют мусульмане, то стоит внимательно, в частности русским, ознакомиться с основными положениями исламской религии, иметь добротный перевод священной Книги - Корана на русский и другие языки народов, населявших империю. Так, известный востоковед, историк В.Л.Величко в книге "Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, изданной в 1904 году, писал : "Ислама у нас не знают: из Корана знают только две-три воинственные суры, написанные на случай и принимающие временно-догматическое значение лишь в тех случаях, когда мусульманское население той или иной страны либо ожесточенно ненормальными жизненными условиями, либо вдохновлено каким-нибудь энергичным вождем, рисующим ему радужные перспективы. К вопросу об исламе мы доселе относимся некультурно. Мусульмане в нашем государстве по численности занимают первое место после русских, а у нас даже не существует перевода книги "Ле Коран анализе", являющейся настольною для всякого французского чиновника в Северной Африке; о сколько-нибудь серьезных и беспристрастных самостоятельных исследованиях, которые бы помогли нашим служилым людям, имеющим дело с мусульманами, вникнуть в главный источник миросозерцания этих последних, у нас нет речи."[1] В.Величко выступал и против того, что в высших российских кругах с понятием ислама отождествлялось и понятие фанатизма. Прекрасно знал это и Г.Минасазов, в статьях которого мы не найдем открытой критики "российской верхушки". Г.Минасазов был реалистом и прекрасно понимал, что любое мнение о мусульманах, об исламской религии, возникающее у российских правителей, было подготовлено теми, кого называли местными или мусульманскими руководителями. Для азербайджанского интеллигента были понятны причины того, почему мусульманскую массу в высших сферах считали невежественной толпой. Так называемые национальные руководители, преклоняясь перед чинами, а заодно и

---

1. В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. - Баку, Элм, 1990, с. 156-157.

боясь за свое положение, не препятствовали угнетению мусульманского народа, держа его в неведении и безграмотности. Опять же многие суры из Корана, читаемые в медресе и моллаханах, трактовались в духе страха или же не трактовались вовсе, а попросту зазубривались.

Отсталость, невежество господствовали среди мусульманского населения по той причине, что люди, присвоившие себе, как писал Минасазов, роль руководителей народа, не хотели пробуждать в нем хотя бы чувство самолюбия, самооценки, без которых о каком-либо прогрессе говорить неправомерно. Поэтому-то Г. Минасазов считал, что неверно обвинять "российскую верхушку" как поработителя народов, пока этими народами руководят приспособленцы, далекие от бескорыстного служения народным интересам.

236868

В статье "Наши "руководители" автор открыто заявляет о такого рода "отцах" нации, которые первым долгом противятся рассеиванию тьмы, что так долго окутывала мусульман покровом беспросветного прозябания. Указывая на этих людей, он как бы характеризует их социальные портреты: "Одни - "надменные потомки известной подлостью прославленных отцов", пользующиеся своим положением "халифов на час" для того, чтобы погубить народную душу. Другие - разжиревшие на народные деньги толстосумы, усыпляющие народную совесть. Третьи - представители касты чалмоносцев, все эти муллы, ахунды, дервиши, сидящие ярмом на шее народа и радующиеся его невежеству, как доходной статье. Четвертые - это наши деятели слова, служители печати. Они держат в руках могучее орудие, но пользуются им не для обслуживания многочисленных нужд и интересов народа, а ради наживы и личных целей".[1] Автор утверждает, что своими действиями, ненужным резонерством эти "руководители" затемняют сознание народа, в то время как ему хотят помочь только настоящие интеллигенты, те, которые отметают в сторону и русское подданство, и мусульманское мракобесие. Минасазов критикует тех, кто постоянно твердит "о величии ислама, о том, что мусульмане - лучше всех населяющих мир народностей, о том, что не нам учиться у Европы, а она должна научиться у нас многому. Они щекочут лож-

---

1. Г.Минасазов. Наши "руководители". (В сб. "Избранные произведения".) - Баку, 1982, с. 89.

БДУ-нун
Елми
китабханасы

ное самолюбие темной мусульманской массы, говоря что она гораздо нравственнее европейцев, что мусульмане отлично поступают, затворяя своих жен и дочерей в гаремах и не давая им образования. И все это делается не в кабинетном уединении, не в тесном кругу друзей и единомышленников, а на страницах газеты. Они любят теневую сторону жизни - эти господа. Они одержимы светобоязнью, потому что свет - лютейший враг людей, обделывающих свои темные делишки".[1]

Конечно, сегодня можно усматривать определенную тенденциозность и даже моменты противоречий во взглядах Минасазова на проблему мусульманства вообще, однако следует согласиться, что "руководителям", о которых речь идет в статье, не хватало смелости позиций, выраженной известным публицистом. Для Минасазова, увидевшего в народе ростки стремления к восприятию новых начал жизни, истина в том, что надо поддержать именно тех руководителей, которые хоть мало - мальски направляют народ в сторону этих "лучших начал жизни". Ему, как мусульманину, очень дорого то, чтобы народ на пути к этой новой жизни поверил в своих руководителей, которых автор призывает не загрязнять, не опошлять, не подавлять пробудившееся у мусульман стремление изменить свою жизнь, не теряя лучших традиций "старой" жизни.

С позиций- отношения, к руководителям - мусульманам безусловный интерес представляет и статья "Беглый обзор жизни мусульман за 1911 год", опубликованная в_ газете "Баку" от 1 января 1912 года. В этой публикации Минасазов акцентирует внимание на роли тех мусульман, которые не жалеют сил и средств для такого дела, как открытие новых светских школ для детей - единоверцев. Знаменательным автор считает и тот факт, что в мусульманском обществе все больше и больше внимания уделяется образованию женщин. Г.Минасазов выражает уверенность, что открытие учебных заведений поможет мусульманам, несмотря на множество трудностей и преград, идти вперед. Будучи уверен, что развитие культурной жизни мусульман способствует пробуждению национального самосознания и обретению самостоятельности, автор статьи отмечает большую роль печатного дела, издания новых газет и журналов, освещающих жизнь мусульманского мира. Только в 1911 в Баку стала выхо-

---

1. Г.Минасазов. Наши "руководители". (В сб. "Избранные произведения.") - Баку, 1982, с. 89.

дить одна новая газета и три новых журнала. Наряду с этим Г.Минасазов отмечает огромную роль мусульманского театра, который к тому времени заслужил достаточно большую популярность. В частности, он пишет, что "выдающимся событием 1911 года надо считать торжественное празднование столетия со дня рождения знаменитого татарского драматурга Мирза Фатали Ахундова. Приходится лишь сожалеть, что праздник татарской литературы и татарского театра был отмечен достойно в трех городах - Баку, Тифлисе, Елизаветполе. Между тем творения Мирзы Фатали и их значение для мусульман неизмеримо выше той степени почтения, которое ему, в день юбилея, оказали наши мусульмане"[1].

Среди публикаций Г.Минасазова обращают на себя внимание статьи на тему театра, драматургии, литературы вообще: "Мирза Фатали Ахундов", "О театре у мусульман", "Олиляр - Мертвецы", "Татарское драматическое общество", "К сегодняшнему бенефису Мирзаага Алиева", "Сабир", "Араблинский" и др. Ш.Д.Курбанов отмечает, что Минасазов "был одним из ревностных популяризаторов реалистической литературы, которую считал зеркалом жизни народа"[2]. В частности, Г.Минасазов высоко оценивал деятельность Мирза Фатали Ахундова, полагая, что популяризации наследия основоположника национальной драматургии не уделяется должного внимания. Оскорбительным для мусульман Г.Минасазов считал тот факт, что к тому времени (1903), то есть в течение полувека не было второго издания произведений Ахундова. В статье "Мирза Фатали Ахундов" он с гордостью заявлял, что Ахундов сделался бессмертным в памяти мусульман благодаря своим прекрасным комедиям, написанным на азербайджанском языке. Он четко выделял комедии Ахундова от других его произведений, указывая, что семейные интриги, дикость обычая многоженства, тягостное, незавидное положение женщины - мусульманки, суеверие и расположенность к предрассудкам народа, влачащего жалкое существование под ярмом невежества, алчности духовенства и пошлой жизни беков и ханов - «все это с поразительной верностью изображено в комедиях Мирзы Фатали"[3]. Не раз в своих статьях

---

1. Г.Минасазов. Беглый обзор жизни мусульман за 1911 год. (В сб. "Избранные произведение"). - Баку, 1982, с.121.

2. Г.Минасазов. Избранные произведения. - Баку, 1982, с.15.

3. Г.Минасазов. Мирза Фатали Ахундов. (В сб. "Избранные произведения"). - Баку, 1982, с.22.

Г.Минасазов обращал внимание на тот факт, что у мусульман, точнее, у образованных мусульман больше тяготения к сценической постановке того или иного драматического произведения, чем к чтению самого текста. Г.Минасазов прежде всего имеет в виду воздействие от сценической постановки на зрителя, в большинстве своем горячо и близко к сердцу воспринимающего увиденное. Так, в статье "О театре мусульман" автор констатирует тот факт, что многие "неотесанные" мужчины в комических эпизодах спектакля пускаются в непринужденный смех, и наоборот, в напряженно драматических сценах начинают всхлипывать и сильно переживают. Г.Минасазов считал, что в пробуждении самосознания народа, в его развитии театру отведена особая роль. Кроме того, он отмечал определенную сплачивающую функцию театра, обсуждений и дискуссий по поводу тех или иных спектаклей среди мусульман-интеллигентов, разрозненная деятельность, которых особенно бросалась в глаза. В вышеназванной статье Г.Минасазов с горечью отмечал, что несмотря на то, что в последние годы любители сменились профессиональными актерами, были созданы труппы, во главе которых стоял талантливый артист Г.Араблинский, интерес к театру среди мусульманского населения стал пропадать. Он искал причины спада, интереса к театральному делу в скудости репертуара, в котором было представлено очень мало оригинальных и переводных драматических произведений. В первую очередь, это было связано с тем, что творческий труд в мусульманских окраинах России не оплачивался. Кроме того, по Г.Минасазову "...причины эти кроются : 1) в той постановке театрального дела, которая практикуется нашими мусульманами; 2) в необеспеченности лиц, отдавших себя сценическому искусству; 3) в зависимости материального успеха спектаклей от самостоятельных и интеллигентных лиц и 4) в отсутствии у этих лиц желания посещать мусульманские спектакли... Нужно сделать так, чтобы судьба спектаклей не зависела от наших богачей и интеллигентов, которые с большей, чем родную сцену, охотой посещают цирк и кинематографы с парижским или тегеранским жанром... Общество же должно взять на себя расходы по изданию оригинальных и переводных драматических произведений. Только при этих условиях возможно упрочение среди мусульман положения театра."[1]

---

1. Г.Минасазов. О театре у мусульман. (В сб. "Избранные произведения"). Баку, 1982, с. 87.

Проблема национального театра, судьба азербайджанского сценического искусства всё это было "больным местом" в публицистике Г.Минасазова. Желание просветить народ, вывести мусульманское общество в цивилизованный мир, которого оно достойно, оставалось приоритетом всей его деятельности. Он отмечал, что если кто-то хочет ближе познакомиться с мусульманской жизнью, узнать все её темные, скрытые от посторонних глаз, стороны, если кого-то интересуют быт, обычаи, нравы и традиции мусульман - пусть посетит их театр. В статье "Мертвецы" Минасазов отдает должное азербайджанским драматургам, в произведениях которых отображены реальные картины национальной действительности, созданы психологически выразительные образы - типы. Особенно выделяет автор творчество Джалила Мамедкулизаде. В частности, он характеризует как блестящий образец драматургического творчества созданной пьесы "Мертвецы", в которой в запоминающихся образах даны картины уходящего мира и сделан первый шаг на пути к герою, пытающемуся, хотя и в слабой форме, кинуть вызов старому. Г.Минасазов справедливо замечает, что пьяница Искандер - единственный из персонажей, который действительно любит свой народ, старается хоть как-то пробудить в нем самосознание. "Вся пьеса, - пишет автор, - грустно-правдива. Все язвы мусульманской жизни, мрак, невежество, фанатизм, ребяческая вера в сверхъестественное, преклонение перед святостью духовенства, развращенность последнего, ужасы многоженства, безобразия времени, чуть ли не получасовых "браков", скотские, чисто животные вожделения женщин в чадрах и мужчин - якобы религиозных, богобоязливых, - вот о чем говорит пьеса Д.Мамедкулизаде, комедия, где все почти смеются "горьким смехом" людей, копающихся в мрачной яме безграничной тупости и не сознающих, ужаса своего положения". Восторгаясь пьяницей Искендером, который отдается пьянству из чувства беспомощности перед мракобесием своих единоверцев-односельчан, автор статьи сравниват его с классическими персонажами мировой литературы: "И глядя на этот тип современного интеллигента-мусульманина, невольно хочется перефразировать слова бессмертного Гоголя: "Один только в городе хороший человек - Искандер, да и тот - пьяница"[1].

---

1. Г.Минасазов. "Олиляр"-"Мертвецы". (В сб. "Избранные произведения.) - Баку, 1982, с.91.

Г.Минасазов ратовал за правильную организацию театрального дела в целях пробуждения в жестоких условиях реальности в простых азербайджанцах интереса к этому виду искусства. Высоко оценивая деятельность Мирза Фатали Ахундова, он отмечал, что в современной ему азербайджанской литературе выросла плеяда драматургов, последователей ахундовских традиций, каковыми он считал Абдурахимбека Ахвердова, Наджафбека Везирова, Наримана Нариманова. Он обращал внимание мусульманской интеллигенции на тот факт, что театр имеет огромное воспитательно-идеологическое значение в приобщении широких масс к проблеме национальных интересов, а также общечеловеческих ценностей.

Особую роль отводит Минасазов проблемам татарского языка. По традиции своего времени, он часто использовал выражения "татары", "татарский язык" вместо "азербайджанцы" или "азербайджанский язык". Отнюдь не в укор Г.Минасазову и многим его современникам, предпочитавшим прямому этнониму, бывшее в обиходе понятие "татары" следует однако отметит, что последнее было искусственно навязано царскими чиновниками. И уже в начале века многие русские востоковеды выступали против того, чтобы азербайджанцев называли татарами. Вспомним того же В.Л.Величко, который писал, что "азербайджанцев называют татарами, но это совершенно неточно, если относить притом татар к монгольскому племени. Если в жилах азербайджанцев и есть татарская кровь, то лишь как результат монгольского нашествия времен Батыя, Мангу и Хуллагу-хана, такого же рода результаты остались и после арабов: доселе в восточном Закавказье попадаются люди арабистанского типа и даже напоминающие мулатов с очень темною кожей и курчавою шерстью на голове. По основному же происхождению азербайджанцы -тюрки, туранцы, кровные родственники древних огузов, сельджуков..."[1] Татарский язык, которым объединяли языки разных народов, начиная от Сибири и кончая Крымом, был таким же "положительно общим", как и аморфное понятие «мусульманский мир» для царских чиновников. Г.Минасазов был одним из тех, кто выступал"против подобной языковой унификации. Считая тюркские языки языками при-

---

2. В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. - Баку, Элм, 1990, с.154.

надлежащими одной группе, он вместе с тем утверждал, что разговорная речь тюркских народов столь разнится, что представители их не всегда достаточно понимают друг друга. И причиной тому -различные условия эволюции народов, носителей тюркского языка, включая историю, этнографию, культуру, быт и т.д.

Будучи истинным патриотом, прогрессивным представителем азербайджанской интеллигенции, Г.Минасазов выражал обеспокоенность тем обстоятельством, что образованные мусульмане тяготели к языкам инородческим. Так, в статье "О родном искусстве" он отмечал, что из-за недостаточного внимания к развитию национального языка "произведения наших художников слова лежат под пылью в рукописях, мы до сих пор не имеем общества, которое бы задалось целью собирать по деревням народные мелодии, - мало ли чего имеем. И если нужна поддержка кавказских татар, то она должна быть направлена именно в эту сторону. Ничего не делая для себя, хотим что-то делать для других. Щедрость неуместная. И по условиям момента, непростительная."[1]

Указывая на тот факт, что именно родной язык фиксирует созданные на нем великолепные произведения, песни и "шикясте", автор поражался угасанию интереса к этому богатому языку. Малочисленность изданий на татарском языке объяснялась Г.Минасазовым как следствие отсутствия их поддержки со стороны большей части мусульманской интеллигенции, оппозиционной в отношении тех представителей интеллигенции, которые использовали её как орудие, не обладали ни смелостью, ни гражданским мужеством, хотя богатое культурное наследие давало им право быть и смелыми, и мужественными, способствовать развитию печатного дела на родном, азербайджанском языке. Так, в статье "Горе наших мусульман" автор касается вопроса развития средств печати и информации, которые должны всесторонне отображать азербайджанскую действительность. Он отмечает, что газеты и журналы не издаются на татарском языке по той причине, что издатели несут страшные убытки от плохой реализации. Среди многих причин автор выделяет главное: "первая причина, почему не читаются татарские газеты, это язык, на котором они пишутся. Почему-то

---

1. Г.Минасазов. О «родном искусстве» (В сб. «Избранные произведения»). - Баку, 1982, с. 141.

принято считать языком образованным тот, в котором татарская речь унизана несметным количеством арабских и персидских слов. Правда, без последних азербайджанские наречия не обходятся, но есть очень легкая возможность довести число их в разговоре или письме до ничтожного минимума. Этого наши публицисты не хотят делать. Они усиленно пытаются подражать турецким публицистам и стараются писать по-турецки, литературным турецким языком, мало или совсем непонятным нашим татарам, ввиду преобладания в нем множества арабских и персидских образов и выражений. Масса их не понимает, а потому и не читает..."[1] Исследуя проблему "неуважения" к родному азербайджанскому языку, Минасазов замечает, что все исходит из преподавания татарского языка в светских школах, в частности, русско-татарских. В статье "Татарский язык в школах" он выражает солидарность с теми представителями мусульманской интеллигенции, которые возражали против преподавания в русско-татарских школах родного языка выпускниками Горийской учительской семинарии. Это было связано с тем, что несмотря на безусловные просветительские заслуги выпускников этой семинарии, среди которых был и сам Минасазов, они вряд ли могли полноценно преподавать именно этот предмет, поскольку сами обучались на русском языке. Учитывая тот факт, что татарский язык преподавался только в школах (в высших учебных заведениях об этом языке забывали), Минасазов ратовал за квалифицированное преподавание родного языка в соответствии с полноценной программой, в частности отмечая, что "надо поставить на должную высоту преподавание татарского языка в русско-татарских школах, необходимо для этого поручить преподавание этого языка особым лицам, хорошо его знающим: учителям надлежит вновь возбудить перед училищной комиссией ходатайство, а училищной комиссии серьезно подумать над этим вопросом, имеющим для татар значение первостепенной важности."[2]

Следует отметить, проблема национальной идеи находит отражение и в художественных произведениях Гусейна Минасазова. Особый интерес в этом плане представляют такие расска-

---

1. Г.Минасазов. Горе наших мусульман. (В сб. "Избранные произведения".) -Баку, 1982, с.62-63.

2. Г.Минасазов Татарский зык в школах. (В сб. "Избранные произведения). - Баку, 1982, с.145.

зы, как "Умирающая мусульманка", "Рождение", "Картинки из жизни", "За честь". В этих небольших рассказах-былях воплощена идея необходимости пробуждения национального самосознания азербайджанского народа, одним из факторов которого является изменение отношений между самими азербайджанцами, что в свою очередь связано с развитием нравственно - этических качеств. Затрагивая тему безнравственности власть имущих, в частности; в рассказе- "За честь" Г.Минасазов- о большим сочувствием повествует о судьбе крестьянина Мамеда, жена которого умирает от истязаний и унижений со стороны помещика Махмудбека. В этом небольшом рассказе удивительным образом переплетены эпизоды сентиментально-романтического и реалистически -натуралистического плана. Потрясения, испытанные Мамедом, дают вполне определенное представление об ужасных нравах описываемого автором времени. Преломление в одном образе добрых и злых начал тонко передано автором, который и сочувствует своему герою, и в то же время «гонит» его по определенному нравственному коридору, в конце которого маячит понятие «мусульманская честь». Этот коридор -дорога к мести. Долго и мучительно идет по этому коридору Мамед, его человеческая натура, жизненные представления всячески противятся мысли об убийстве, но в конце концов мусульманские понятия берут верх и он совершает его. Это убийство по-разному воспринимается среди односельчан, которые не могли представить, что Мамед убьет такого человека, как Махмудбек, человека безжалостного, измывавшегося над бедняками. Для кого-то из крестьян - это чуть ли не геройский поступок, а для других - большой грех перед Богом:

"На другой день все в селе узнали о смерти Махмудбека. Изумлению крестьян не было пределов, когда им стало известно, что сам Мамед пошел к приставу и сознался ему в совершенном преступлении. В тот же день его арестовали и под конвоем отправили в город. Когда он проходил по селу, крестьяне подбодряли его: "Не бойся, Мамед, мы постоим за тебя. Молодец, так и нужно было наказать этого негодяя." Один только старичок-молла покачал головой и сказал: "Грех ты совершил, Мамед, великий грех. Бог да простит тебя", - и жалостливым взглядом добрых, детски-наивных глаз провожал Мамеда."[1]

---

1 Г.Минасазов. За честь. (В сб."Избранные произведения.") " Баку, 1982,с.211.

Обращает на себя внимание, что автор в этом рассказе не раз упоминает о правосудии, адвокатах, которых в Азербайджане было очень мало. Этим самым он как бы выражал свою мечту о будущем, когда азербайджанцы будут цивилизованной нацией.

В рассказе "Умирающая мусульманка" Минасазов описывает предсмертные муки героини. Умирающая радуется тому, что скоро наступит конец её жизни. Умоляя родных не плакать, она говорит, что судьба отнимает у неё то, что дала жизнь. А жизнь дала ей многое - унижение, нищету, муки, скорбь, страдания, боли, страшные сказки. И вот с таким-то багажом ей нетрудно расстаться с жизнью... "Ахунд, - умоляет умирающая, -читайте Коран. Главу, где говорится об аде и рае... Ко мне возвращаются силы, когда я слышу священные стихи из книги Бога..."[1] Думается, не случайно автор заканчивает свой печальный рассказ обращением к священной Книге мусульман: он хотел показать, что несмотря на насаждаемый религиозными служителями фанатизм, истинные мусульмане верили в божественную силу сур Корана, который сыграл немаловажную роль в пробуждении самосознания народа.

Понимая это, Г.Минасазов был активным сторонником грамотного толкования исламских истин. Ему были чужды аморфный космополитизм, рассуждения об абстрактных ценностях, равно как идея искусственной национально-религиозной самоизоляции. Он ратовал за разумное развитие в соответствии с позитивным опытом мусульманских ценностей, в частности изложенных в Коране, не исключающее приобщения к общечеловеческим духовным достижениям. Он был уверен в том, что в общечеловеческий духовный опыт каждая нация должна вносить свою долю энергии, соответственно своей специфике и уровню развития.

Таким образом, знакомство с наследием Г.Минасазова показывает, что мусульманская идея была приоритетной в его публицистике и художественном творчестве. Анализ публикаций автора обнаруживает далекий от однозначного воспевания и пропаганды серьезный подход к проблеме мусульманства, в частности его социальным, культурным, религиозным и политическим аспектам. Главным же вектором освещения проблемы

---

1. Минасазов Г. Умирающая мусульманка. (В сб. "Избранные произведения.") " Баку. 1982. с.214.

автору служила идея пробуждения национального самосознания на основе позитивных ценностей мусульманской идеологии.

Значимость этого довольно-таки смелого шага особенно ощущаема в наши дни в условиях суверенности азербайджанского народа, как и других народов на постимперском пространстве, исповедующих исламские ценности.

АТАӘМИ МИРЗӘЈЕВ
Филолокија елмләри намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНДА ИЛК ДИНИ ТӘРЧҮМӘ ӨРНӘЈИ

Дүнја әдәбијјатында тәрчүмә тарихи илә танышлыг көстәрир ки, әлдә олан ән әски тәрчүмә өрнәкләрини дини мәтнләр тәшкил едир. Бу мә'нада Азәрбајчан-түрк дилиндә олан ән әски тәрчүмә өрнәкләринин дә мәһз дини мәтнләрдән ибарәт олмасы шүбһәсиздир. Чүнки һәр һансы бир дин вә ја дини-фәлсәфи чәрәјаны јајмаг үчүн мүтләг тәблиғата еһтијач олмушдур. Бу тәблиғат иши исә мүхтәлиф әразиләрдә вә башга-башга дилләрдә данышан халглар арасында апарылдығындан, онларын тәрчүмәси дә зәрури олмушдур. Белә бир зәрурәтдән исә тарихән дини мәтнләрин мүхтәлиф дилләрдә чох-чох гәдим дөврләрә кедиб чыхан тәрчүмәләри јаранмышдыр. Һеч шүбһәсиз, әски заманлардан бәри буддизм, манилик, христианлыг вә с. кими дини вә дини-фәлсәфи чәрәјанларын јајылмыш олдуғу Азәрбајчан әразисиндә дә мүәјјән тарихи дөврләрдә һәмин дин дә дини-фәлсәфи чәрәјанларын тәблиғи үчүн онларын мәтнләринин тәрчүмәләри дә мөвчуд олмушдур. Лакин һәр бир јени дин вә дини-фәлсәфи чәрәјан кәләндә өзүндән әввәлки дини-фәлсәфи идеолокијаны сыхышдырыб арадан чыхартдығы кими, һәмин дини мәтнләрин тәрчүмәсини дә тәдричән арадан көтүрмүш, әзбәрләнмиш мәтнләр тәкрар олунмадығы үчүн һафизәләрдән силиниб кетмишдир.

Азәрбајчанда ән сон вә әсаслы олараг јајылан дин исламијјәтдир. Лакин ислам дини рәсмән гәбул олунса да, онун халг арасында јајылмасы вә шүурлара јол тапмасы тәдричән баш вермиш тарихи бир просесдир. Исламын Азәрбајчанда бәргәрар олдуғу илләрдән башлајараг илк өнчә Гур'ан һекајәтләринин вә

һәдисләрин, даһа сонра исә ислами елмләрин халг арасында јајылмасында тәрчүмәнин ролу бөјүк олмушдур. Бир чох Гур'ан ајә, сурә вә һекајәтләринин илкин шифаһи тәрчүмә өрнәкләрини дә мәһз һәмин дөврләрдә аид етмәк олар. Доғрудур, һәләлик Гур'ани-кәримин Азәрбајчан-түрк дилиндә әлдә олан бүтөв тәрчүмәләри нисбәтән сонракы јүзилликләрә аиддир. Лакин бу да шүбһәсиздир ки, Гур'ани-кәримин Азәрбајчан-түрк дилинә тәрчүмә просеси тәдричән баш вердијиндән онун там һалда тәрчүмәсинин сонракы јүзилликләрә аид олмасы һеч дә тәсадүфи һал сајылмамалыдыр. Чүнки Гур'ани-кәримин илкин јүзилликләрдә јајылмасы, өјрәнилмәси вә әзбәрләнмәсинин јалныз әрәб дилиндә апарылмасы һәмин просесин ләнкимәсини шәртләндирән амилләрдән бири олмушдур. Лакин бунунла белә, Гур'ани-кәримдән кәлән, Аллаһын төвһидинә һәср олунмуш, она олан бөјүк вә сонсуз мәһәббәти изһар едән Танры өјүмләринин халг дејимләриндә вә илк анадилли абидәләрдә тәрчүмә тәфәккүрүндән кәлән бир чох илкин елементләри көрүнмәкдәдир. Бу бахымдан Гур'ани-кәримдә мүхтәлиф мәгамларда дәфәләрлә тәкрар олараг ишләнилән Аллаһа мәхсус сифәтләр Азәрбајчанын ән гәдим абидәси сајылан "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанын мүхтәлиф бојаларында ајры-ајры гәһрәманларын дилиндән олдугча јығчам, көзәл вә садә, ејни заманда, јүксәк поетик дилдә белә садаланыр:

Јучалардан јучасан,
Кимсә билмәз нечәсән!
Көрклү тәнри
Чог чаһилләр сәни
кокдә арар, јердә истәр
Сән худ мө'минләрин көнлүндәсән... (2,81,83,96,109)

Хүсусилә, дастанын "Газылыг гоча оғлы Јекнәк бојыны бәјан едәр" бојунда Газылыг гоча оғлу Јекнәјин дилиндән дејилән ше'р парчалары ичәрисиндә Гур'ани-кәримин 112-чи "әл-Ихлас" (Јалныз Аллаһа мәхсус олан сифәтләр) сурәсинин поетик тәрчүмә-шәрһи кими дәјәрләндирилә билән бир өрнәк диггәти чәлб един.* Дастандакы бојаларын јазыја алынмаздан** чох-чох

---

* Бу өрнәјин "әл-Ихлас" сурәси илә бағлылығыны өнчә Н.Гасымоғлу, сонра исә ф.е.д. Б.Абдулла да гејд етмишдир. Бах: 4,354; 3,15.

** Проф. С.Әлизадә дастанын илк дәфә гәләмә алынма тарихини X әсрдән әввәлә аид едир. Бах: 5,17.

өнчә шифаhи шәкилдә ифа олунараг јајылдығыны вә дастанын бизә мә'лум нүсхәләринә гәдәр бир нечә дәфә үзү көчүрүлдүјүнү нәзәрә алсаг, hәмин өрнәјин исламын Азәрбајчанда јајылмаға башладығы илк јүзилликләрә аид едилә биләчәјини мүмкүн hесаб етмәк олар.

Дөрд ајәдән ибарәт олан Гур'ани-Кәримин "әл-Ихлас" сурәси беләдир:

1. Гүл hувә аллаhу әhәд
2. Аллаhу-с-самәд
3. Ләм јәлид вәләм јуләд
4. Вәләм јәкун ләhу куфуван әhәд

(Тәрчүмәси: 1. (Ја Пејғәмбәр! Аллаhын заты вә сифәтләри hаггында сәндән сорушан мүшрикләрә) де: "(Мәним Рәббим олан) О Аллаh бирдир (hеч бир шәрики јохдур); 2. Аллаh (hеч кәсә, hеч нәјә) мөhтач дејилдир! (Һамы она мөhтачдыр; О, әзәлидир, әбәдидир!) 3. О нә доғмуш, нә дә доғулмушдур! (Аллаh Өзүнә hеч бир өвлад көтүрмәмишдир!), 4. Онун hеч бир тајы-бәрабәри (бәнзәри) дә јохдур!" (1,606)

"Бу Аллаh кәламыны Аллаhын өзүнә үнванлајан" (4, 354) "Китаби-Дәдә Горгуд" гәhрәманы Газылыг гоча оғлу Јекнәјин дилиндән дејилән ашағыдакы өрнәкдә тәгдим едилән сурәнин мәзмуну поетик дилдә белә тәрчүмә-шәрh олунур:

Јүчәлардан јүчәсан,
1) Кимсә билмәз нечәсән, әзиз тәнри?!
3) Анадан тоғмадын сән, атадан олмадын,
2) Кимсә ризгин јемәдүн,
2) Кимсәјә күч етмәдин,
1) Гаму јердә әhәдсән,
2) Аллаhү сәмәдсән!
4) ...Улулығына hәддин, сәнин бојун-гәддин јог!
4) Ја чисмлә чәддин јог![3] (2,96)

Тәгдим олунан өрнәкдә мисраларын "әл-Ихлас" сурәсинин ајәләри илә сәсләшмәсинә көрә нөмрәләнмәсиндә илк өнчә нәзәрә чарпан чәhәт онларын јердәјишмәсидир. Гәнаәтимизә көрә, бу јердәјишмә јаранма дөврүндә дејил, сонракы просесдә, јә'ни дастанын шифаhи шәкилдә јаддашдан-јаддаша ифа олунараг јајылдығы вахтларда баш вермишдир. Һәмин өрнәјин илкин варианты јә'гин ки, белә олмушдур:

Јучаларда јучасан,
Кимсә билмәз нечәсән, әзиз тәнри?!
Гаму јердә әһәдсән,
Аллаһү сәмәдсән!
Кимсә ризгин јемәдүн
Кимсәјә күч етмәдин,
Анадан тоғмадын сән, атадан олмадын
...Улулығына һәддин, сәнин бојун-гәддин јог!
Ја чисмлә чәддин јог!

Көрүндүјү кими, һәр ики өрнәк арасындакы сөсләшмә тәсадүфи олмајыб, Аллаһ кәламынын халг тәрәфиндән мәнимсәниләрәк тәрчүмә тәфәккүрүндән кәлән јени бир дилдә ифадәсинин мәһсулудур. Верилән нүмунә тәсдиг едир ки, әкәр Азәрбајчан әдәбијјатында әлдә олан илк бәдии тәрчүмә өрнәји Имамәддин Нәсимијә (XIV әср) мәхсусдурса, дини мәтнләрин тәрчүмәси даһа әски дөврләрә тәсадүф едир вә тәгдим олунан нүмунә һәләлик әлдә олан дини мәтнләрин илк тәрчүмә-шәрһләриндән бири кими диггәтәлајигдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Гур'ани-Кәрим. (Әрәб вә Азәрбајчан дилиндә. Әрәб дилиндән тәрчүмә едәнләр: З.Бүнјадов вә В.Мәммәдәлијев.) Анкара, 1997.
2. Китаби-Дәдә Горгуд. (Тәртиб едәнләр: Ф.Зејналов вә С.Әлизадә) Бакы, 1988.
3. Абдулла Б. Китаби-Дәдә Горгуд вә ислам дини. Бакы, 1997.
4. Гасымоғлу Н. Гур'ан ачыгламасы: Гајыдыш гајғыларымыз. – Гур'ани-Кәрим. Азәрбајчан түркчәсиндә ачыглама Нәриман Гасымоғлунун гәләмилә. Бакы, 1993.
5. Ф.Зејналов, С.Әлизадә. Түкәнмәз хәзинә. – Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы, 1988.

ХУРАМАН ҺҮММӘТОВА
Филолокија елмләри намизәди

МЕ'РАЧ ВӘ ГУР'АН РӘВАЈӘТЛӘРИ ЈУНУС ӘМРӘ ШЕ'РИНДӘ

Орта әсрләр поезијасынын апарычы мөвзуларындан олан дини әһвалатлар Јунус Әмрә јарадычылығынын әсасыны тәшкил

едир. Шаир бу мөвзулара мүрачиәтдә һамыја бәлли олан әһвалатлары хатырламагла кифајәтләнмир, бу мөвзулара өз мәгсәд вә гајәсинә ујғун шәкилдә јанашыр. Јунус Әмрә јарадычылығындакы мөвзуларындан бири дә Ме'рач әһвалатыдыр.

Мәһәммәд пејғәмбәрлә бағлы Ме'рач әһвалаты классик шаирләрин ән чох мүрачиәт етдикләри мөвзудур. Әслиндә "көјә чыхмаг", "нәрдиван" анламыны верән "ме'рач" мөвзусу Ислам дининдә Мәһәммәд пејғәмбәрин рәчәб ајынын 27-дә кечә Бурак адлы атын үстүндә көјә гахмасы, орада Аллаһ-тәала вә онун пејғәмбәрләри илә көрүшмәси нәзәрдә тутулур. "Јерләкөјү бирләшдирән пилләјә Аллаһ-тәаланын дәркаһына јахынлашмаг үчүн бир васитә олан нәрдивана Гур'ани-Кәримдә бир нечә јердә ишарәләр вар (Ән'ам-36, Тур-38).(1)

Инсан өзүнә хиласкары һәмишә әнкинсиз көјләрдән диләмишдир. Хејир вә шәрин мәһз инсанлар көјләрдән кәлмәси, онларын нәрдиван дүзәлдиб көјләрә јахынлашмасы мотивинә бир чох халгларын мифолокијасында вә фолклорунда раст кәлинир. "Мисир еһрамларындакы пилләләрин дә фир'онларын руһунун көјә галхмасы үчүн тикилдији нәзәрдә тутулур."(2)

Ме'рач заманы һәз. Мәһәммәд көјүн једди гатында олур вә һәр бир көјдә бир нечә пејғәмбәрлә көрүшүр. Гур'ани-Кәримин бир сыра ајәләриндә көјүн једди гаты олдуғуна ишарәләр вар (Бәгара-29, Мүлк-3, Талаг-12) (3). Көјүн ајры-ајры гатларында јерләшән пејғәмбәрләр Аллаһ гаршысында әмәлләринә көрә мәскунлашмышлар. Иса пејғәмбәрлә исә Мәһәммәд (ә.с.) дөрдүнчү көјдә гаршылашыр. Белә ки, тәсәввүф әдәбијјатында "ијнә, тикан" әһвалаты кими хатырланан бир һадисә Јунус Әмрә јарадычылығында да өз поетик әксини тапмышдыр.

Иси јарым икнејлә буламады һәзрәтә (4), демәклә шаир мә'лум олан бир әһвалаты хатырладыр. Тәфсир китабларында бу һадисә илә бағлы белә бир шәрһ вар. Иса (ә.с.) Ме'рач едәркән дөрдүнчү көјдә оларкән Аллаһ тәала сорушур: "Ја Чәбрајыл, бах, көр мәним пејғәмбәрим фани дүнја истәјиндән әл үзүб, ја јох? Чәбрајыл онун палтарындан бир ијнә тапыр, онун фани дүнјаја бағлылығы ијнә гәдәр дә олса варлығы билинир. Аллаһ-тәала Иса пејғәмбәрә дөрдүнчү көјдән о тәрәфә кечмәсинә изн вермир"(5).

Үмумијјәтлә, классик түрк әдәбијјатында ме'рачнамәләр һәм нәср, һәм дә нәзмлә јазылмышдыр. Ме'рач мөвзусунун көкү Гур'анын "Исра" сурәсиндән көтүрүлмүшдүр. Диван вә мәс-

нəвилəрдə ме'рач мүстəгил бир мөвзу кими тəгдим олунур. Классик, һəм дə тəсəввүф əдəбиjjатынын баш мөвзуларындан бири олан ме'рач, гəзəл, гəсидə, нə'т вə башга жанрларда, һəм дə мүхтəлиф шəкиллəрдə ишлəнмишдир. "XVI əсрдəн е'тибарəн диван тəртиб едəн катиблəр ме'рачнамəлəри дə ораjа салмаға башладылар"(6).

Түрк халгларынын əдəбиjjатында илк ме'рачнамəни суфи шаири, XII əсрдə jашамыш, jасəвилик тəригəтинин бөjүк нүмаjəндəси Хоча Əһмəд Јасəвинин үчүнчү хəлифəси Сүлеjман Бакирган jазмышдыр (7).

Ме'рач мөвзусу классик диван əдəбиjjатында бир, тəсəввүф əдəбиjjатында башга бир шəкилдə ишлəнмишдир. Əсас фəрг тəсəввүфүн ме'рача вердиjи фəлсəфи-лирик мə'наjа көрəдир. Јунус Əмрə jарадычылығында ме'рач мөвзусу аjры-аjры ше'рлəрдə ишлəнмишдисə дə, онун аjрыча ме'рачнамə адландыра билəчəjимиз əсəринə раст кəлмəмишик.

Мəһəммəдə бир кечə Чəлəпдəн енди Бүраг
Чəбраjыл аjдыр: Хачəм ме'рача кечирди һаг –

бу мисраларда шаир Чəбраjылын көjдəн Бүраг адлы аты кəтирмəсини вə атын көмəjи илə пеjғəмбəрин əршə чыхмасы əһвалатыны нəгл едир. Илк бахышда мүсəлман шаирлəринин тез-тез мүрачиəт етдиjи бу мөвзунун сəмти Јунус Əмрəдə дəjишир. Шаир тəдричəн пеjғəмбəрин ме'рачы əһвалатындан суфилəрин көнүл ме'рачы əһвалатына кечир вə һəр бир ашигин күндə бир нечə дəфə ме'рач етдиjини билдирир. Тəсəввүфдə ме'рач мө'минлəрин ибадəтидир. "Јунус Əмрəдə исə ме'рач инсан руһунун керчəклəшдирə билəчəjи сеjри-сүлукдан ибарəтдир" (8). Јə'ни руһ бу алəмдə сеjриндə мүхтəлиф мəгам вə мəрһəлəлəрдəн кечиб тəмизлəнир. Һəр бир мəрһəлəдə jени бир билик алан ашиг дахилəн сафлашараг аллаһ магамына jахынлашмаг дəрəчəси газаныр вə һагга доғру үз тутур. Чүнки бу һагга чанатманын меjасында илаһи бир чазибə вар.

Бир чох ше'рлəриндə Јунус Əмрə Мəһəммəд пеjғəмбəри нур чəлəнки, адландырыр, алəмин дə məһз бу нурла ишыгландығыны билдирир. Тəсəввүф əдəбиjjатында белə бир фикир формалашыб ки, Мəһəммəд (ə.с.) һəлə сурəт алəми (мадди варлыг) jарадылмамышдан габаг, мə'налар алəминдə (руһ алəминдə) илкин хəлг олунараг Аллаһ-тəала тəрəфиндəн əсл пеjғəмбəр ад-

ландырылыб. Бир дини рәвајәтә көрә, һәзрәти Адәмин бәдәнинә руһ дахил оландан сонра көзүнү илк дәфә ачанда көрүр ки, сәмада јазылыб: "Ла илаһә илләллаһ Мәһәммәд рәсулиллаһ. О, сорушур: Еј Аллаһын Мәһәммәд кимдир? Мәндән әввәл һәлә бир бәшәр јох икән, онун ады асиманда јазылмышдыр? Аллаһ-тәаладан сәда кәлир: О, бир нурдур ки, мә'на вә һәгигәт аләминдән кәлиб, сәнә вә сәндән сонра кәлән бүтүн пејғәмбәрләрә кечәчәк сәнин чисминдән, ахирәз-заман пејғәмбәр Мәһәммәдин нурудур. Адәм (ә.с.) дејир: "Еј мәним Аллаһым мән истәрәм ки, о нуру мәнә көстәрәсән, Илаһидән сәда кәлир. Сағ әлини галдырыр, елә ки Адәм (ә.с.) сағ әлини галдырыр, Аллаһ-тәала нуру онун шәһадәт бармағында әкс етдирир. Адәм дә шәһадәт кәтириб о нуру тәсдиг едир. Бармаг да шәһадәт бармағы адланыр."

Шаирин пејғәмбәрә мүнасибәтиндә исламын күчлү тә'сири дујулур. Онун нурунда 72 мин пејғәмбәр мөвчуддур. О, һаггын һәбиби, көнүлләрин тәбибидир. Әслиндә "сәфа, шәфа, билик мәнбәји дә Мәһәммәд пејғәмбәр олдуғундан бүтүн ашигләрин, мүридләрин һәгиги пири, мүршиди дә олур" (9).

Јунус Әмрә јарадычылығында Муса пејғәмбәрин, Мәһәммәд пејғәмбәрин нур шәклиндә тәчәлласы, Тур дағында Аллаһ-тәала илә сөһбәти әсас јерләрдән бирини тутур. Гур'анда јер верилән Муса әһвалатына шаирин бир нечә илаһисиндә мүрачиәт едилир. Анчаг бу әһвалата һәр бир мәгамдан, јени бир бахымдан мә'на верилир. Тәбии ки, Јунус Әмрә илк өнчә Мусанын симасында Танрысына сөзсүз итаәт едән, онун әзәмәтиндән вәчдә кәлән бир ашиг көрүр. Шаир Тур дағыны мүначат јери һесаб едир, өзүнүн белә бир дағы олмадығына тәәссүфләнир:

Нә Турум вар, нә турағым, һеч јердә јохдур гәрарым,
Һагга мүначат етмәјә бәнкү јерим јохдур беним.

Танры тәчәлласы Мусаны нечә камиллијә чатдырмышса, ејни илә көзәлин дә симасы ашиги камилләшдирмишдир. Тәчәлла Јусунда камиллик васитәси кими анылыр:

Тур дағында бир тәчалли көр Мусаја нәләр гылды
Јунус ајдыр: һагг гатында сөзүм кери галмаз беним.

Јунус Әмрә Муса пејғәмбәрин Тур дағында нур көрдүјүнү демәклә, Танрынын да нур шәклиндә тәчалла етдијини көстәр-

мәк истәмишдир. Шаирә көрә, Танры бир нурдур ки, көнүлләрә ишыг сачыр. Әсл ашиг дә о нурун бир зәррәсидир.

Јунус Әмрәнин бә'зи араштырычыларынын дедији кими о, савадсыз олмамышдыр. Онун әсәрләринин ән көзәл тәдгигатчысы олан мәрһум Ә.Көлпинарлы Јунус Әмрәни дөврүнүн бүтүн елмләрини мәнимсәдијини әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл билдијини вә бундан сонра тәригәтә кириб ирфан тә'лимини өјрәндији һаггындакы мүлаһизәсинин доғрулуғуну көрүрүк. Шаир пејғәмбәрләрин, өвлијаларын һәјатындан кәтирдији мисалларда онун дини мифолокијаны, мәнгәбәләри көзәл билдији ајдын олур. О, бир ше'риндә јазыр:

Бен олдум Идриси дәрзи, Шит олдум дакытдым бизи
Давудун көрклү авазы аһ идүр налимә кәлдим,
Ашиг олдум шол ај јүзә, нисар гылдым бал ағыза,
Нәзәр гылдым гара көзә, сијаһ олуб дара кәлдим,
Муса олдум Тура вардым, гоч олуб гурбана кәлдим.
Әли олуп гылынч чалдым мејдана күрәшә кәлдим.

Анчаг бүтүн һалларда Јунус Әмрә бу дини мифоложи мотивләрә тәсәввүфдән кәлән мә'на чаларлары әлавә едир. Бир сөзлә, пејғәмбәрләрин әһвалаты, мүхтәлиф дини - мифоложи мөвзулар Јунус Әмрәјә јалныз тәригәт идејасыны јајмаг, ирфани дүшүнчәсини бәјан етмәк үчүн бир васитә олмушдур.

Билә бир гуш дилидүр буны Сүлејман билүр,
Сана дирјәм еј хоча, бу дил тәһи дил декил.

Көрүндүјү кими Сүлејман пејғәмбәрин гуш дили билмәса әфсанәси Јунус Әмрәдә тәсәввүф донунда тәгдим олунур, јә'ни гуш дилини билән, ону Сүлејмана өјрәдән дә Танрыдыр. Бир ше'риндә шаир вәһдәти-вүчуд фәлсәфәсинә сөјкәнәрәк тәригәтдән, Гур'андан кәлән әфсанәләрдән мәһарәтлә истифадә едәрәк, һәр шејин мајасыны һаггын дәркаһында көрүр.

Ибраһимә Нәмруд адын пәсдүр күлүстан ејләјән
Ешгдән нәзәр еричәкүз күлзар олду нар олмады.

Аллаһ-тәаланын әмри илә оду күлүстан, одунларын күл олдуғуну Јунус Әмрә хүсуси вурғу илә ешгин гүдрәти һесаб едир. Мәһз Танры ешги ашиги јанмагдан, күл олмагдан хилас едә биләр, нечә ки, Ибраһим пејғәмбәр дә Танры әмри илә Нәмру-

дун она вердији әзаблардан, имтаһанлардан чыхды. Танрынын достлуғу бу һалда инсаны вәһдәтилә говушдуран достлуг кими чанланыр.

Үмумијјәтлә, Шәрг фәлсәфи фикринә, классик диван әдәбијјатына јахындан бәләд олдуғу Јунус Әмрә поезијасында өзүнү бариз шәкилдә көстәрир. Көрүндүјү кими, бу дини әһвалатлары поетик дилдә чанландыран шаир Гур'ан рәвајәтләрини нәзмә чәкәрәк өз охучусуна чатдырыр. Шаирин диванында һәр бир пејғәмбәрлә бағлы әһвалат өз поетик әксини тапыр. Шаирин јарадычылығы баштан-баша Гур'анла бағлыдыр. Дивандакы башга мөвзулара да мүрачиәт етсәк, јенә Гур'анла ачылмыш даирәни Гур'анла гапамыш оларыг.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Гур'ани-Кәрим Б., 1992.
2. Гасымова.А. Фүзули јарадычылығында Гур'ан рәвајәтләри. Б., 1995, сәһ. 150
3. Мифы народов мира П.М., 1988, стр.162
4. А.Көлпынарлы. Рисаләт-әл-һүснијјә вә Диван. Истанбул, 1965
5. Фасеһ Р. "Шәһријар" гәз. 1998, 2 апрел
6. Akar M. Türk edebiyyatında mənçum meracnamələr. Ankara 1987. сәһ.95-96
7. Јенә орада, с.98
8. M.Tatçı. Yunus Emrenin hazreti peyğamber sevgisi. Türk yurdu, sayı 34, Ankara, 1990.
9. Яссовий А. Дивони хикмет, Ташкент, 1992.

ШӨВКӘТ КӘРИМОВ

Филолокија елмләри намизәди

МӘҺӘРРӘМ ҺҮСЕЈНОВ

Филолокија елмләри намизәди

НИСКИЛЛИ МИСРАЛАР, ИШЫГЛЫ ҮМИДЛӘР

Кечән әсрин 1828-чи илиндән башлајараг гәдим түрк-Оғуз јурдунун Көјчә, Гарагојунлу, Зәнкәзур, Ағбаба, Дәрәчичәк, Шөрәјел, Ағры вә башга тарихи торпаглары тикә-тикә доғранараг милли ағрымыза чеврилмишдир. Заман-заман Русијанын һимајәси вә јардымындан истифадә едән ермәни терроризми вә вандализми арды-арасы кәсилмәјән һәмләләрлә азәрбајчанлылары зүлм вә мүсибәтләрлә өз дәдә-баба торпагларындан, доғма очаг-

ларындан сыхышдырыб чыхармышдыр. Азәрбајчанлыларын өз әзәли тарихи торпагларында мөвчудлуғуна сон гојулмасы фашист хисләтли ермәни дашнаглары тәрәфиндән дөвләт сәвијәсиндә һәјата кечирилди. Унутганлыг, јаддашсызлыг учбатындан нечә-нечә нәсилләр ачы, мәшәггәтли, мә'нәви вә физики ағрылар ичәрисиндә дөзүлмәз гачгынлар һәјаты кечирдиләр. Дүшмәнин бурну овулмадығы үчүн 50 ил өнчә "Ермәнистанлы" сојдашларымызы көчүрмә ады илә Москваја архаланыб "Мәдәни" үсулла депортасија етдиләр, јахын кечмишимиздә баш верән Гарабағ савашында исә бүтүн әразини зоракылыгла јағлајараг гочалары, ушаглары ағыласығмаз гәддарлыгла мәһв етдиләр.

Тарихимиз вә талејимизин бу ганлы сәһифәләри мәкрли ермәни сијасәти нәтичәсиндә сон заманлара гәдәр ачылыб-ағардылмыр, тарихи фактлар сүн'и јолларла халгын ган јаддашындан узаглашдырылырды. Бунунла белә, шәхси талејиндә дөзүлмәз фачијәләр јашајан халгын гәлбиндә дүшмәнә олан сонсуз нифрәт дәрдли-әләмли сәтирләрә чеврилирди. Шаһиди олдуғу дәһшәтли күнләри елин сәнәткар өвладлары бәдии сөз шәклиндә мә'нәви сәрвәт сәвијјәсинә јүксәлдир вә халгын ган јаддашына һәкк етмәјә чалышырдылар. Көјчәли ашыг Алынын, Шөрәјелин Кархана кәндиндә јашамыш ел шаири Әфкаринин, Ағбабанын Күллүбулаг кәндиндән олан Ашыг Нәсибин русермәни "һарамзада"ларына өз мүнасибәтләрини, кинкүдурәтләрини, халгын фәрјадыны, һиддәтини тәчәссүм етдирмишләр. Бу ән'әнә јурд севкисини, Вәтән мүгәддәслијини поезија дилинә чевирән, халг һәјатыны, халг нәфәсини вә мә'нәвијјатыны тарихи-сијаси һадисәләр фонунда чанландырмаг дидәркин шаирләрин јарадычылығында кениш вүс'әт алмышдыр. Ашыг ше'ринин бөјүк устады вә зирвәси Ашыг Әләскәрин, Ашыг Алынын, Нөврәс Иманын, Мәммәдсөјүнүн, Исмихан дидәркинин сәнәт чешмәсиндән су ичмиш Камал Гарагојунлунун көнүлләри риггәтә кәтирән оржинал поетик јарадычылығы бу бахымдан олдугча диггәтәлајигдир. Он минләрлә јурддашы кими талејинә гачгынлыг вә дидәркинлик јазылмыш Камал Гарагојунлунун поетик амалынын бир мәһвәри вар-Вәтән вә халга мин бир телләрлә бағлылыг, доғулуб боја-баша чатдығы торпаға, очаға сонсуз мәһәббәт, ел-обаја вурғунлуг. Вәтән шәрәфинин улулуғу, торпаг тәәссүбкешлији, халгымызын мадди сәрвәти, мә'нәви дүнјасы онун әсас илһам гајнағыдыр.Көврәк дујғулу нараһат шаир үрәјинин тәлатүмүндән күч алыб пәрвазланан илһам

нəриси мүгəддəс бир чазибəдəн узаглаша билмир. Вəтəнин башына доланыр, торпағынын сирли-сеһрли чазибəси, халгын əзаблы талеји ону өзүнə чəкир. Бир ана кими бизə дөшүндəн сүд вериб гучағында лајла чалдығы нəвазишли вəтəн шаир үрəјинин дəринликлəриндəн гопуб кəлəн һəзин мисралар о гəдəр тəбии вə сəмимидир ки, онларын аһəнкиндə санки мүдрик бабаларымызын руһу ојнајыб баш галдырыр, онларын гəлб чырпынтыларынын, үрəк дөјүнтүлəринин сəсини ешидирик. Илк сəтирлəриндəн дəрһал һисс олунур ки, ше'рлəр мүəллифин шəхси мүшаһидəлəринин мəһсулудур вə өз дујғуларыны, өз үрəјинин сəсини гəлəмə алмышдыр. Мəһз буна кøрə дə јашадығы һиссəлəрин мүгəддəслији мисралара хүсуси поетик тəравəт бəхш етмиш, бəдии мəтлəб конкрет олдуғундан дејим бичимлəри сəмими вə инандырычы чыхмышдыр.

Бу дүнјада чох иткилəр олубду.

Јурд иткиси һəр иткијə тај олмаз – дејəн шаир вəтəн һəсрəтли силсилə ше'рлəриндə үрəкдə гүбар едəн дəрдлəри, сəнəткар көнлүнүн јанғылары, гəмли-əлəмли, мөһнəтли бəдии лөвһəлəр, əсəби овгат, дөврүн зиддијјəтлəри, халг талејинин тəзадлары, ел-оба һəсрəти, гəһəр вə сарсынтылар охучу гəлбинə асанлыгла сирајəт едир. Итирилмиш јурдун һəсрəти нискилли варлығымызы көјнəдир, дујғуларымызы тарыма чəкир.

Доғулуб боја-баша чатдығы торпагдан ајрылыға дүчар олмуш, дөвранын ситəминдəн вə əдалəтсизлијиндəн мүнасибəтлəрə мəһкум дидəркин күтлəнин бөјүк вə мүгəддəс нискили, јурд һəсрəти, итирилмиш очаг хиффəти вəтəндашлыг гејрəти вə чəсарəти илə, дөзүлмəз үрəк јанғысы илə ифадə олунмушдур. Һичранлы мисраларда һəсрəтли дујғулар, гəзəбли нидалар, зəриф вə көврəк хатирəлəр чошгун вə үсјанкар һарајa чеврилир, кəдəрли нəғмə кими көнүллəрдə əкс-сəда верир. Нəдəн јазыр-јазсын шаир өз мүгəддəс амалындан -ата-баба очағына говушмаг е'тигадындан бирчə ан да узаг дүшмүр. Ше'рлəр əсасəн ејни нотлар үзəриндə гурулур, шаирин бүтүн поетик дүшүнчəлəри, һəтта улу вə мүгəддəс варлыг олан ана мəһəббəти һаггында зəриф вə инчə дујғулар вə Вəтəнин дəрдлəри фонунда тəчəссүм етдирилир:

Сəн јатан торпаға гүрбəтми дејим,
Гəлбими јандыран һəсрəтми дејим,
Јохса əбəдилик мөһнəтми дејим,
Белə интизара дөзəр ким, ана?

Бу дәрд һәр кәлмәдә, һәр бәнддә тәзәләнир, поетик овгат көврәк интонасија үзәриндә көкләнир, улу јанғылар, ишыглы амаллар, ајрылыгдан доған изтираблар мүәллифин үрәјиндән һәзин бир пычылты кими кечир. Кәдәрли, һүзүнлү нотларын зәнкин чаларлары илә шаир өзүнүн саф вә тәмиз нијјәтләрини, һәјачанларыны сәмимијјәтлә бирузә верир. Онун нараһат, нискилли вә гајғыларла долу гәлби ше'рдән-ше'рә булуд кими долуб-бошалдыр. Дәһшәтләрин түғјан етдији гәлбиндән гопан мисраларын аһәнкиндә дахили сызылтылары, ич һөнкүртүләри ешидилир вә бу поетик овгат дәрин емосија-һәјачан ојадыр.

Улу танры ајрылыға чәк гәләм,
Вахтсыз әјди гәддимизи кәдәр-гәм
Гајыдылса дизин-дизин сүрүнәм
Гәбрим олсун, гој торпағы кәндимин.

Ше'рләрин поетик ришәси әсли-көкү бир зәминдән- ата-бабаларымызын өлмәз руһу долашан, һәр дашында, һәр гајасында, һәр булағында, отунда-сујунда мин бир хатирә јашајан инди "Ерменистан" адландырылмыш Гәрби Азәрбајчан торпагларынын әсрарәнкиз көзәлликләриндән, тәбиәтинин фүсункар јарашығындан пәрвәриш тапмышдыр. Ана тәбиәтдәки шаиранәлик, аһәкдарлыг түкәнмәз арзу-диләк кими шаирин гәлбинә ишыг тутмушдур. Дилбәр кушәләрлә зәнкин олан бу гәдим Түрк-Оғуз елинин зүмрүд мешәләри, сачларыны күләкләрин дарајараг сығал чәкдији ағачлар, вүгарлы дағларын көз јашлары олан чајлар, дирилик сују, шәфа сују илә инсанлара мәлһәм олан булаглар, мин бир рәнк чалан күл-чичәкләрин әтри Камал Гарагојунлунун бәдии сөзләриндә нәғмәләшир, нағыллашыр. Хатирә-хатирәјә чаландыгча сөз-сөзү чәкир. Хатирәләр бир-бирини әвәз етдикчә мисраларын сеһринә дүшүб јаныглы бир һәсрәтлә дүшмән таптағы алтында инләјән ана торпағын-парчаланмыш, доғранмыш Азәрбајчанын фачиәләрини јенидән јашајырыг. Бәбәкләримиздә парылдајан күмүшү мунчуглар "Мунчуглу" булағын дупдуру суларына гатышмаг арзусу илә чағлајыб-дашыр. "Мунчуглу" булаг еlә бил ајрылыға дөзмәјиб дидәркинләрин һәсрәтли көзләринә көчәрәк үзү Вәтәнә доғру оланларын јанагларында мунчугланыр.

Мән ашыг вәтән сары
Јол кедәр вәтән сары

Көзләрә тор кәлибди
Бахмагдан вәтән сары...

Вәтән һәсрәтли лирик дујғулар үрәкдән су ичир. Доғма очаға гүдрәтли мәһәббәт, хатирәләр дүнјасындан дил ачан севки мотивли һәр мисра, һәр бәнд улу јурда сәчдәдир. Бурада вурғунлугла һәсрәтин мүәјјән һәдди јохдур. Шаирин гәлбиндә вә јаддашына һәкк олунмуш вә чанландырмыш тәкрарсыз мәнзәрәләр, тамамланмыш биткин таблолар, поетик аһәнкин тәбии ахарына јөнәлмиш хатирәләри хәјалән сәфәр етдији улу мәскәнә говушмаг еһтирасы, чошгунлуғу бир-бирини тамалајыр.

Көзәлликләрин вәсфи вә зәиф ифадәси бизи һејрәтә салдығы кими, ону хилас етмәк үчүн гејрәтә дә һарајлајыр.

Дидәркинлик, сојгырымы вә гачгынлыг талејини јашајан шаир онларын үрәк чырпынтыларыны һәссаслыгла дујур вә һәмин дујғулара өз нәфәсини дә гатыр. "Итирмә" рәдифли ше'риндә Вәтәнин ады илә бағлы һәр шеји-инсанлардан тутмуш дашын, гајанын, чөлүн-чәмәнин адларына гәдәр бүтүн мадди-мә'нәви дәјәрләри ган јаддашына һәкк етмәјә чағырыр:

Торпаг јашар һәр бир кәсин ганында,
Јадлашмасын Чантәпәнин ады да,
Ара, ахтар јахыны да јады да,
Дост-танышы, симсарыны итирмә.

Камал Гарагојунлу әсәрләринин бөјүк бир гисми тәбиәт һаггында нәғмәдир. Сәтирләрдән бојланан биткин, күл, чичәк адлары (гајмаг чичәји, Новрузкулу, лилпар, әвәлик, гузугулағы, кәкоту вә с.) мадди не'мәтләр (мотал, неһрә, гурут, сүзмә, говурма вә с.), јер адлары (Гарагојунлу, Ағчагала, Мурғуз, Чантәпә, Гарасаггаллы, Асыргаллы, Газанучан вә с.) шаирин варлығыны вәчдә кәтирир. Топонимләрин һәр бири улуларымызын јадикар гојуб кетдији сөз абидәләри кими һәм дујғулара ганад верир, һәм дә гәлбимизи дара чәкир. Шаир санки мүвәггәти ишғал едилмиш јурдумузун поетик хәритәсини бәдии сөзлә јаратмышдыр.

Шаирин поезијасы килеј-күзар, үрәјини бошалтма васитәси дејил, о даһа чох мүбаризәјә, өлүм-дирим савашына чағырыш, итирилмиш торпагларын һәр гарышыны чәкүб өпмәк истәкләринин ифадәсидир. О белә бир фикри тәлгин едир ки, доғма јурду тәрк етмәкдән доған дәрин, фәрјадларла долу һәсрәтин

һеч бир дәрманы, тәскинлији јохдур. О бә'зән бәдбинләшмә вә үмидсизлијә гапылмыр, инамыны итирмир, ачизлик сәвијәсинә енмир. Өз кечмишинә ону руһән бағлајан телләр сарсылмаз олдуғундан үрәји бөјүк үмидләрлә чырпыныр. "Јүз ил кечсә Көјчәјәдир јолумуз" нидалары гәлбимиздә дөјүнүр, ичимиздә ишыг јандырыр, мүгәддәс анд кими кәләчәк уғурлардан сораг верир. Талејимиз вә тарихимизин тәзадлары фонунда тез-тез үсјанкар иттиһамчы мөвгејинә кечир. Мәсәлән, гачгынлыг илләринин илк чағларында јаздығы ше'рләрин бириндә

Јурдумуза сојуг башлар, ағыллар
Гајытмаға үмид јери гојдуму? –

демәклә, торпагларымызын бә'зи јүксәк мөвге саһибләринин лагејдлијинин башыпозуглуғунун гурбаны олмасына ишарә едир. Бурнунун учундан узағы көрә билмәјә сијаси корлар, гулагларынын дибиндә партлајан топлардан диксинмәјән е'тинасыз рәһбәрләр кәскинлик вә гәзәблә лә'нәтләнирләр. Халгын мәнафејинә арха чевирән надүрүстләрә гаршы мисраларда кинајә вә гәтијјәт дујулмагдадыр. Камал Гарагојунлу јарадычылығында мә'нәви сәрвәт вә дәјәрләримизә - мүгәддәс сәнәт очагларында јетишән вә бәдии сөз сәнәтинин әлчатмаз зирвәсинә јүксәлән Ашыг Алы, ашыг Әләскәр кими шәхсијјәтләрә, онларын ана лајласы гәдәр ширин вә мә'налы, зәриф поетик аләминә, елин-обанын сирдашы, заман-заман сағалмаз јараларымызын тәсәллиси вә мәлһәми олан телли сазын мө'чүзәләринә, онун халг руһуна, халг мә'нәвијјатына бағлылығына вә с. һәср олунмушдур. "Сазын һекајәти", "Саза хитаб", "Һајыф Әләскәрә, һајыф Алыја", "Кәрәм дәрди-саз һарајы" вә с. бу гәбилдәндир. Ашыг Әләскәрин одлу вә илһамлы синәсиндә Вәтән һавасы илә көкләнмиш саз симләринин аһәнки улуларымызын мүгәддәс руһундан сүзүлүб кәлән һарај, чағырыш кими мә'наландырылыр. Халгымызын дамарларындан ахан гана һопмуш бу руһ ата-бабаларымызын үјудуғу торпагдан саз һаваларынын јаныглы сәсинә чеврилиб. Вәтәнин башына доланыр. Халг мә'навијјатынын тәрчүманы, дујғуларымызын дили олан саз шаиринин гәлбиндә гајнајан илһам булағыны тәлатүмә кәтирир, титрәк дујғулардан сызан мисралар ојнаг вә фүсункар ритм руһ охшајан сәмимилик поетик пычылтылара дөнүр.

Аман, телли сазым, доғрудан сәнин,
Халларын бир халгын кәдәр сәсидир.

Сәнин мөʼчүзәли гара либасын,
Халгымын ән гәдим фачиәсидир.

"Гара либас" кејмиш сазын метафорик тәсвири-мәчазлашмасы илә гачгынлыг талејинин дахили ассосиасијасы, бағлылығы олдугча уғурлу бәдии тапынты тәʼсири бағышлајыр. Саздан-сөздән пәрвазланан бу шеʼрин мајасындакы нискин, һәсрәт, од, јанғы, үрәк ағрысы олдугча габарыг ифадә олунур вә сәтирләрә һопмуш вә һәјәчан, јанығлы нида вә интонасија ана Вәтәнин талејиндән нараһат көнүлләрә дә сирајәт едир. Беләликлә, шаир бүтүн деталлары бәдии бојаларла мәʼналандырараг ону халгын талеји илә, ичтимаи сијаси һадисәләрлә бағламагла фачиәнин дәһшәтининин вә дөзүлмәз сәвијјәсини әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Камал Гарагојунлунун шеʼрләриндә өз фәрди, интим сызылтыларын ифадәси демәк олар ки, јохдур. Кениш ичтимаи мәʼна кәсб едән поетик нүмунәләр мүәллифин Вәтән, халг талејинин ән үмдә проблемләри барәдә тәмиз вә үлви һиссләрини тәчәссүм етдирир. Сүнʼи мөвзулар, сахта мотивләр, өтәри һисс вә дујғулар онун поетик јазыларына јол тапа билмир. Поетик тәбии, чошгун илһамы, орижинал үслубу тәбиилик вә сәмимијјәтдән нәшʼәт етдији үчүндүр ки, о, шеʼрләриндән ән сәмими үрәк сөзләрини сөјләјир, һәссас мүшаһидәләрини, нараһатлыгларыны, нәчиб гајә вә үлви амалларыны мүвафиг ифадә васитәләри илә дилә кәтирир. Өз руһу вә формасына, дил-ифадә тәрзинә көрә шаирин әсәрләри шифаһи халг әдәбијјатына, хүсусән ашыг поезијасына даһа јахындыр. Дилин тәравәти вә илкинлији, тәһкијә ширинлији, поетик руһ онун халг јарадычылығынын зәнкин хәзинәсиндән сәмәрәли шәкилдә фајдаландығыны көстәрән амилләрдәндир.

ТӘЈЈАР САЛАМОҒЛУ
Азәрбајчан Дөвләт Педагожи
Университетинин досенти

"ФҮЈУЗАТ" ЧЫЛЫГ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН РОМАНТИЗМИ

(Ш.Вәлијев (Көрпүлү). "Фүјузат" әдәби мәктәби", Анкара, "Еждат", 2000)

XX әсрин әввәлләринин естетик дүшүнчә мүхтәлифлијиндән ирәли кәлән романтизм вә тәнгиди реализм әдәби чәрәјан-

лары әдәбијјатшүнаслығымызда совет режиминин илк онилликләриндә бир-биринә гаршы мүбаризә апаран ики идеоложи чәһбә кими гәләмә верилмишдир. Бу, империјанын сијаси саһәдә олдуғу кими, мәдәни саһәләрдә дә "парчала вә һөкм сүр" сијасәтинин ифадәси иди.

Шүбһәсиз ки, романтизмә нә гәдәр сојуг мүнасибәт көстәрилсә дә, о, ХХ әср Азәрбајчан әдәбијјатынын әсас голларындан бири иди. Мүәјјән мәһдудијјәтләрлә олса да, әдәбијјатшүнаслығымыз бир әдәби чәрәјан кими романтизмдән, онун әсас нүмајәндәләринин јарадычылығындан бәһс едирди. 80-чы илләрә гәдәр Азәрбајчан романтикләри һаггында апарылмыш тәдгигатларда бир нечә әсас гүсур өзүнү көстәрирди: Биринчиси, әдәби чәрәјанын нүмајәндәләри мүртәчә вә мүтәрәгги - дејә ики гисмә ајрылыр әсасән икинчиләрин јарадычылығынын өјрәнилмәсинә диггәт јетирилир, биринчиләр һаггында исә ја һеч бир фикир сөјләнмир, ја да мүртәче фикирләр јајан гәләм саһибләри кими тәнгид олунурдулар; Икинчиси, романтикләрин јарадычылығынын тәһлили вә тәдгигиндә романтик методун тәләб вә принсипләриндән ирәли кәлән чәһәтләрә там диггәт јетирилмирди; Үчүнчүсү, онларын јарадычылығындакы сосиал мотивләр кәскин шәкилдә габардылырды. Бүтүн бунлара көрә исә Азәрбајчан әдәбијјатында романтизмин тәшәккүлү вә инкишаф спесификасы ачылмырды.

1980-чи илләрдән сонра Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында романтизм әдәби чәрәјаны даһа кениш әһатә даирәсиндә вә романтик тәһлил ме'јарлары илә өјрәнилмәјә башланды. Романтикләри мүртәче вә мүтәрәгги - дејә ики тәбәгәјә ајыран тәснифат тәнгидә дөзүмсүз бир шәкил алды. Романтизмә бүтөв естетик дүшүнчә формасы кими јанашылмаға вә онун јарадычылыг ганунаујғунлугларынын өзүнәмәхсуслуглары өјрәнилмәјә башланды.

ХХ әср Азәрбајчан әдәбијјатынын һәгиги мигјасыны мејдана чыхармаг вә тәсәввүр етмәк үчүн сон ики онилликдә апарылмыш тәдгигатлар мисилсиз әһәмијјәтә маликдир. Ш.Вәлијевин "Фүјүзат әдәби мәктәби" монографијасы (Анкара, "Еждат", 2000) әдәбијјатшүнслығымызда сон илләрдә бу истигамәтдә кедән әсаслы ишин там ганунаујғун вә ән уғурлу нәтичәсидир.

Тәдгигатчы гаршысына Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы үчүн һәлли зәрури олан глобал бир проблем гојмушдур: 1905-1907-чи илләрдән 1920-чи илә гәдәр әдәби просесдә романтик сәнә-

тин јерини, ролуну мүәјјәнләшдирмәк, һәгиги мәнзәрәсини вермәк.

Гаршыда гојулан проблемә бағлы 1980-чи илләрә гәдәр вә 1980-чи илләрдән сонра хејли тәдгигатын апарылдығыны, бурада објектив фикирләрин, мараглы араншдырмаларын, ејни заманда сајсыз тәһрифләрин дә олдуғуну билән, онларын һамысыны чидди шәкилдә өјрәниб просесдә нәзәрә алмағы нәзәрдә тутан тәдгигатчы, доғру олараг ишин кедишинә илк мәнбәләрдән башламағын, анчаг илк мәнбәләрә сөјкәнәрәк објектив вә чидди елми фикир сөјләмәјин дүзкүнлүјү гәнаәтинә кәлмишдир.

"Фүјүзат әдәби мәктәби" чох ағыр тәдгигат предметинә малик бир әсәрдир. Мүәллиф XX әсрин әввәлләриндә әдәби просесдә романтик сәнәт ахтарышларынын там мәнзәрәсини јаратмаг үчүн "Фүјүзат", "Иршад", "Тазә һәјат", "Јени фүјүзат", "Тәрәгги", "Һәгигәт", "Шәлалә", "Дирилик", "Игбал", "Ачыг сөз", "Бәсирәт", "Гуртулуш" кими милли мәтбуат органларындакы әдәби-бәдии материаллары тәдгигата чәлб етмишдир. Ә.Һүсејнзадә, М.Ә.Рәсулзадә, А.Сур, Ә.Ағаоғлу, С.Һүсејн вә б. һәмин илләрдә чап олунмуш әсәрләрини, "Һәблүл мәтин", "Сәрвәти-фүнун", "Түрк јурду" кими харичи мәтбуат органларыны, түрк әдәби просесинин о илләрдәки әсас нүмајәндәләринин јарадычылығыны да мүгајисәли арашдырма објекти кими көтүрмүшдүр.

Монографијада XX әсрин әввәлләриндә әдәби просесдә ики әсас истигамәтин – "Молла Нәсрәддин"чи вә "Фүјүзат"чы истигамәтләрин мөвчудлуғу фикри ирәли сүрүлүр вә совет әдәбијјатшүнаслығындан фәргли олараг онлар бир-биринә гаршы дуран әдәби чәбһәләр кими јох, "бүтөвлүкдә Азәрбајчан әдәбимәдәни инкишафынын диалектик мәнтигиндән" доған, "бири-дикәринә дајаг олан, тәкан верән" тәрәфләр кими сәчијјәләндирилир вә бу, һәр ики журналдан кәтирилән әдәби-бәдии материалларын тәһлили илә сүбута јетирилир.

"Заманәнин өзү јаратдығы" "Молла Нәсрәддин"ин сатирик әдәбијјатын инкишафына тәкан вердији вә XX әср Азәрбајчан сатира мәктәбинин формалашмасына мисилсиз тә'сир көстәрдији кими, "Фүјүзат"ын да романтик јарадычылыг саһәсиндә аналожи хидмәтләр етдији, "Фүјүзат" әдәби мәктәбинин мөвчудлуғу, әдәби просесдә романтик сәнәтин идеја-фәлсәфи әсасларынын, нәзәри-естетик принсипләринин бу журнал вә онун тә'сири илә чыхан дикәр мәтбуат органларында һазырландығы

вә әдәби дөврижјәјә бурахылдығы тәкзибедилмәз фактларла ај-дынлашдырылыр.

Мә'лум олур ки, фүјүзатчылыг бәшәри вә милли дәјәрләрә сөјкәнән идеја-естетик консепсијадыр. 1905-1907-чи илләрдән башлајараг Ә.Һүсејнзадә башда олмагла бөјүк бир зијалы групу "Фүјүзат" вә онун ән'әнәләринини давам етдирән журналлар әтрафында бирләшәрәк бу консепсијаны нәинки јаратмаға, һәм дә милли тәфәккүрә, милли естетик дүшүнҹәјә дахил етмәјә наил олмушлар. Һәлә "Фүјүзат"чыларын мејдана кәлмәсиндән хејли әввәл "үмумхалг тәфәккүрүндә формалашан милли истиглал", дини вә елми дәјәрләрин ејни дәрәҹәдә мәнимсәнилмәсинин ваҹиблији, милли бирлик вә тәрәгги, вәтән вә вәтәндашлыг, туранчылыг, азәрбајҹанчылыг вә дикәр фикри дәјәрләр бу идеја естетик консепсијанын әсас мотивләри иди. "Фүјүзат"чылар иҹтимаи инкишаф вә тәрәггијә тәкан верәҹәк бу идејаларын милли дүшүнҹәнин малына чеврилмәси үчүн чох чидди иш көрүрдүләр. Көрүлән ишләр кениш мигјаслы вә мүхтәлиф истигамәтли иди. "Фүјүзат"чы журналларда чап олунан елми-фәлсәфи, иҹтимаи-сијаси мәзмунлу јазыларда бу идејаларын тарихи вә мүасир анламдакы маһијјәти һагтында һәртәрәфли мә'лумат верилирди.

Әдәби мәзмунлу јазыларда исә һәмин идејаларын дүнја, хүсусән Гәрб вә түрк әдәбијјатында уғурлу ифадәсини верән әсәрләр һагтында данышылыр, тәһлил вә тәблиғ едилирди. Әксәр һалларда "фүјүзат"чылар белә әсәрләрин ја бүтөвлүкдә, ја да һиссәләрлә нәшринә чалышыр, бә'зән дә бу тә'сирлә јаздыглары әсәрләри әдәби нүмунә кими охуҹулара тәгдим едирдиләр.

Ш.Вәлијевин тәдгигатында "Фүјүзат"чы әдәби естетик консепсијанын формалашмасында мүһүм ролу олан "Һәблүлмәтин", "Сәрвәти-фүнун", "Түрк јурду", "Сирати-мүстәгим", журналларынын фәалијјәти илә бағлы кениш очерк-мә'луматлар верилир, Ә.Һүсејнзадәнин, Ә.Ағаоғлунун, М.Ә.Рәсулзадәнин, М.Һадинин, Ә.Камалын вә б. чохсаһәли, чох истигамәти јарадычылыг фәалијјәти арашдырылыр. Бу арашдырмаларда XX әсрин әввәлләри Азәрбајҹан әдәби мүһитинин мүһүм инҹәликләри ачылыр. Ејни заманда паралел олараг бу естетик консепсијанын әдәби мүһитә тә'сири дә дәгиг изләнир. М.Һади, Һ.Ҹавид, А.Сәһһәт, А.Шаиг романтизминин идеја мәнбәләри, онлары јетишдирән вә јарадычылыг имканларыны кенишләндирән

мүһит, Ә.Һүсејнзадә вә М.Ә.Рәсулзадә јарадычылығы илә башга Азәрбајчан романтикләри арасындакы идеја-бәдии јахынлыгларын көкләри, түрк тәнзимат әдәбијјаты, "әдәбијјати-чәдидә"чиләрлә Азәрбајчан романтикләрини бирләшдирән чәһәтләр, романтик ше'рә нисбәтән кеч кәлән Ч.Чаббарлы, Ә.Чавад, А.Илдырым романтизминин идеја, сәнәткарлыг мәнбәләри илә бағлы араштырма вә мүлаһизәләр әдәбијјатшүнаслығымызда илк дәфә сәсләнмәләри илә јанашы, һәм дә әһатәлилији вә чидди елми үмумиләшдирмә кејфијјәти илә сечилир.

"Фүјүзат" әдәби мәктәби" монографијасында "Фүјүзат"чылар вә классик әдәбијјат мәсәләләри" дә әсаслы шәкилдә араштырылыр. Ајдын олур ки, онларын естетик консепсијасында классик ирсә мүнасибәт әһәмијјәтли мөвгедәдир. Даһа доғрусу, "Фүјүзат"чылар өз сәнәт көрүшләрини классик вә мүасир сәнәтин уғурлары әсасында формалашдырмаға хүсуси өнәм вермишләр, һәм дә бу заман "Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәти, әдәбијјаты арасында да рекионаллыг сәдди чәкилмир, бунлар бир бүтөвүн ики тәрәфи... кими гијмәтләндирилирди". Демәк, "Фүјүзат"чылар әдәбијјаты (истәр классик, истәрсә дә мүасир әдәбијјат олсун) бир бүтөв дүнја әдәбијјаты кими гавраjыб гәбул едир, Азәрбајчан әдәбијјатыны исә тамын һиссәси кими көрүрдүләр. Китабын бу фәслиндә Ә.Һүсејнзадә, М.Ә.Рәсулзадә, А.Сур, С.Һүсејн, Ј.В.Чәмәнзәминли, М.Һади вә башгаларынын дүнја әдәбијјаты контекстиндә әдәбијјатла бағлы фикирләри тәдгиг вә тәһлил едиләрәк үмумиләшдирилир: "Фүјүзат"чылар ичтимаи тарихлә әдәби-мәдәни фикрин тәкамүл јолуну паралел шәкилдә өјрәнир, түрк халгларынын ваһид көкә бағлылығыны ајрыча вурғулајырдылар. Онлар түрк халгларынын әдәбијјатыны ортаг дәјәрләри, кејфијјәтләри илә биркә изаһа чалышсалар да, милли етник мәһдудијјәтә гапылмыр, башга халгларла, ән чох да Шәрг халглары илә мүгајисәли шәкилдә тәһлилә үстүнлүк верирдиләр. Бу заман Азәрбајчан түрк әдәбијјатынын фәрди хүсусијјәтләри вә онун үмумтүрк халглары, һабелә башга Шәрг халглары илә ортаг јаратдығы әдәбијјатын синтетиклији шәрһ олунурду (сәһ 157).

Тәдгигатда классик ирсә мүрачиәтдә "Фүјүзат"чыларын полифоник мәгсәдләр дашыдығы вә бу мәгсәдләрин чидди елми дәјәрә малик олдуғу ардычыллыгла көстәрилир. Ә.Һүсејнзадәнин классик ирсә даһа әһатәли вә һәссас мүнасибәт көстәрдијини нәзәрә алан алим онун "түрк дилинин вәзаифи-мәдәнијјә-

си", "Миллијјәт вә инсанијјәт", "Толстојлуг нәдир?", "Түркләр кимдир вә кимләрдән ибарәтдир?" мәгаләләрини тәһлил едәрәк онун түркләрин тарихи чоғрафијасы, мәдәнијјәт тарихи, үмумтүрк мәдәнијјәти, үмумтүрк тәфәккүрү, түрклүк һиссијаты илә бағлы дүшүнчә вә мүлаһизәләрини, бу мүлаһизәләрин классик әдәби ирслә әлагәсини әтрафлы изаһ етмишдир.

"Фүјүзат"чыларын консепсијасында чағдаш милли әдәбијјатын формалашмасы үчүн түрк тарихи вә мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси нә гәдәр вачибдирсә, Гәрб вә Шәрг халгларынын классик әдәби нүмунәләри илә танышлыг да бир о гәдәр вачибдир. Бунун үчүн онлар биринчи нөвбәдә дүнја классикләринин әсәрләрини милли дилә чевириб дөврү мәтбуатда чап етдирир, дикәр тәрәфдән исә, бу әсәрләри тәһлил едәрәк онлардакы дәјәрли фикирләр вә бу фикирләрин јүксәк сәнәткарлыг ифадәсинә диггәти чәкирдиләр. Ә.Һүсејнзадәнин, М.Ә.Рәсулзадәнин, А.Сурун, С.Һүсејнин, Ј.В.Чәмәнзәминлинин бу истигамәтиндәки фәалијјәти китабда һәртәрәфли ачыгланыр, онларын классик ирсә елми мүнасибәтләринин принсипләри мүәјјәнләшдирилир. Тәдгигат ишиндә дүнја классикләринин тәблиғинин XX әср Азәрбајчан әдәби мүһитиндә конкрет нәтичәләр вердији дә көстәрилир. Дүнја әдәбијјатынын чох-сајлы нүмунәләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк чап едилмәси вә бу тә'сирлә милли әсәрләрин јазылмасы белә нәтичәләрдән һесаб едилир.

Китабын "Чағдаш әдәбијјатын инкишафында "Фүјүзат"чыларын ролу" адлы үчүнчү фәсли бүтөвлүкдә XX әср просесиндә романтик сәнәти формалашдырмаг уғурунда кедән мүбаризәләри, әдәби просесин долғун мәнзәрәсини вермәк мәгсәди дашыјыр. Бунун үчүн мүәллиф һәм әдәби просесдә апарычы рол ојнајан журнал вә мәчмуәләрин, һәм дә ајры-ајры јарадычы шәхсијјәтләрин фәалијјәт јолуну ишыгландырмаға чалышмышдыр. Хүсусилә Һәсән Сәбри Ајвазов, Әһмәд Камал, Сәнәтулла Ејнуллајев - Ибраһим, Халид Хүррәм Сәбрибәјзадә, Әли Аббас Мүзниб, Әлипаша һүсејнзадә (Сә'бур), Әли Фәһми Чәфәрзадә, Не'мәт Бәсир Һачыјев, Сејид Зәркәр кими јазарларын фәалијјәти илә бағлы портрет сәчијјәли араштырмаларда онларын елми вә публисистик мәгаләләри илә бирликдә бәдии јарадычылыглары һаггында әтрафлы тәсәввүр јарадылыр. Ишин әһәмијјәтли чәһәти орасыдыр ки, "Фүјүзат" әдәби мәктәби"ндән бахында XX әср романтик сәнәт мүһити чох зәнкин көрүнүр.

Монографијада биз Ә.Камалын, Х.Х.Сәбрибәјзадәнин,

Ə.Мүзнибин, Ə.Абидин, Ə.Чавадын, Ə.Јусифин, Умкүлсүмүн, Ч.Чаббарлынын романтик јарадычылыгларынын Һ.Чавид, М.Һади, А.Шаиг, А.Сəhhəтлə ејни контекстдə тəгдими илə растлашырыг. Нəтичə е'тибарилə белə бир тəдгигат XX əср романтик ше'ринин мəнзəрəсини бүтөвлəшдирир. Ə.Камал, Х.Х.Сəбрибəјзадə јарадычылығы илə Һ.Чавид, М.Һади, А.Сəhhəт, А.Шаиг, С.Мəнсур вə həтта М.Ə.Сабир јарадычылығы арасында идеја мөвгеји, тематик, сəнəткарлыг овгатындакы јахынлыгла бағлы конкрет тəhлиллəр бу бүтөвлəшмəни бир гəдəр дə əјанилəшдирир. Анчаг тəдгигатчы бунунла да кифајəтлəнмир. Əдəбијјатшүнас-алим XX əср Азəрбајчан əдəби просеси илə түрк əдəби просесини үз-үзə кəтирир, паралеллəр апарыр, Т.Фикрəт-А.Сəhhəт, Ə.Һамид-Һ.Чавид, Н.Камал-М.Һади, М.Ə.Рəчаизадə-А.Шаиг, М.Ə.Јурдагул-Ə.Чавад вə башгаларынын јарадычылыг əлагəлəрини мүгајисəли тəдгигə чəлб едир.

Түрк əдəбијјатынын А.Чөвдəт, М.Ə.Јурдагул, Р.Əшрəф бəј, Ф.Сачид кими көркəмли нүмајəндəлəринин јарадычылығы вə онларын чағдаш Азəрбајчан əдəбијјатына тə'сири илə бағлы тəhлиллəр дə əдəбијјатшүнаслығымызда елми арашдырмаларын дүнја əдəби тəчрүбəси контекстиндə апарылмасынын сəмəрəли нəтичəлəр вердијини бир даhа ајдын көстəрир.

"Фүјузат" əдəби мəктəбинин кениш планда давам вə инкишаф етдирилмəси"нин "Азəрбајчан мүhачирəт əдəбијјаты нүмајəндəлəринин ады илə əсаслы шəкилдə бағлы" олдуғуну, онун форма вə мəзмун өзүнəмхсуслуғуну, жанр мəhдудијјəти танымадығыны нəзəрə алараг мүhачирəт əдəбијјатыны мөвзу, идеја, бəдии сəнəткарлыг кејфијјəтлəри илə бағлы верилмиш јығчам хүласə дə китабын үчүнчү фəслинин мəзијјəтини тəшкил едир.

"Фүјузат" əдəби мəктəби" монографијасынын IV фəсли "Фүјузат"чыларын бəдии сəнəткарлыг хүсусијјəтлəри hаггында" адланыр. Фəслин мүhүм бир hиссəси "Фүјузат"чыларын чағдаш дөврүн əдəбијјатыны нечə јаратмалы? - суалына ахтардыглары чавабын изаhына həср едилмишдир. Илк нөвбəдə, "Фүјузатчы"ларын бу суала системли бир шəкилдə чаваб ахтармалары вə Ə.Һүсејнзадəнин "Кəнч түркчүлүк нəдир?", А.Сəhhəтин "Тəзə ше'р нечə олмалыдыр?" мəгалəлəриндə, Ə.Һүсејнзадəнин, А.Сəhhəтин, М.Һадинин вə башгаларынын програм сəчијјəли əсəрлəриндə, Гəрб əдəбијјатындан тəрчүмəлəриндə, түрк əдəбијјатындан верилəн нүмунəлəрдə јени дөврүн əдəби принсиплəрини шəрh етмəк истəклəри ашкар көрүнүр. Тəдгигатчы "Фү-

јүзат"чыларын јени сәнәт ахтарышлары васитәсилә Азәрбајҹан әдәбијјатынын мөвзу, идеја, вә сәнәткарлыг бахымындан чохлу новаторлугларла зәнкинләшдијини конкрет әдәби фактлар әсасында сүбут едир.

Бу фәслин сәчијјәви чәһәтләриндән бири ХХ әср Азәрбајҹан романтик ше'ринин нүмајәндәләри вә онларын сәнәткарлыг өзәлликләри илә бағлы даһа тәфәррүатлы тәһлилләрин верилмәсидир. Биз бу фәсилдә милли романтизмин М.Һади, Һ.Ҹавид, А.Шаиг, А.Сәһһәт кими мә'лум вә мәшһур нүмајәндәләринин јарадычылығы илә јанашы, Ә.Һүсејнзадә, Ә.Шөвги, Кәнҹәли Давуд, Әли Сәбур, Н.Бәсир, Әлијусиф, Ә.Мүзниб, Х.Х.Сәбрибәјзадә, Ә.Ҹавад, Умкүлсүм, А.Илдырым, Ә.Абид вә башгаларынын романтик ше'рләриндәки сәнәткарлыг ахтарышларынын уғурлу чәһәтләри илә таныш олуруг. Тәдгигатчы бу өрнәкләри тәһлил едәркән идеја, мөвзу, бәдиилик кејфијјәтләриндәки мүштәрәк хүсусијјәтләри вә фәрдилији мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр вә бүтүн бу чәһәтләри милли романтизмин сәчијјәси кими тәгдим едир. Бирмә'налы шәкилдә сөјләмәк олар ки, Ш.Вәлијевин бу тәдгигаты милли романтизмин тәдгиги тарихиндә јени мәрһәләнин башландығыны көстәрән вә принсипләрини мүәјјәнләшдирән бир әсәрдир.

Ш.Вәлијевин "Фүјүзат әдәби мәктәби" монографијасы милли романтизмин мәнбәләри, тәшәккүлү вә инкишаф хүсусијјәтләринин јени тәфәккүр ишығында системли бир тәдгигаты олмагла јанашы һәм дә Азәрбајҹан әдәбијјатынын сонракы мәрһәләләринин објектив вә елми арашдырмасына стимул верән бир әсәр кими чох гијмәтлидир.

ХАТИРӘ БӘШИРОВА
Филолокија елмләри намизәди

"КОРОҒЛУ" ДАСТАНЫНЫН БӘДИИ ИФАДӘ СИСТЕМИ: ТӘЗАД, МҮБАЛИҒӘ

Короғлу дастаны үчүн характерик ифадә васитәләриндән бири дә тәзаддыр. Фикрин тәзад шәклиндә верилмәси, кечәнин күндүзә, хејрин шәрә, һәјатын өлүмә, јахшынын писә, ағын гараја гаршы гојулмасы дастанын мәзмунундан, үмуми сүжет хәттиндән көрүнмәкдәдир. Мотив, сүжет, һадисәләр нә гәдәр

мүхтәлиф, рәнҝарәнк, зәнкин олса да һәмишә ишыг-гаранлыг, хејир-шәр, ағ-гара үзәриндә гәләбә чалыр. Бу көклү әксликләр "Короғлу" дастанынын образлар системиндә сосиоложи (мәс. касыб-дөвләтли, тачир-кәндли, шаһ-нөкәр), чинси (гадын-киши), јаш хүсусијјәти (чаван-гоча) бахымындан үзә чыхарылыр. Дастанда дәбдәбәли гонаглыглар, бајрамларла јанашы, јемәјә бир шеј тапмајан касыб күтлә дә тәсвир едилмишдир. Бу тәзад тәбии ки, Короғлунун дәлиләри үчүн дејилә билмәз. Әслиндә онлар да јохсул вә касыб зүмрәјә аиддирләр. Анчаг дастанда буна ишарә едән јерләр јохдур. Әксинә, Короғлунун зијафәтләри пашаларын, султанларын зијафәтиндән һеч дә кери галмыр: "Мәчлис гурулду. Кејфләр дурулду. Саги доланды. Руһ тазаланды. Ашыг Чүнун сазыны көкләјиб ортаја чыхды. Чалдылар, охудулар, дедиләр, күлдүләр, Никар ханым Ејвазын көзләриндән өпдү, көјнәјинин јахасындан кечириб өзүнә оғул еләди".[1] "Короғлу" дастанынын Орта Асија вариантларында бу тәзад мифоложи сәчијјә газаныр. Бурада реал дүнја гаранлыг аләмә-мифоложи мәскәнә гаршы гојулур. Дикәр тәрәфдән инсанлар дивләрә, пәриләрә гаршы гојулур. Хүсусән, "Балакәрдан" дастанында Ејвазын дивләрлә, пәриләрлә растлашмасы дастан мәнтигиндә ики варлығы тәзад һалында динләјичијә танытмагдыр. Тәзадлы тәгдим просесиндә һадисәләр даһа габарыг, даһа чанлы верилир, фикрин габарыг чатдырылмасында әсас рол ојнајыр:

Бинадан көзәл олмајан
Телин гәдрини нә билир?
Чөлдә кәзән боз сәрчәләр
Күлүн гәдрини нә билир?
Кал гошуб котан әкмәјән
Нанын сүфрәјә төкмәјән,
Арынын гәһрин чәкмәјән
Балын гәдрини нә билир?[2]

Бу ше'рдә һәјат һадисәләринин фәлсәфи нәтичәси тазад шәклиндә верилдијиндән емосионал тә'сири даһа да күчләндирир.

Мүгајисәдә һәр һансы бир кејфијјәт, дикәр кејфијјәтлә гар-

---

1. Короғлу. Тәртиб едәни М.Һ.Тәһмасиб. Редактору Һ.Араслы, ЕА нәшри, Бакы,1956, с.123.
2. Орада, с. 162.

шылашдырылыб мүгајисә едиләрсә, тәзадда анлајышлар, мүддәалар, образлар кәскин шәкилдә гаршы-гаршыја гојулур. Болу бәј намәрд, кәмфүрсәтдир. Короғлу әксинә мәрд, сөзүнә садигдир. Бу образлар мүгајисә олунмур. Ики инсан типи гаршы-гаршыја кәтирилир, тәзад јарадылыр. Бәдии ифадә васитәси кими тәзад мүгајисәјә чох јахындыр, анчаг даһа кениш анлајышдыр.

Бәдии тәсвир васитәси кими тәзада истиснасыз олараг "Короғлу" дастанынын бүтүн голларында раст кәлирик. Әкс гүввәләрин мүбаризәси дастанын гајәсини тәшкил едир. Азәрбајчан вариантында Короғлу өмрү боју пашалара, бәјләрә, хоткарлара гаршы вурушур. Варлы бәзирканлары, тачирләри сојур:

Дүшмән ганын ичәм, дојам,
Мүхәнңәт көзләрин ојам,
Чәкәм бәзирканлар сојам,
Тачирләр дустағым ола!..[1]

Азәрбајчан вариантында дәфәләрлә Короғлунун пашалара, ханлара дүшмәнчилик етдији дејилир. Бу сәчијјәләндиричи сөзләр дастанын Орта Асија вариантларында да вар. Анчаг түркмән, өзбәк, газах вариантларында Короғлу тәкчә реал варлыглара дүшмәнчилик етмир, о, һәм дә дивләрин, чадукәрләрин, һијләкәр кәмпирләрин дүшмәнидир. Шәр гүввәләр, чадукәрләр, дивләр даһа тәһлүкәли, даһа күчлү дүшмәнләрдир.

Короғлу әсил макик күчә саһиб гәһрәман кими һәм ишыглы, һәм дә гаранлыг дүнјада јашаја билир. Бу ишыглы-гаранлыг дүнја бир-бири илә даим мүбаризә апаран хејирлә шәрин рәмзидир. Бу һалда Короғлу ишығы, мифоложи варлыглар исә гаранлығы символизә едирләр. Демәли, Короғлунун мүбаризәси даһа кениш мә'на олараг хејирлә шәрин мүбаризәсинә чеврилир. Азәрбајчан вариантында Короғлунун гујуја салынмасы, әслиндә онун гаранлыг дүнјаја дүшмәсинин ишарәви тәрәфидир. Анчаг Короғлу нә гәдәр гејри ади күчә малик олса да гаранлыг дүнјанын символу олан гујудан чыха билмир, ону Исабалы гујудан чыхарыр.

Беләликлә, тәзад "Короғлу" дастанын бүтүн параметрләриндә вардыр. Мәсәлән, Короғлу кәнч, күчлү, Һасан паша гоча, күчсүздүр. Ејваз да кәнч вә гүввәтлидир. Әрәб Рејһан исә гочадыр, анчаг күчлүдүр.

---

1. Короғлу, с. 237.

Мүбалиғә фолклорун әсас кејфијјәтләриндән бири олуб, гәһрәманларын харичи көрүнүшүнү, физики күчүнүн, һәрәкәтләринин тәсвириндә истифадә едилир. Мүбалиғә вә ја һипербола фикирдә күчлү тәәссүрат јаратмаг үчүн реал шејләри шиширдилмиш шәкилдә верән үслуби фигурдур. Ајдындыр ки, мүбалиғәнин әсасында халг тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан фантазија дурур. Бу тип мүбалиғәјә кедәр-кәлмәз јоллар, ганарлыг дүнја, учан халчалар, бир күндә тикилән имарәтләр вә с. көстәрә биләрик. Јахшылығын, ишығын, дүзлүјүн, сосиал әдаләтин гәләбәсинә инамы мөһкәмләдән активлик вә оптимизм ашылајан фолклор фантазијасы өз "материалыны" инсанын күндәлик һәјат тәчрүбәсиндән көтүрүб онун дүнјакөрүшүнү, сосиоложи вә етик стимулуну мүәјјән едир. Тәбии ки, дастан мүбалиғәси бүтүн бу фолклор кејфијјәтини горујуб сахлаја билмәмишдир. Белә ки, дастан реаллыға максимал јахынлығы илә сечилдијиндән јухарыда садаланан елементләрдән јалныз бир нечәсини сахламышдыр.

Дастан мүбалиғәсини ән башлыча чәһәти гәһрәманын гејриади күчүнү көстәрмәк, ону дүшмәнләрә гаршы гојмагдыр. Бу анламда гәһрәманын физики күчүнүн тәсвиринә һәср едилмиш мүбалиғә елементләри диггәти хүсуси чәлб едир:

Чомәрдләрә јахынарам,
Хәдәнк охдан сахынарам,
Мин икидә тәпинәрәм,
Чанда һүнәр сахламышам.[1]

Короғлунун харичи көрүнүшүнүн тәсвири дә дастанда чох мүбалиғәли шәкилдә верилир. Ашыг бу тәсвир елементләриндә һәтта бә'зи ара сөзләриндән, кобуд ифадәләрдән дә чәкинмир: "Һәмзә бахды ки, габағындакы бир оғланды бир оғланды ки, адам үзүнә бахмаға үрәк еләмир. Бој-бухун, гол-биләк. Сүјсүнүн әти гат-гат төкүлүб, гара бығлар кәлә бујнузу кими "дешәрәм һа дешәрәм" дејир. Көзләри тәрлан көзү кими ојур-ојур ојнајыр.[2]

Гејри-ади күчә тәкчә Короғлу вә онун дәлиләри дејил, һәм дә дүшмән үнсүрләр дә маликдир. Онларын да һиперболик күчүндән дастанда данышылыр. Мәсәлән, Әрәб Рејһан, Чәфәр пашанын баш пәһләваны белә дүшмән образларыдыр: "Дәмир-

1. Короғлу, с. 263.
2. Короғлу, с. 151.

чиоғлу бахды ки, бу бир јекәпәр, кәлә-көтүр адамды, көзүндән зәһм јағыр".[1]

Ејни илә Әрәб Рејһан да күчлү, фәндкир бир пәһләван кими тә'рифләнир.

Мүбалиғәдә Короғлунун чох јемәсиндән дә сөһбәт ачылыр. Дүнја әдәбијјатында бу чох јемә мәсәләси шиширтмәјә бариз нүмунә кими тез-тез тәкрарланыр. Һәм "Короғлу"да, һәм дә дикәр дастанларда гәһрәманын чох јемәси, күч, гүввәт кими јохулур. Мәсәлән, Короғлунун бир отурума бир нечә газан плову јемәси вә ја бир өкүзү кабаб бишириб тәкбашына јемәсиндән сөһбәт ачылыр. Бу тип шиширтмәләрә дастанда чох раст кәлмирик. Бу да дастанын даһа да чох тарихи һадисәләрин тә'сиринә мә'руз галмасы илә изаһ едилмәлидир.

"Короғлу" дастанын өзбәк вә гисмән дә түркмән вариантында өзкә дүнја илә бағлы мүбалиғәләр диггәти чәлб едир. Беләки, бурада Короғлунун гејри-ади күчүнү көстәрмәк үчүн бахшы нағыл мүбалиғәләриндән истифадә едир. Бир сөзлә, Орта Асија версијасында нағылвари мүбалиғәләр чохлуг тәшкил едир. Мәсәлән, Гыратын бир нечә саат көјлә учмасы, Короғлунун бир гылынчла пәриләр гошунунун тән јарысыны гармасы вә с. буна мисал ола биләр.

Мүбалиғә стилистик пријом кими мүгајисәдә васитәси илә ајдынлашыр. Ики мүхтәлиф әшја, шәхс, предмет вә ја фикир ачыг, ја да кизли шәкилдә гаршылашдырылыр вә бири дикәриндән нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә бөјүк, јахуд да шиширдилмиш формада тәгдим едилир.[2] Диггәт едилсә "Короғлу" дастанында бүтүн мүбалиғәләрдә кизли бир мүгајисә вар. Короғлунун күчү, пашаларын күчсүзлүјүнә көрә мүбалиғәли көрүнүр. Анчаг демәк лазымдыр ки, һәм Азәрбајҹан, һәм дә Анадолу вариантларында мүбалиғә ағла даһа јахын бир тәрздә, јәни тәблиғ шәклиндә апарылыр. Бу һалда Короғлунун етдији һәр шеј көрдүјү иш бир о гәдәр дә фантастик көрүнмүр. Орта Асија версијасынын өзәллији ондадыр ки, орадакы мүбалиғәләр бәлли бир өлчүнү ашыр, ағла, мәнтигә сығмајачаг дәрәчәдә бөјүдүлүр. Демәли, өзбәк газах вариантларында мүбалиғә нағыл елементләри шәклини алыр. һәтта өзбәк вариантында Ејваз нағылларда олдуғу кими бир-бириндән чәтин үч тапшырығы јеринә јетирмәли

1. Короғлу, с. 84.
2. Бах: Краткая литературная энсиклопедия, т.2. М., 1964, с. 185.

олур. Азәрбајҹан вариантында чәтин тапшырыг јохдур. Бу тип елементләр реал һадисәләрлә әвәзләнмишдир.

Түркәм вариантында бу чәтин тапшырыг артыг реал ҹизкиләр алмышдыр. Короғлу Ејваза гыз кәтирмәјә кедәндә бир тојда үч чәтин тапшырығы јеринә јетирмәли олур. Әввәлҹә, сазда галан бахшыларла јарышыр. Галиб кәлир. Сонра Гырат бүтүн атлардан кеч јарыша гошулса да, онлардан бир күн габаг кәлир. Даһа сонра Короғлу ән күчлү пәһләванларла күләшир. Ән күчлү пәһләваны көјә елә туллајыр ки, санки јајдан ох атылмыш кими. Бүтүн бу һиперболик елементләр реал мәкан чәрчивәсиндә, реал заман дахилиндә баш верир.[1] Түркмән вә өзбәк дастанларында гәһрәманын гејри-ади һәрәкәтләри, күчләри, әсасән, мүсәлман мүгәддәсләринин ишә гарышмасы илә изаһ едилир. Гејри-ади күчү һәм Короғлу, һәм дә Ејваз Шаһи-Мәрдан һз. Әлидән алырлар. Азәрбајҹан вариантында Короғлунун мүбалиғәли һәрәкәтләри мәнтиги бахымдан изаһ едилмир, јә'ни ашыг бу вә ја дикәр гәһрәманын физики күчүнүн сәбәбини һеч бир фөвгәладә һадисәјә бағламыр. Бу, үмумијјәтлә дастанын тәдриҹән реаллыға јахынлашдығыны, динләјичини инандырмаға галхдығыны көстәрир.

ҺӘГИГӘТ НӘБИ ГЫЗЫ
Филолокија елмләр намизәди

ТАРИХИ РОМАНЛАРЫМЫЗДА ХӘТАИ ОБРАЗЫ

Өтән бир нечә онилликдә әдәби просесдә мүшаһидә олунан мүһүм ҹәһәтләрдән бири дә будур ки, тарихи романа мејл хејли күчләнмиш "Дәли Күр" вә "Мәһшәр"дән сонра бир-биринин ардынҹа "Аләмдә сәсим вар...", "Бакы 1501" (Ә.Ҹәфәрзадә), "Худафәрин көрпүсү", "Чалдыран дөјүшү" (Ф.Кәримзадә), "Хагани", "Ики од арасында" (М.Исмајылов), "Керијә бахма, гоча" (И.Әфәндијев), "Маһмуд вә Мәрјәм" (Елчин), "Фәтәли фәтһи" (Ч.Һүсејнов), "Карван јолу" (Б.Бајрамов), "Көч" (М.Сүлејманлы) кими әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Бу әсәрләр ичәрисиндә Азәрбајҹан халгынын шаир-һөкмдар оғлу Шаһ Исмајыл Хәтаинин бәдии образы јарадылан романлар хүсусилә сечилир.

---

1. Гер-оглы. М., с. 187-188.

Мүасир Азәрбајчан нәсри нә үчүн Хәтаи дөврүнә, Хәтаи шәхсијјәтинә белә дәрин мараг көстәрмишдир? "Гызылбашлар", "Бакы-1501", "Худафәрин көрпүсү", "Чалдыран дөјүшү" кими тарихи романларда изләнилән башлыча идеја-естетик мәгсәд нәдән ибарәтдир?

Көркәмли тәнгидчи Јашар Гарајев јазыр: "Халгын милли мә'нәвијјатынын мүасир мәрһәләдәки тәкамүлүнү онун тарихи кечмишинин реалист бәдии тәдгиги зәмининдә изләмәк вә мүасирлијин доғурдуғу бир чох көклү суаллара халгын миниллик әхлаги вә мә'нәви тәчрүбәсинин дәрсләриндә чаваб тапмаг бу әсәрләрин (јәни јухарыда адлары чәкилән тарихи романларын ән јахшылары үчүн үмуми олан башлыча идеја-бәдии вә вәтәндашлыг мәгсәдини тәшкил едир".[1]

Мәһз мүасирлијин доғурдуғу бир чох көклү суаллара халгын миниллик әхлагы вә мә'нәви тәчрүбәсинин дәрсләриндә чаваб тапмаг мәгсәди Шаһ Исмајыл Хәтаинин бәдии образы јарадылан романларында мејдана чыхмасында әсас сәбәб олмушдур.

Бәкир Нәбијев јазырды ки, "Мүасирлик кечмишимиздән бәһс едән әсәрләриндә камил нүмунәләрин ајрылмаз кејфијјәтидир... Иса Һүсејновун "Мәһшәр", И.Әфәндијевин "Керијә бахма, гоча", Ә.Чәфәрзадәнин "Аләмдә сәсим вар", Ч.Һүсејновун "Лабүдлүк", Елчинин "Маһмуд вә Мәрјам", Әлиса Ничатын "Нәғмәјә дөнмүш өмүр", М.Гочајевин "Маје гызыл" романлары буна сүбутдур".[2]

Иса Һүсејновун, Сабир Әһмәдовун, Әкрәм Әјлислинин, Иси Мәликзадәнин, Анарын, Елчинин, Јусиф Сәмәдоғлунун, аз сонра Мөвлуд Сүлејманлынын, Вагиф Нәсибин, Сејран Сәхавәтин вә б. чәмијјәтин сосиал-мә'нәви һәјатында дәрин көк атмыш, ағрыја чеврилмиш әдаләтсизликләрин әкс етдирән әсәрләри белә мејдана кәлди. Лакин тә'риф нәғмәси охумаға алышмыш әдәби мүһит бу әсәрләрин узун müддәт гәбул етмәк истәмәди, һәјаты дәриндән мүшаһидә әсасында јазылмыш һекајә вә повестләр һагсыз һүчумлара, гәрәзли тәнгидчиләрә мә'руз галды. Елә бу вахт әдәби просесдә тарихи мөвзулара мејл кетдикчә күчләнмәјә башлады. Нәср мүасир дөврүн әдаләтсизликләринә е'тираз етмәк үчүн үзүнү тарихә тутду, тарихи шәхсијјәтләри

---

1. Гарајев Ј. Мүасирлик ме'јары илә "Әдәби үфүгләр" китабы. Бакы, Кәнчлик. 1985, сәһ. 13.

2. Нәбијев Б. Роман вә мүасир гәһрәман – "Азәрбајчан" журн. 1983, №5, сәһ. 169.

бу күнүн инсанларына гаршы гојду. Бу тарихи шәхсијјәтләрдән бири дә Шаһ Исмајыл Хәтаи иди.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин образы јарадылан романлары тәһлил сүзкәчиндән кечирдикдә бу образын бәдии тәгдилиндә ашағыдакы хүсусијјәтләрә раст кәлирик:

1. Шаир Хәтаи, Шаһ Хәтаи, Фатеһ Хәтаи, Вәтәндаш Хәтаи, Ашиг Хәтаи вә с.

"Гызылбашлар", "Бакы-1501", "Худафәрин көрпүсү", "Чалдыран дөјүшү" романларында Шаһ Исмајыл Хәтаи образынын бәдии-естетик тутуму беләдир.

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, адлары чәкилән романларда Хәтаи епик гәһрәман кими верилмишдир. Лакин тарихи шәхсијјәт вә әдәби гәһрәман проблеми бахымындан бу әсәрләрин һәр бири ајрылыгда өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир вә сәнәткарлыг сәвијјәсинә көрә бир-бириндән көклү шәкилдә фәргләнир.

Ајдынлыг үчүн бу романлардан - "Бакы-1501" вә "Худафәрин көрпүсү" әсәрләри үзәриндә бир гәдәр кениш дајанаг.

Мә'лум олдуғу кими Хәтаи дөврү Азәрбајчан тарихинин парлаг, ејни заманда чох мүрәккәб вә ибрәтамиз сәһифәләриндәндир. Бу дөврә мүрачиәт едән јазычы Әзизә Чәфәрзадә Шаһ Исмајыл Хәтаинин шәхси һәјатындан, Азәрбајчан торпагларыны бирләшдириб гүдрәтли дөвләт јаратмаг уғрундакы мүбаризәсиндән, о дөврүн ичтимаи-сијаси мәнзәрәсиндән бәһс етмишдир. Јазычы тәкчә Шаһ Исмајылын дејил, онун бир сыра мүасирләринин дә долғун бәдии образларыны јаратмышдыр. Бу образларын һамысы тарихи шәхсијјәтләр дејил. Ә.Чәфәрзадә өз јазычы тәхәјјүлүнә, фантазијасына истинад едәрәк тарихдә олмајан образлар да јаратмышдыр ки, бу да бәдии һәгигәт принсипләри бахымындан тарихи нәсрдә јол верилән һалдыр.

Әсәрдәки чохсајлы һадисәләри бирләшдирән шәхсијјәтләр-образлар, әсасән, бунлардыр. Хәтаи, Шејх Ибраһим, Бибиханым, Султаным, Ајтәкин. Бу образлардан Шејх Ибраһим вә Ајтәкин, тәдгигатчыларын јаздығына көрә, тарихи шәхсијјәтләр дејилләр, мүәллифин бәдии ујдурмасы әсасында мејдана чыхмышдыр.

Романын мәркәзиндә Шаһ Исмајыл дајаныр. Әсәрдә биз гүввәтли бир шәхсијјәтлә гаршылашырыг. Јазычы бу шәхсијјәти Шаһ Исмајылы охучуја һәм инчә руһлу шаир, һәм гүдрәтли сәркәрдә, һәм көркәмли дөвләт хадими вә һәм дә еһтирамлы

бир дин тəблиғатчысы кими тəгдим етмишдир. Бизə көрə, Ə.Чəфəрзадəнин бу романда əн бөјүк мүвəффəгиjjəти Шаһ Исмајылын тəзадлы характерини, онун бир тəрəфдəн инсанлары һуманизмə, сајсыз-һесабсыз инсанлары бəдбəхтлијə дүчар етмəсини психоложи лөвһəлəрдə ачыб көстəрə билмишдир. Лакин əсəрин бəдии мүвəффəгиjjəтинə көлкə салан, ону бир тарихи роман кими зəифлəдəн бир сыра чəһəтлəр вар ки, бунларын үстүндəн сүкутла кечмəк олмаз. Əдəбиjjатшүнас, тəнгидчи Вилајəт Гулијев һаглы јазыр ки, романда Шаһ Исмајылын һəјаты, "вəрəглəнəн, арашдырылан өмрүн тарихчəси əксəр һалларда тарихин јаддашы əсасында дејил, тəхəjjүлүн учушлары зəмининдə чанландырылыр. Бу исə бə'зəн чидди тарихи роман үслубу илə бир араја сығмыр, мачəрачылыг мејллəринə мејдан ачыр".[1]

Əлбəттə, бəдии əсəр сəнəд јығыны дејилдир вə олмамалыдыр. Лакин бу һеч дə јазычыја тарихи фактлары тəһриф етмəјə, тарихи һəгигəтдəн даһа чох бəдии һəгигəтə сөјкəнмəјə сəлаһиjjəт вермир. Тəбии ки, "тарихи јахшы билмəклə јахшы романчы олмаг ејни шеј дејилдир. Шүбһəсиз ки, тарихи јахшы билəн вə мүəjjəн бир мөвзуда əсəр јазмаг истəјəн адама, һəр шејдəн əввəл, сəнəткар исте'дады кəрəкдир".[2] Бу исте'дада Əзизə Чəфəрзадəнин романларында габарыг көрүнүр. Лакин тарихи мөвзуја мүрачиəт едəн јазычы тарихи фактлара садиг галмалы, тарихи һəгигəтлəри, тарихи шəхсиjjəтлəрин биографијасыны тəһриф етмəмəлидир. Биз белə фикирлə тəмамилə шəрикик ки, "бəдии əсəрдə тарихи тематиканы мүəjjəнлəшдирəн əсас амил сəнəдлиликдир".[3] Бу бахымдан "Бакы-1501" романында бир сыра гүсурлар вардыр вə тəнгид бу барəдə өз фикрини билдирдијиндəн биз бу гүсурлар үзəриндə дајанмаг истəмирик. Јалныз диггəти о чəһəтə јөнəлтмəк истəјирик ки, Шаһ Исмајыл образынын јарадылмасыны зəрури едəн мүасир сосиал-ичтимаи сəбəблəр мачəрачылыға ујмамағы, епик гəһрəманынын һəгиги тарихи биографијасына садиг галмағы тəлəб едир. Тарихи концептуал бахыш мүəjjəнлији олмајан јердə камил бəдии образ, долғун тарихи роман јаратмаг мүшкүл мəсəлəдир.

Бу бахымдан мəрһум јазычымыз Фəрман Кəримзадəнин "Худафəрин көрпүсү" романы сечилир.

---

1. Əдəби просес – 81, 82, – Бакы, Елм, 1987, с. 27.
2. Ахундов Ј. Азəрбајчан совет тарихи романы. Бакы, Јазычы, 1979, с. 132.
3. Гулијев Вилајəт. Нəсримиз вə тарихимиз. "Азəрбајчан" журн. 1984, №4, с. 164.

Әдәби тәнгид "Худафәрин көрпүсү"нү уғурлу әсәр кими гаршыламыш, онун башлыча мүвәффәгијјәтини тарихи ајдын консепсија илә јанашмасында, тарихи һәгигәтләри вә тарихи шәхсијјәтләри тәһриф етмәдән мүасирлик мөвгејиндән бәдии тәҹәссүмүнә наил олмасында көрмүшдүр. 80-ҹи илләрин әввәлләриндә тәнгидчи Акиф Һүсејнов бу мүнасибәтлә јазырды: "Худафәрин көрпүсү" нә тәрҹүмеји-һал, нә дә проблем һагтында һекајәтдир. Бурада шәхсијјәтин емпирик вә ја мә'нәви һәјатынын тәфсилаты јох, заманын епик әламәтләри илә тәҹәссүмү мәркәзә чәкилир, мәһз дөврүн үмумиләшмиш образы бүтүн хәтләри өзүндә говушдуран гајә кими мә'наланыр".[1]

Мәсәлә дә бундадыр ки, Фәрман Кәримзадә маҹәра далынҹа гачмамыш, өз әсәриндә заманын бәдии образыны јаратмаг истәмишдир. О заманын ки, һәмин заман, дахилиндә гүдрәтли бир Азәрбајҹан дөвләти вар вә бу дөвләтин башында Шаһ Исмајыл Хәтаи кими гүввәтли бир шәхсијјәт дајаныр. Јазычы мәһз бу гүдрәтли дөвләтин јаранма сәбәбләрини, сијаси, сосиал, мә'нәви, дини, психоложи көкләрини бәдии тәхәјјүлүн күҹү илә ҹанландырмаға вә Шаһ Исмајылын бу тарихи ситуасијада мејдана чыхмасыны зәруру едән амилләрдән мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Чох бөјүк мүасир әһәмијјәти олан бу јазычы гајәси нәтиҹәдә уғурлу бир әсәрин үзә чыхмасыны шәртләндирмишдир. Буна көрә дә биз романда епик гәһрәманынын ушаглыг илләриндән илк ҝәнҹлик дөврүнә гәдәрки тарихи биографијасыны изләјә билир, гүдрәтли дөвләтә доғру кедән јолун сиррини анламаг имканы газанырыг. Јазычы бизә гүдрәтли дөвләтә доғру кедән јолун сиррини анламаг имканы газанырыг. Јазычы бизә гүдрәтли дөвләтин өзүнү вә бу дөвләтин әвәзсиз башчысыны бу романда һәлә көстәрмәмиш "Чалдыран дөјүшү" үчүн јалныз зәмин һазырламышды. "Худафәрин көрпүсү"ндән сонра јазылан "Чалдыран дөјүшү" исә јазычы консепсијасынын мәһз бу бахымдан давамы кими гијмәтләндирилә биләр.

Нәһајәт, бу гыса гејдләрдән сонра мүасир Азәрбајҹан нәсринин Хәтаи дөврүнә вә Хәтаи шәхсијјәтинә ардычыл марағынын башлыча сәбәбләри һагтында үмуми нәтиҹәләрә кәлмәк олар.

Тарихи кечмишимизин Хәтаи дөврүнә вә Хәтаи шәхсијјәтинә јазычылар она көрә тез-тез мүраҹиәт етмиш вә едирләр ки, һәмин дөвр мәркәзләшдирилмиш дөвләт јаратмаг уғрунда

---

1. Һүсејнов А. Һәјатымыз вә нәсримиз "Азәрбајҹан" жур. 1983, №9, с.184.

кәркин мүбаризәләрлә, милли шүурун интибаһынын мүәјјән әламәтләри илә сәчијјәләнир вә бүтүн бунлар јазычылара торпағымызын вә халгымызын талејинин, характеримизин вә дүшүнчәмизин тәшәккүлү тәфсилатынын милли-тарихи дәрки бахымындан зәнкин материал верир.[1] Мүасир һәјатымызда баш верән ичтимаи-сијаси просесләр Хәтаи дөврүнүн бүтөвлүкдә фәлсәфи-бәдии дәркини зәрури етмиш вә нәтичәдә бир силсилә тарихи романлар мејдана чыхмышдыр. Јашадығымыз индики заманла әлагәдар бу мөвзуја мараг кет-кедә артмагдадыр вә күман едирик ки, бундан сонра Хәтаи дөврүнә һәср олунмуш даһа дәрин фәлсәфи-естетик тутума малик әсәрләр јаранадагдыр.

ШУРӘДДИН МӘММӘДЛИ
Филолокија елмләри намизәди

БОРЧАЛЫ ӘДӘБИ МҮҺИТИНДӘ БӘДИИ НӘСР
(XX әсрин әввәли)

Ијирминчи јүзилин әввәлләриндә Борчалы әдәби мүһитиндә дә јенилик мејлләри јараныб, сатирик поезијаја, бәдии нәсрә, драматуркијаја, әдәби тәнгидә мараг артыб. "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин, Сабир сатирик поезија мәктәбинин Борчалыда да давамчылары јетишибләр вә Борчалы молланәсрәддинчиләри Өмәр Фаиг Неманзадәнин, Мәһәммәд Рзазадә Мүһәггәрин, Мирзә Һәсән Мәчруһун ше'рләри түнд сатирик бојаларла сәчијјәви олуб... Борчалы әдәби мәканында бәдии нәср даһа чох маарифчи-реалист ахарда давамланыб.

Борчалыда бәдии нәсрин тәкамүлү вә инкишафы јөнүндә бу мүһитин билаваситә јерли нүмајәндәләри Өмәр Фаиг Неманзадә, Мирзә Һүсејн Һәсәнзадә, Әлимирзә Нәриманов Сәнани вә башгаларынын хидмәтләри тәгдирәлајигдир.

Аһысганын Азғур кәндиндә доғулмуш, Тифлисдә журналист, доғма јурдда мүәллим кими фәалијјәт көстәрмиш Өмәр Фаиг Неманзадә (1872-1941) даһа чох молланәсрәддинчи публисист кими танынса да, һекајә жанрында да гәләмини сынајыб.

Онун "Күнаһ кимдә?" һекајәсиндә ата-анасы кәнч Хәдичәји севдији Исмајыла вермир, чаван гызын өлүмүнә баис олур.

Өмәр Фаигин кәнчлик дөврү јарадычылығынын мәһсулу олан "Һәмијјәтли бир чаван" һекајәсиндә мөвзу мәдәни-милли

тәрәгги, вәтән мәһәббәти үстүндә гурулуб. Өмәр Фаигин сәриштәли тәдгигчиси Шамил Гурбановун гејд етдији кими, бу һекајә сентиментал-романтик үслубда јазылыб. Әсәрин гәһрәманы мәктәб мүдавими Әһмәддир, о, досту Садыг бәјә, севкилиси Фәридәјә дә вәтәнсевәрлик амаллары ашылајыр: "Бизим кими кәнчләр вахтында чалышмазса, бу мүгәддәс вәтәни фәлакәтдән, өвлади-вәтәни пәнчәји-чәһаләтдән гуртарыб руһи-ничата чыхармаға әлиндән кәлдији гәдәр чалышмазса, вичданына гаршы бир хәјанәт етмиш олар". Әһмәдин тимсалында мәһз вәтәнин истигбалы, хошбәхтлији наминә јашајыб мүбаризә апаран фәдакар јурддашларымызын типик образы көз өнүндә чанланыр.

Ө.Ф.Неманзадәнин 1916-чы илдә јаздығы "Күлсүм" һекајәси дә диггәти чәкир. "Күлсүм" әдәбијјатымызда о чағларда мүәјјәнләшмиш лирик-психоложи нәсрин мараглы өрнәјидир. Әфлатун Сарачлынын гејд етдији кими, ијирминчи әсрин әввәлләриндә лирик һекајәләрдә әһвалатын гыса, дујғун тә'сири, һисс вә һәјәчанлы, титрәк тәсвири мүһүм јер тутуб, лирик гәһрәман композисијанын әсасында дуруб, мүәллиф ади нағылчыја, мүшаһидәчијә чеврилиб, бә'зән дә өз лирик гәһрәманынын дәрдинә шәрик олуб, онунла гәмләниб, онунла севиниб.

"Күлсүм" һекајәсинин гәһрәманы 17-18 јашында учабојлу, ала көзлү сарышын гыздыр. Күлсүмүн көзәл үзүндән даһа көзәл олан мүлајим хасијјәти, даддлы данышығы, һүнәри, чалышганлығы, һәлә ән артығы көзәл әхлагыдыр. Кәнч гызын чәһаләт гурбаны олмағы, дәрдмәнд анасынын изтираблары охучуда дәрин һисси овгат јарадыр.

Әсәрин бир јериндә охујуруг: "Оф! Тәрпәнән көлкәләр – јелләр, учуб-кәлән гушлар бу баһарын уғурлу баһар, бу јајын гәдәмли, бәрәкәтли јај олачағыналәтиф әсмәләрлә, чан верән нәғмәләрлә дејәсән бизи мүждәләјир, муштулуг верирләрди. Бу муштулуглар јалныз Күлсүмүн дәрдмәнд анасыны фәрәһләндирмирди. Онун үчүн һәмишәлик гыш кәлмишди. Ону артыг һеч бир баһар күлдүрмәз иди".

"Күлсүм" дә сүжет дахилиндә конкрет инсан талеји дурур, фәрдин фачиәси ичтимаи маһијјәт кәсб едир, һәјатын типик бир сәһнәси әкс олунур.

Бәлли олдуғу кими, ондоггузунчу јүзилин сонунда вә хүсусән дә ијирминчи јүзилини әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатынын мәфкурә әсасынын маарифчилик тәшкил едиб. Бу чағларда маарифчилик бәдии әдәбијјатда даһа бариз ифадәсини тапыб,

гүввәтли әдәби чәрәјана чеврилиб... Борчалы әдәби мүһитиндә маарифчи-реалист әдәбијјатын рүшејмләри дә ијирми јүзилин әввәлләриндә мејдана кәлиб. Нәср саһәсиндә маарифчилик идејаларында мүәллимләр Мирзә Һүсејн Һәсәнзадә, Әлимирзә Нәриманов вә башгалары әһәмијјәтли әсәрләр јазыблар.

Мирзә Һүсејн Һәсәнзадә (1869-1943) халг мүәллими олуб, Гори семинаријасыны битириб, Аһысганын Азғур кәнд мәктәбиндә, Тифлис кимназијасында, мүәллим, шәһәр Азәрбајчан мәктәбиндә мүдир ишләјиб, Күрчүстанда демократик республика дөрүндә парламан үзвү олуб, шәһәрдәки Сәди адына Азәрбајчан мәктәбиндә мүдир-мүәллимлик едиб, даһа чох да "Тамам әлифба" дәрслијинин мүәллифи кими танныб, маарифи һәјат, ишыг, руһ аләми, инсанын сәадәтинин мәнбәји һесаб едиб. О, дәрслијиндәки миниатүр-һекајәләриндән әлавә ајрыча һекајәләр дә јазыб.

Һүсејн Һәсәнзадәнин 1914-чү илдә чыхмыш "Үч һекајә" китабыны архивдән ашкарламышыг. Китабда онун өзүнүн јаздығы "Түлкүнүн нағылы" һекајәси, һабелә, рус дилиндән тәрчүмә-игтибас етдији "Кәзәтчи Вәли" вә "Чалғычы Ибраһим" һекајәләри верилиб.

"Түлкүнүн нағылы" һекајәси мәктәбјашлы ушаглардан өтрү нәзәрдә тутулуб. Һекајәдә һијләкәр түлкүјә билдирчин гушу кәләк кәлир, ахырда да әфәл түлкү кәндлијә гисмәт олур.

Һекајәнин тәһкијәси, дили образлыдыр. Әһвалатын әввәли белә нәгл олунур: "Түлкүнүн әлинә чохдан ов дүшмәмишди. Ачындан гарны далына јапышырды. Дан јери ағарандан јувасындан чыхыб, дағы-дәрәни, колу-косу бир-биринә вурурду. Колларын дибини гохулујурду ки, көрсүн гуш јувасындан заддан вармы? Јумуртасыны, әтчә баласыны јесин. Сән демә, колларын биринин дибиндә бир билдирчин јувасы варыјмыш. Анаш билдирчин дә јумурталарын үстүндә отурубмуш". Вә һекајә белә тамамланыр: "Ертәси күн кәндли түлкүнүн дәрисини апарыб базарда сатды. Пулуна да өзүнә, евлијинә чылпаглыг алыб кәтирди. Евлији дә түлкү башыны үзмүш фәрәләрдән бир дадлы-дадлы говурма биширмишди. Једиләр, ичдиләр, дедиләр, данышдылар, күлүшдүләр. Дуруб јерләрини салыб јатдылар".

Мирзә Һүсејнин тәрчүмә-игтибас етдији һекајәләрдә белә фикир тәлгин едилиб ки, һәр кәсдән маарифә чатмагдан өтрү сәј вә гејрәт дә тәләб олунур.

Тифлис-Борчалы мүһитиндә маарифчи нәслин нүмајәндәлә-

риндән бири Әлимирзә бәј Нәриманов (1880-1943) олуб. Әслнәсилликлә тифлисли (Нәриман Нәримановун әмиси нәвәси) олмуш, илк тәһсилини шәһәр Әлијјә мәктәбиндә алмыш, Гори семинаријасыны гуртармыш, Борчалы гәзасынын Гызыл Һачылы кәнд мәктәбиндә, Тифлис мәктәбләриндә ана дилини тәдрис етмиш Әлимирзә Нәримановун әдәби фәалијјәти бәһрәли олуб. О, Борчалынын Гызылһачылы мәктәбиндә мүдир-мүәллим ишләјәркән тәрҹүмәчиликлә, бәдии јарадычылыгла да мәшғул олуб. О, ше'рләриндә доғма Вәтәнә севкиләр ашылајыр, вәтән наминә хидмәти "һиммәти тәһсили-үлумә вермәкдә" көрүр:

Сидги-ҹанилә сәнә көр нечә хидмәт едәрик,
Ифтихар ејләјәси аләмә шөһрәтдә вәтән.

Онун Сәнани тәхәллүсүјлә 1907-чи илдә биринчи, 1913-чү илдә икинчи һиссәләрин чап етдирдији "Нәсиһәтүл-әтфал" (Ушаглара нәсиһәтләр) дәрслијиндә 85 һекајә-миниатүр вериліб. Бу нәср парчаларынын бир гисми тәбдилдир, бир гисми китаблардан көтүрүлүб, бир гисмини дә мүәллиф өзү јазыб.

"Нәсиһәтүл-әтфал"ын мүгәддимәсиндә охујуруг: "Гәсдим будур ки, ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил едән мүсәлман балалары – ки, кәләчәкдә милләт аталарынын гатарларында отурачаглар, - бу мәчмуәдә јазылан һекајәләри охујуб, камалынча анлајыб, нәсиһәтләрә әмәл едәләр".

Бу китабдакы һекајәләрдән "Тәнбәл вә сәјли", "Ат вә чүт", "Әлифба", "Оғул мәһәббәти", "Гуш јувасы", "Марал", "Хәзинә", "Ики дост", "Нәнә нәсиһәти", "Гоча бағбан", "Јахшылыға јахшылыг", "Елмли оғул", "Ирс", "Гәриб јолчу" вә башга өрнәкләр тәрбијәви мәзмунлары илә сечилирләр.

Миниатүр-һекајәләрдән бири беләдир:

"Сәјли деди:

Бу күн охујарам, сабаһ ојнајарам.

Тәнбәл деди:

– Бу күн ојнајарам, сабаһ охујарам".

Мүәллиф һасил олан фикирлә илкили "Бу күнүн ишини сабаһа гојма" аталар сөзүнү дә мисал кәтириб.

Ә.Нәримановун "Әлифба" һекајәси дә ибрәтамиздир:

"Бир күн Исмајыл көрдү ки, атасы китаб охујанда чешмәк тахыр. Деди:

– Дәдәчијим, мәни үчүн бир чешмәк ал, мән дә сәнин кими

китаб охумаг истәјирәм.

Атасы ҹаваб верди:

– Чох јахшы, мән сәнә бир ушаг чешмәји аларам.

Кедиб оғлу Исмајыл үчүн бир әлифба китабчасы алды“.

Ә.Нәриманов өз дәрслијиндәки вә мәтбуатда Мәшриг тәхәллүсүјлә чыхмыш һекајәләријлә маарифчи насир кими чыхыш едиб. Онун һекајәләри миниатүрләри мәктәбјашлы ушаглара, јенијетмәләрә үнванланыб вә тәрбијәви-дидактик мөвзулардадыр.

Борчалы әдәби мүһитинин парлаг сималарындан бири Һүсејн Минасазлы (Минасазов) (1881-1932) әслән Борчалынын Сарван елиндән олуб, Гори семинаријасында тәһсил алыб, Тифлисдә рус дилиндә гәзет вә журналлар нәшр едиб, демократик ҹүмһуријјәтләр дөврүндә Борчалыда јашајыб, мүәллимлик фәалијјәтини давам етдириб, Әрчиван-Сарван бөлкәсиндә мәктәб ачыб орада мүдир-мүәллим ишләјиб. Публисист, әдәби-тәнгидчи кими мәшһур олмуш Һ.Минасазлы һәм дә мараглы һекајәләр мүәллифидир.

Онун “Инсан“, “Јола салма“, “Ејбәчәр“, “Намус наминә“, “Өлүм ајағындакы мүсәлман гадыны“ һекајәләриндә ләјагәт өн мөвгејә чәкилиб.

“Намус наминә“ һекајәси хүсусилә әһәмијјәтлидир.

Психоложи һекајәнин мараглы өрнәји олан бу әсәрдә мөвзу Борчалынын Сарван кәндинин һәјатындан көтүрүлүб. Мүлкәдәр Маһмуд бәј касыб кәндчи Мәммәдин арвады Сәкинәнин исмәтинә тохунуб, өлүмүнә баис оландан сонра Мәммәд јухарылара шикајәт еләмәји хејирсиз һесаб едир, чүнки гәза рәиси дә пристав да бәјин достларыдыр. Мәммәддә гисас һисси түғјана кәлир, бәји өлдүрүр, өзү пристава тәһвил олур. Һәмкәндлиләри ону алгышлајыб дејирләр: Горхма, Мәммәд, әһсән, арханда дурачағыг. Бу јарамазы белә ҹәзасына чатдырмаг лазымыдды. Һ.Минасазлынын бу һекајәси күрҹү јазычысы Михеил Ҹавахишвилинин “Күнаһсыз Абдулла“ һекајәси илә мөвзу-мотив сәсләшмәсиндәдир. Мәммәд дә, Абдулла да Борчалынын һалал оғулларыдыр. Онлары ҹинајәтә чәкән дөврүн ријакарлығы олуб.

Борчалы әдәби мүһитиндә үзә чыхмыш нәср әсәрләриндән данышаркән 1915-ҹи илдә Тула шәһәриндә рус дилиндә чап олунмуш “Борчалы Емин аға“ сәнәдли повестини дә хатырлатмалыјыг. Үзә чыхарыб тәрҹүмә етдијимиз вә “Күрҹүстан“ гәзетинин сәһифәләриндә (1997-ҹи илдә) һиссә-һиссә бүтөвлүкдә дәрҹ етдијимиз һәмән әсәр тәһкијәси илә, сүжет-композисија

гурумујла, Борчалы колоритијлә мараг доғурур. Әсәрин лап ахырында "Я. Каневский" (Ја. Каневски) имзасы дурур. Онун кимлијини мүәјјәнләшдирмәкдән өтрү китабдакы "Чәлалоғлу гәсәбәсиндәки гоһумумкилдә гонағыјдым" дејими ишыгчу олуб; о вахтлар Борчалыја табе Чәлалоғлу гәсәбәсиндә јашамыш малокан руслар, гајнаглара көрә, забит, әскәр ушаглары олублар. Бураја Русијанын дахили губернијаларында вә Украјнадан кәлмишдиләр. Демәли, Ј.Каневскинин гоһумлары, өзү дә Днепр гырағындакы Канев гәсәбәсиндән олублар (Хатырладаг ки, Емин аға биринчи арвады Бөјүкханым вәфат едәндән сонра һәмән Чәлалоғлу малоканларындан Анна Николајевнајла евләниб). Ј.Каневскији рус забити күманламаг да мүмкүндүр.

Диггәтлә фикир вердикдә көрүрүк ки, Ј.Каневски даһа чох јазыја алан, көчүрүчү, נаширдир; сөјләјән, јазан бир нөв мүәллиф Емин аға олуб. Китабын бир јериндә дејилир: "Бүтүн күнү дахмада отурасы олдуг, бурада Емин аға өз өмүрлүјүнү сөјләмәјә башлады; бу сөһбәт орада тамамланмады, о мән Гафгаздан гајыдандан сонра да јазышма шәклиндә вә сонракы көрүшләрдә тамамланды". Демәли, әсәрин мүәјјән һиссәләрини Емин аға (о, рус дилиндә кимназија гуртармышды) хатирәләр шәклиндә јазыр, Ј.Каневскијә көндәриб. Өзү дә әввәлчә тәһкијә, әһвалат Ј.Каневскинин дилијлә, сонра әсас әһвалатлар Емин ағанын дилијлә нәгл олунуб. Белә чыхыр ки, әсәрин өн сөзү һиссәси Ј.Каневскијә, сонракы әсас һиссә Емин ағаја мәхсус олуб.

Емин аға Болус-Кәпәнәкчи кәндиндә јашајыб, Борчалынын һөрмәтли шәхсијјәти олуб. Јајлаг мүдири ишләјиб. 1918-1919-чу илләрдә Гарс Ислам Шурасынын рәиси вә Борчалы-Гарапапаг Түрк Чүмһуријјәтинин рәһбәри бәјанланыб... Сонралар Газағын Гарапапаг кәндиндә јашајыб, орада да дәфн олунуб. Онун адына бағлы повестләрдән бу да ајдынлашыр ки, Емин аға сазындан һеч вахт ајрылмајыб, өзү дә сөз гошуб.

Емин аға әсәрдә башына кәләнләри сөјләмәјә белә башлајыр: "Кәнчлијим чошғун кечиб, мән чох-чох әзијјәтләрә дөзмүшәм. Инди, аллаһа шүкүр, раһатам. Өз талејимдән тамамилә разыјам".

О, сөзүнә белә давам едир: "Мән дүшүнүрәм ки, инсанда ән гијмәтли шеј онун адыдыр... Бир јердә ки, мәни һамы таныјыр, мән көрүкәндә отуран дурар, јатан галхар, о доғма јурду нечә гојуб кедәсән. Даһа јаша долмушам, бир дә нә вахт өзкә дијарда јенә дә Емин аға олачағам? Бах, она көрә истәмирәм ки, чәла-

ји-вәтән олам..." Әсәри охудугча Емин аға көз өнүндә јурдумузун әсл елчанлы, ағыртахталы, сөзүөткүн, мәрд кишиләриндән, савадлы зијалыларындан бири кими чанланыр.

Повестдә Емин ағанын һәјаты, еләчә дә Борчалынын ичтимаи дуруму, о чағкы күн-күзәраны, башга икид-әрәнләримиз (Сәмәд аға, Астан аға, Кор Исмајыл, Һалај бәј, Һачыхалыл аға вә башгалары) барәдә дә мараглы сөһбәтләр кедир...

Әсәрин тәһкијәсиндә бәдиилик күчлүдүр. Әсәр бoју Борчалынын тој-нишан адәтләри, ат чыдыры, икитлик-күләш, арандағ бүсаты, Бөјүкханымла севки мачәрасы, һәбсхана-түрмә олајлары, гачаглыг һәјаты, овчулуг сәһнәләри Бочалыда ермәни-мүсәлман тоггушмасы вә башга һадисәләр ширин бәдии дилләнәгл олунур. Бир јердә охујуруг: "Сорушсалар кимдир дүнја үзүндә ән азад адам, дејәрәм: гачаг. О дүшүнмүр сабаһ сағмы галачаг, интәһасы бу күн уғурдан сонра о, шаһлыг едир, она һәр јердә баш әјирләр... Анчаг белә күнләр тәк-тәк олур; ағыр, гара күнләри даһа чох олур; һәркаһ сорушсалар јер үзүндә чәһәннәм һарададыр, каторгадан пис күнү ким көрүр, јенә дә демәк олар: бүтүн бунлары гачаг чәкир". Јахуд әсәрдә сона чејран дејими чох һәссаслыгла ачылыр: "Гәрибәдир, чејранларда габагда кедән еркәк јох, диши чејран олур; бах она јерли адамлар сона чејран дејәрләр; сона чох зәриф, әзиз демәкдир; сона чаван диши чејранды; онун өз баласы јохду, чаван гүввәсини һеч јана сәрф еләмир, бах онун үчүн дә бүтүн марал дәстәсинин гајғысыны чәкир... Сона шимшәк кими габагда бир нечә тәкан вурар, бүтүн дәстә онун архасынча дүшәр".

Повестин дили образлыдыр. Бу дил Борчалы данышыг тәрзинин, русча бичими тәәссүраты бағышлајыр, бурада бир чох сөзләримиз (салам-әлејкүм, хош кәлдин, аллаһ сахласын, кәл-кәл, хурчун, сағдыш, солдыш, кәлағај, ајналы, тала, гисмәт, чејран, бајгуш, кавыр, кирвә...) олдуғу кими сахланыб.

Әсәрдәки топонимләримиз дә (Кәпәнәкчи, Лөк-Чандар, Башкечид, Арыхлы, Фахралы, Сарван, Ағбулаг, Ағ-Калафа, Шүләвер, Шиштәпә, Ағдағ, Сарп гаја, Јасты гар) мараг доғурур; бурада Борчалыда чох ишләнән аталар сөзләриндән дә өрнәкләр вар: "О оду сөндүр ки, палтарыны јандырар", "Хәнчәри гында кизләдәммәзсән", "Өзкәләр архасынча сүрүнмәкдәнсә өз сунурун өнүндә кет" вә с.

"Борчалы Емин аға" повести сәнәдли-бәдии мемуар сәчијјәли әсәрдир.

ЯШАР ГУСЕЙНОВ.
Кандидат филологических наук

ТЮРКИЗМЫ В ПУШКИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Величайший поэт всех времен и народов Пушкин, юбилей которого отмечает все прогрессивное человечество, оставил нам, почитателям его таланта, бессмертные творения. Их неувядаемая прелесть и высочайшее мастерство волнуют каждого из нас при каждом новом соприкосновении с ними

Интерес к загадочному Востоку с его древней культурой - давняя традиция русской классической литературы, нашедщей отражение в творчестве многих русских художников пера-Ломоносова, Грибоедова, Бестужева - Марлинского, Лермонтова, Толстого и др. Однако в творчестве Александра Сергеевича эта тема всегда занимала особое место. Использование восточной лексики в своих произведениях, помогло поэту "из русского языка сделать чудо... Он ввел в употребление новые слова, старым дал новую жизнь, его эпитет столько же смел, оригинален, как и резко точен, математически определен", - справедливо считает Белинский.

Для реалистического воссоздания национального колорита при описании природы, жизнии, быта, нравов и обычаев кавказских народов, Пушкин вводит в лексику своих произведений слова местного происхождения, взятые непосредственного у "хозяина" - кавказских народов, в речи которых общеупотребительные в этом регионе слова арабского, персидского и турецкого происхождения. Важную роль играет восточная лексика и для создания индивидуальной речевой характеристики персонажей. С большим художественным мастерством и эффективностью использует поэт в ткани повествования арабо-персидские, тюркоязычные слова и выражения.

Гений Пушкина оставил нам бессметные творения как в прозе так и в поэзии, где использованы "басурманские" слова, обогатившие родную литературу, колоритными восточными выражениями. По меткому определению Белинского с "легкой руки Пушкина, Кавказ сделался для русских, заветной страною не только широкой, раздольной воли, но и неисчерпаемой поэзии. Страной кипучей жизни и смелых мечтаний!"

Интерес Пушкина к Кавказу нельзя назвать случайным. Известно, что дважды поэт побывал на Кавказе - сперва с семьей Раевских в 1820 году: молодым и беззаботным, затем уже в зрелом в 1829 году, сделав очередное предложение красавице Гончаровой и дав время на размышление ее родственникам, поэт втайне от своих преследователей устремляется на Кавказ - в своеобразный Эдем того времени - навстречу к друзьям-декабристам и новым впечатлениям.

Высоко в горах, у подножья Казбека, состоялась историческая встреча двух величайших поэтов того времени - Пушкина с персидским (читай - азербайджанским - Я.Г.) Фазиль - ханом Шейда, следовавшего в свите иранского принца в Петербург. Дважды поэт описывает эту знаменательную встречу - сначала в прозе, по горячим следам, а затем в поэзии.

"По моему желания меня представили Фазиль-хану... Со стыдом принужден я был оставить важно-шутливый тон и с ехать на обыкновенные европейские фразы. Фазиль-хан отвечал на мою неуместную затейливость простою, умной учтивости порядочного человека! Он надеялся увидеть меня в Петербурге, он жалел, что знакомство наше будет непродолжительно и проч. Вот урок нашей русской насмешливости. Вперед не стану судить о человеке по его бараньей папахе и по крашеным ногтям".

В стихах эта встреча описана намного выразительнее и красочно.

Благословен и день и час,
Когда в горах Кавказа,
Судьба соединила нас...
Благословен твой подвиг новый,
Твой путь на север наш суровый,
Где кратко царствует весна,
Но где Гафиза и Саади
Знакомы... имена.
Ты посетишь наш край полночный,
Оставь же след...
Цветы фантазии восточной,
Рассыпь на северных снегах.

Но эта не последняя встреча Пушкина и не последнее его восхищение с яркими представителя нашего народа.

Достаточно вспомнить с какой любовью и наслаждением описывает поэт в "Путешествие в Арзрум" сцены купания в персидской бани, ошибочно называя их тифлисскими. Благодаря Пушкину в историю вошел татарин-банщик Гассан, который приветливо встретил усталого с пути гостя и добросовестно выполнил свою работу и мастерски массажируя поэта, оставил самые теплые воспоминания о простых людях, о чистоте, культуре и быте нашего народа.

"Гассан начал с того, что разложил меня на теплом каменном полу, после чего начал он ломать мне члены, вытягивать суставы, бить меня сильно кулаком я не чувствовал ни малейшей боли, но удивительное облегчение... После сего долго тер он меня шерстяною руковицей и сильно оплескав теплой водою, стал умывать намыленным полотняным пузырем" Через НОТА ВЕНЕ - (обратить внимание - Я.Г.) Пушкин как нововедение рекомендует всем русским перенять восточный метод купания и рукавицы/по-нашему "Кися"//и полотняный пузырь.

Не лишне будет напомнить, что Пушкин в тех же путевых записках "Путешестие в Арзрум" с восхищением упоминает о красоте, силе и быстроте наших Карабахских скакунов, о мужестве и бесстрашии татарских полков, идущих в авангарде русской армии генерала Паскевича, проявляя безудержную смелость и героизм.

А с какой симпатией отзывается поэт о закавказских винах, справедливо считая что "кахетинское и карабахское стоят некоторых бургонских".

В Тифлисе поэт пил не только вина, но и естественно, воду из Куры, "которая мутная, но приятная". Таковою она сохранилась и поныне.

Вот далеко неполный перечень соприкосновения Пушкина с азербайджанским миром.

Однако вернемся к основной теме нашего повествования.

Общеизвестно, что певец "Руслана и Людмилы" владел в той или иной мере азербайджанским языком / в то время его называли то татарским, то тюрским, то азербайджанским/Наглядным пример тому из путевых заметок "Путешествие в Арзрум".

"...Я попросил воды сперва по-русски, а потом по-татарски. Он меня не понял. Удивительная беспечность! В тридцати верстах от Тифлиса и на дороге в Турцию, он не знал ни слова ни по-русски, ни по-татарски". Или еще один пример из тех же

записок. "Меня провожал молодой турок, ужасный говорун... Казалось он побранивал русских". А чего стоит попавшее в историю выражение поэта, обращенное к турецкому старшине "Вер бана ат - дай мне коня".

Закончив одно из своих знаменитых произведений, поэт с восторгом пишет на полях тетради. "Айда Пушкин, айда молодец!"

Как тут не вспомнить слова современника Пушкина - писателя-декабриста Бестужева-Марлинского, разъясняющего тюркские корни "гайда" "Я думаю, почти все читатели знают, что турецкое, или, если угодно-татарское восклицание гайда, гай-да значит ну! ну же! ступай! Те, кому это неизвестно, могут вспомнить, что сами они часто употребляют его, восклицая, например айда, молодец! а из этого следует, что они, себе неведомо, прекрасно говорят и пишут по-татарски".

Интерес к поэтическому Востоку у Пушкина, как это было отмечено выше, появился еще в годы зрелой юности. Он близко знакомится с литературой Востока, которая в то время была мало известна в России. Восхищаясь изысканностью и богатством восточной литературы, поэт приложил немало труда, чтобы ознакомить русского читателя с его культурой и пробудить интерес. С этой целью он широко использует арабизмы и тюркизмы в своем творчестве.

В данной работе не имеем возможности углубляться в изыскание всех возможных источников, откуда А.С.Пушкин мог черпать знания о восточной действительности. Основной нашей задачей является рассмотреть как проявились эти знания в творчестве поэта и как целый ряд тюркизмов, широко и прочно вошедших в русскую литературную речь, поэт использует в своих произведениях для создания восточных мотивов и местного колорита.

К таковым относятся.

"Азраил - ангел смерти из "Тазита".

"Чтоб мог он на зов Азраила, Исправным воином восстать"

“Арак” - спиртной напиток из стихотворения "Пирующие студенты"

"Двоится штоф с араком"

“Атаган” - он же ятаган из Кирджали "Сражение было жестоким, резались атаганами"

“Алла” - или Аллаh - бог у мусульман

"Аксакал" аманат, ага, арба, абрек, амбар, акзебиук, аю-даг и т.д./ "Путешествие в Арзрум"/

"Первый встречный вызвался провести меня к городничему и потребовал с меня абаз". Дабы выделить последнее слово, Пушкин пишет его прописью. Что же оно означает? В словаре читаем: - Абаз или абас старая персидская кавказская серебряная монета, около 20 коп., названная по имени шаха Аббаса I. И от емкого "абаз" в русском просторечье пошли всходы, такие слова-выражения, как лобазник - купец - торгаш, получающий за свой товар ходовые двадцатикопеечные монеты, базлить - шумно кричать, громко взывать, отсюда и базар, базарить - шумно разговаривать, браниться и.т.д.

"Беглярбей", или просто бей-титул правителей в Турции "Будь над Боснией моей властелином, для гяур - христиан беглярбеем ("Видение короля").

Интересен тот факт, что Пушкин точно выхватывает характерные для народов Востока черты быта, жизненного уклада и прежде всего такие, как власть старинных обычаев и традиций, сохраняя колоритные элементы тюркских языков, как например:

Башмак, Башлыг, Бурка, Байран-или байрам - праздник розговенья "Бывало в светлый Байран, соберутся юноши толпою, игра сменяется игрою" (Кавказский пленник). Автора привлекают быт и обычаи мусульманских народов, описание Новруз - байрама - праздничного обряда прихода весны и нового дня.

"Бельмес" - "Аль бельмес по-русски не разумеешь" из Капитанской дочки".

"Гарабаш", - черные папахи на головах татарских воинов.

"Гарем или харем" "Где в гаремах наслаждаясь, дни проводит мусульман, там волшебница ласкаясь, мне вручила талисман", "Гяур" - презрительное прозвище христиан

"Стамбул, гяуры нынче славят".

"Дервиш", - брат поэту "Брат мой дервиш-монах без отечества".

"Делибаш" - "Эй, казак, не рвись к бою. Делибаш на всем скаку, Срежет саблею кривою с плеч удалую башку" ("Делибаш")

"Епанча" - Я вынесу его под епанчею и положу на перекрестке ("Каменный гость")

"Коран" - по-арабски- алькоран "Сияющий Коран", "Подра-

жание Корану"

Курган, Кунак, Кумыс, Кинжал, Караван, и др. Обиходные выражения

"Кирджали" - дано в объяснении "на турецком языке значит витязь, удалец" повесть Кирджали.

"Лиман" - так называются залив, долины на берегу Черного моря "Куда отодвинем строй твердынь, За буг, до Ворсклы, до Лимана (Бородинская годовщина)

Магомед, мулла, мамлюк, Мека, или Мекка, мечеть - "Блажен факир, узревший Мекку" (Бахчисарайский фонтан).

Нагайка, намаз - мусульманская молитва ("Подражание корону")

Использование в вышеперечисленных произведениях священных слов предоставляло поэту возможность, с одной стороны осуществить стилизацию под Восток, а с другой - дать некоторые сведения о народах, исповедующих ислам, об обрядах, традициях и обычаях. Самому Пушкину было близко и дорого учение великого пророка Мухаммеда и его священной книги Коран.

"Нард" - восточное растение, высоко ценившееся в древности за ароматическое вещество, добываемое из него "Нард алой и киннамон благовонием богаты" (Вертоград моей сестры)

"Осман" - старинное название турков "Был и я среди донцов, гнал и я османов шайку"

Плов или пилав, палас, парча, папаха

Сакля, султан, сераскир, сарай, сардар, сорочин или сарацины - так в старину называли арабов-мусульман "...Братья дружною толпою выезжают погулять, серых уток пострелять, руку правую потешить, сорочин в поле спешить..." (Сказка о мертвой царевне)

"Факир" - мусульманский аскет, дервиш, давший обет ничего на свете не иметь из материальных благ, подвергающий себя всевозможным истязаниям "Блажен факир, узревший Мекку на старости печальных лет" (Бахчисарайский фонтан)

"Фата" - легкое женское покрывало из кружев, обычно - головной убор невесты "Покрылись кудри золотые, и грудь и плечи молодые фатой, прозрачной как туман" (Руслан и Людмила)

"Чадра, Чалма" - атрибуты женской и мужской одежды и мусульман "Пестрая чалма наискось покрывало его" ("Кирджали")

"Шайтан, шариат, шейх, шербет" - религиозны - культовые

обозначения "Кургом невольницы меж тем Шербет носили ароматный..." (Бахчисарайский фонтан)

"Шехеризада, Шемаханская царица" - сказочные героини из волшебных восточных сказок

Янычар, Якши - по-нашему хорошо "Якши - сказал комендант, ты у меня заговоришь" (Капитанская дочка)

"Явор или явар" - (по-нашему помощник) у Пушкина особый вид клена, растущий на юге и помогающий укрыться от зноя и жары "Младые жены в прохладе яворо густых гуляют легкими роями..." (Бахчисарайский фонтан)

Вот далеко неполный перечень тюркизмов, которые широко использовал поэт в своих бессметных произведениях. Влюбленному в Кавказ Пушкину импонировали также звучные турецкое - персидское - азербайджанские имена, такие как Заира, Лейла, Зарена, или Зарема, Гирей, Руслан и др. Ему, бегущему от царедворцов, фальши и лжи особо близки персонажи дастанов свободолюбивых горцев, окутанные печально и обреченной любовью сказания и легенды. Особо хочется остановится на названии незаконченной, по мнению критиков, автобиографической поэмы "Тазит". При жизни поэта не печаталась. Впервые она была опубликована в Пушкинском "Современнике" под произвольно - неверным заглавием "Галуб" (близкое по звучание нашему галиб - победа.) Это даже не Гасуб - имя отца Тазита (ассоциируется с нашим кясыб-бедный, ущербный) однако впоследствии по найденным черновым записям, поэме был возвращен его первоначальный замысел. Но вернемся к разбору и транскрипции имени главного героя - Тазит. Это не экзотическое кавказское или восточное имя. Здесь мы сталкиваемся с одним из интересных приемов Пушкина-ориенталиста - соединение двух различных по семантике, значений, "таза" - новый с именем историка-востоковеда - римлянина Тацита. В данном случае поэт выступает как историк и рисует картину из нового времени, однако закончить не может, так как не знает, что же ждет его героя в будущем, что ждет его самого после возвращения с огненного Кавказа в холодный Петербург.

Смешение воедино двух имен - прогрессивного западного с не менее прогрессивным понятием "таза" - новый как нельзя лучше отвечает концепции замысла произведения - описание конфликта между прошлым и настоящим, Гасуба с Тазитом, старого с новым.

В заключении хочется еще раз подчеркнуть величайшую заслугу Пушкина в ознакомлении русской, а через нее и романтической европейской литературы с Кавказскими реалиями, темами, идеями, а также языком и образом мышления, ибо "человечество при всех своих распрях, в области культуры всегда были в общении друг с другом и без этого общения обойтись не могли", справедливо считает академик Н.Конрад.

Честь и хвала нашей планете, подарившей всем нам Гомера, Шекспира, Низами, Физули и конечно же, Пушкина!

МӘҺӘММӘД ӘҺМӘД ОҒЛУ СЕЈФӘДДИНИ
Тарих елмләри доктору, профессор

АРАЗЛА, О ТАЈЛА ҺӘМИШӘ ҺӘМДӘРД...

Мәним өмрүм боју тәдгиг вә тәһлил етдијим сиккәләр ики бахымдан әдәби милли дәјәр кәсб едир: онлар әдатән, ән бүллур вә баһалы металдан – гызылдан кәсилир вә онлара дөвләтин вә милләтин тарихиндә јалныз ән мүстәгил, суверән, гүдрәтли дөврләрин мөһүрү вурулур: асылы, көлә, һәм милли, һәм дә игтисади бахымдан талесиз вә тәмәлсиз етносларын вә епохаларын сиккәләри олмур.

Азад, һүрр, камил менталитетин вә күлтүрүн галасына дашлар да гызыл кәрпичләрдән – мә'нәви (елми, әдәби, мәдәни...) сиккәләрдән гојулур. Демәк истәјирәм ки, зәркәрәм, нумизматам, сөз күлчәсиндә дә филизи зәрдән, миси сиккәдән ајыра биләрәм. Мизана, тәрәзијә әдәби, елми нүмунәви дә гоја биләрәм. Өмрүм боју дүшүнчәмдә вә дујғумда тәкчә ики шеји бир-бириндән ајыра билмәмишәм: о тајы бу тајдан. Тәбризи Бакыдан! Гырх илдир севдијим, руһума, үрәјимә јахын вә мөһрәм билдијим Јашары да мәнә доғмалашдыран бәлкә елә һәр ики тајла бу һәмдәмлик, һәмдәрдликдир: онун да Вәтән, торпаға мәһәббәтини Араз һеч јердә, һеч заман икијә парчаламајыб.

Үмумијјәтлә XX әсрдә Азәрбајчан зијалылар ичиндә һәмишә еләләри тапылыб ки, онлар һансы саһилдә, һансы елми, ичтимаи саһәдә јазыб-јаратмаларындан асылы олмајараг, интеллектләринин ишығы, илаһи нурун зәррәси кими, бүтөвлүкдә милләти вә халгы исидиб Гузеј вәтәндә дә, Күнеј вәтәндә дә ваһид милли јалдашын вә әхлагын көрмәли олдуғу ејни иши

көрүб: Илаһи ме'јар вә миссијанын Гүзејдә мәһдудлашдығы, күфрүн вә шәрин хејир донунда вә рәјасәт тәхтиндә гәрар тутдуғу мәгамларда зијалыларын белә миссијалы фәалијјәти икигат мә'нәви дәјәр кәсб едиб, мүстәгиллик дөврүндә дә фәлсәфи маарифчилијин фајдалылығ әмсалы бирә мин гат артыб. Әсрин икинчи јарысы бәшәријјәтин бөјүк бир чоғрафи вә мә'нәви әразисинин гырмызы империја күфрүнә бәләндији, динин өз әбәди миссијасындан узаглашдырылмағы бир дөврдә устад Јашар Гарајевин зијалы-алим фәалијјәти мәһз белә бир илаһи нурун тәмсилчиси олуб, милли әхлаға, мә'нәвијјат вә хејрә хидмәт едән интеллект иши илә мәшғул олуб. Чәмијјәтдә идеоложи јасагларын мөһкәм бәргәрар олдуғу 50-80-чи илләрдә хејирхаһлыг миссијасына јөнәлән илаһи нур Јашар Гарајевин әсәрләриндә образлы, рәмзи, фәлсәфи һаләјә – "етник код", "зијалылыг", "јаддаш", "вәтәндашлыг", "милли менталитет", "шәхсијјәт", "космос", "һармонија"... сөзүнү символикасына бүрүнмүш, илаһи ишыг вә һәрарәт миссијасыны о, бу түл, бу өртү алтында һәјата кечирмишдир. Лакин уфачыг ишарәјә дә һәссас олан арифләр онун үзүндәки илаһи нурун тәзәһүрүнү һәр јердә вә һәмишә – түлдән, өртүдән сүзүлән ишыгда да танымышлар: әдәби бәшәри дәјәрләр үчүн һарајы, үрәк тәшвишини вә вичдан јанғысыны, классикләрин елми-нәзәри фикирдә идеоложи тәһрифинә гаршы е'тиразы, үсјаны итирилмиш јаддаш, шәхсијјәт вә ментал үчүн ағрыны-ачыны...

Алимин сон' ири һәчмли фундаментал китабы олан "Тарих: јахындан вә узагдан" әсәриндә исә артыг һәмин илаһи нур, танры ишығы һәм даһа кур, һәм дә түлсүз, өртүсүз ифадәсини тапды.

Бу китабда классик Шәрг әдәбијјаты ислам сивилизасијасынын ајрылмаз тәркиб һиссәси, онун Әһмәд Јасәви, Низами, Нәсими, Фүзули, Нәбати кими көркәмли нүмајәндәләри ислам, тәсәввүф әхлаг вә мә'нәвијјатынын дашыјычылары кими шәрһ олунур вә мәһз һәмин ислами әхлаг вә мә'нәвијјатын ишығында мүасир милли мә'нәвијјатын тәрбијәсинә чәһд олунур. Һәзрәти Мәһәммәд әлејһиссәлам' һәдисләринин бириндә бујурур: "Ики шәхсә гибтә етмәк олар: онлардан биринә Аллаһ мал верир, вә онун өз өлүмүнүн ағасы едир, икинчисинә исә мүдриклик верир вә һәјатынын ағасы едир". Дәрвишанә мәишәтә вә алиманә зәкаја малик Јашар мүәллим пејғәмбәрин тәснифиндәки икинчи група – һәјата, дирилијә вә дәмәли көзәллијә вә әбәдијјәтә саһиб олан зијалыларымыздандыр.

МӘТАНӘТ САРАЧЛЫ (ГӘҺРӘМАНОВА)
Филолокија елмләри намизәди

БҮТӨВЛӘШМӘК ЈАНҒЫСЫ

Үрәк лазым кәлсә доста бир заман,
Чыхарыб вермәјә үрәјин олсун!
Кнјаз АСЛАН

Кнјаз Аслан гәдим Борчалы маһалында - Башкечидин Һамамлы кәндиндә дүнјаја көз ачыб. Орта мәктәби гызыл меј- далла битириб.

Азәрбајҹан Журналист Сәнәткарлығы Институту, Бакы Дөвләт Университетинин әввәлҹә китабханачылыг-информасија факүлтәсини, сонра исә журналистика факүлтәсини фәргләнмә дипломлары илә баша вуруб.

1988-чи илдән Бакы Дөвләт Университетиндә ишләјир. Баш мүәллимдир. Ејни заманда "Борчалы" гәзетинин редактору вә Хәзәр Университетинин тә'сисчилији илә нәшр олунан "Хәзәр Хәбәр" журналынын баш редактор мүавинидир.

Бакы Дөвләт Университетинин аспирантурасыны битириб вә "Шәхсијјәтин формалашмасында бәдии әдәбијјатын ролу" мөвзусунда намизәдлик диссертасијасыны баша чатдырыб. Мүдафиә әрәфәсиндәдир.

Азәрбајҹан Журналистләр Бирлијинин, Јазычылар Бирлијинин вә Ашыглар Бирлијинин үзвүдүр. Јазычылар Бирлијинин IX гурултајынын иштиракчысы олуб.

Низами Кәнчәви, Һәсән бәј Зәрдаби, Шәһријар, Серкеј Јесенин вә Өмәр Фаиг мүкафатлары лауреатыдыр.

1992-95-чи илләрдә Гарабағ бөлкәсиндә олуб вә һәрби журналист кими сәмәрәли фәалијјәт көстәриб. Вәтән мүһарибәси ветераныдыр.

1998-чи илдә "Дөјүш олса бир әскәрдир гәләмим" адлы һәрби-публисистик китабы ишыг үзү көрүб.

"Гырхынчы гапы" ше`рләр китабы бу күнләрдә охучулара үнванланачаг.

Поезијанын дәјәр ваһиди олан мүасирлик бөјүк ше`рин әсас ме`јарыдыр. Бөјүк ше`ри исә бөјүк гәлб, бөјүк үрәк саһибләри јарадырлар. Бөјүк үрәк һәјатын хејир-шәр вурушларындан габилијјәтлә чыхан, һагы наһагга вермәјән характерләрдә формалашыр. Белә үрәк саһибләриндән бири дә јара-

дычылығы һаггында гысача да олса бәһс етмәјә чалышачағым исте`дадлы кәнч шаир Кнјаз Асландыр.

Һәлә нечә ил әввәл Бакы Дөвләт Университетинин тәләбәси оларкән биздән бир-ики курс ашағыда охујан Кнјазын јарадычылығына бәләдчилијим варды. Јадымдадыр, онун Чәнуб ағрылы бир ше`ри университет гәзетиндә дәрч олунмушду. Ше`рдә "ағачдан гопуб дүшән вә һәсрәт-һәсрәт будаға сары бојланан" "јарпағын нискилини икијә бөлүнмүш Вәтән торпағы илә мүгајисә едән кәнч шаир:

Бир чинар јарпағы көјнәдир мәни,
Бир Вәтән торпағы көјнәдир мәни, –

дејирди.

Илк гәләм тәчрүбәләриндән һисс олунан јүксәк вәтәнпәрвәрлик руһу, вәтәндашлыг јанғысы, һуманизм сонралар Кнјаз Аслан јарадычылығынын ана хәттинә чеврилди. "Ики лампа, бир чилчыраг" ше`риндә шаир бир отағын ики гүтбүндә јерләшән мүхтәлиф талели чилчырағлардан данышыр вә сөнән лампанын кәдәрини бәшәриләшдирир:

Јох!.. Бәсдир, бәсдир даһа!
Отағын Чәнубунда јухулајан зүлмәти
Отағын Шималында
Јанан нурду ишыгла
Тез ојатмаг кәрәкдир!
Чәнубу Шимала гатмаг кәрәкдир!
Јох!.. Бәсдир, бәсдир даһа!
Үрәјими чыхарыб
Көзү сөнән лампанын,
Көзү сөнән лампанын
Јериндә асачағам! -
дејир Кнјаз Аслан!

Белә бир үрәклә дар ағачына салам вериб "хош кәлдин" дејир. Һәмкары Рүстәм Беһруди кими, лакин өзүнәмәхсус үслубда дар ағачыны охшајыр:

Намәрдләр чох евләр јыхыб,
Дүшмәнләр чөвлана чыхыб,
Чох башлар сәнсиз дарыхыб,
Хош көрдүк, еј дар ағачы!

Дәрдли Вәтәнин јараларына мәлһәм олмағы бачармајанда, ачизләшәндә, күчсүзләшәндә дар ағачына гурбанлыг олмаға чан атыр:

Јурдсуз өмүр виранлыгдыр,
Вәтән мин-мин Гур`анлыгдыр,
Гара башым гурбанлыгдыр,
Хош көрдүк, еј дар ағачы!

Ермәни ишғалчыларына гаршы мүһарибәнин гызғын чағларында дөјүш бөлкәләриндә Азәрбајчан ордусунун әскәр вә забитләри гаршысында тез-тез вәтәнпәрвәрлик руһлу ше`рләри илә чыхыш едән Кнјаз Аслан дејирди:

Вәтән оғлу!..
Вәтән гызы!..
Чәк гылынчы!..
Көклә сазы!..
"Ја шәһид ол,
Ја да гази!.."
Азәрбајчан һәдәфдәдир!

"Гоч Короғлуја тә`чили телеграм" ше`ринә нәзәр салаг:

Дәрдин алым, ај Короғлу,
Чәнлибелдән ениб дә кәл!
Јағылар кәсибди јолу,
Гыратыны миниб дә кәл!

Вәтән оғулларында Короғлу гејрәти, Короғлу дәјанәти көрмәк истәјән мүәллиф онлары јағыларла амансыз рәфтара, милли гејрәтә, милли лајагәтә, милли мәнлијә сәсләјир:

Торпаг-торпаг Вәтән кедир,
Нә кедирсә елдән кедир...
Папағымыз әлдән кедир,
Бизә сары дөнүб дә кәл!

Ана тәбиәтин талан олмасы һәссас гәлбли шаирин үрәјини ағрыдыр, гәлбини көјнәдир:

Көр нәләр көрүрүк, аман, көр нәләр,
Һајыф, тәбиәтин варына, һајыф!

Шаир тәфәккүрү даһа дәринләрә ришә атыр, чәсарәт, гәһрәманлыг, һүнәр, гејрәт ахтарышына чыхыр. Шаир горхур ки, кәләчәкдә бу көзәл мә`нәви дәјәрләр дә, тәбиәтин вары кими мәһв ола биләр. Һәтта Јер күрәсинин өзү дә:

Сиз еј үрәјиндә Күнәш јананлар,
Јерин дә мәһв олмаг тәһлүкәси вар.
Јығышыб зүлмәтин көкүнү кәсин!
Бир заман улдузлар бахыб демәсин:
Һајыф! Инсанларын зоруна һајыф!
Дүнјанын Јер адлы шарына һајыф!

Дәрд-гәм көрүкләриндән синәси одланан, заманын сәрт күләкләринин гәдләдији башлардан, сөндүрдүјү очаглардан, таланан јурд торпагларындан бағры ганајан шаир бабалара, улулара үз тутур:

Сөз јандырыр дилимизи,
Көз гарсыјыр әлимизи,
Суваjырыг чөлүмүзү,
Ичимиз чатлајыр, баба!

Бу килеј-кузардырмы, имдаддырмы, шикајәтдирми? Һәр нәдирсә, шаир гәлбини чәкдији јүк, еjни заманда тәкчә онун һәлл едә биләчәји проблем дејил:

Кечә билмир чәпәрләри,
Чыха билмир тәпәләри,
Дүнјанын дәрд дәвәләри
Дизини гатлајыр, баба!

Дүнјанын дәрд дәвәләри дизини гатлајырса, көврәк, һәссас шаир үрәји, шаир гәлби бу кәдәр карванины чәкә биләрми?

Кнјаз Аслан јарадычылығында тәбиәт мә`нәви кечмишимизин, халгымызын гәһрәманлыг тарихинин дашлашдығы, әдәбиләшдији чанлы абидә кими мүгәддәсдир:

Јајда гары, гышда бары сахлајыр,
Өрпәји вар - намус, ары сахлајыр,
Илгарына баглы јары сахлајыр,
Бабкечидин дағларыдыр бу дағлар!

Онун поезијасында дүнјанын дағ вүгары инсан вүгарынын

символу кими әзиздир:

Һәр биримиз олсаг гала,
Јағы кирмәз бу маһала...
Ана јурда кәлән бәла
Ағлычаш јуддашдан кечәр!

Бәшәри дујғу, бәшәри һисс онун бүтүн тәбиәт ше`рләринин руһуна һопуб. Ади бир чичәјә һәср олунан вә Ашыг Гурбанидән сечдији епиграфла башлајан тәчнисдә дә Кнјаз Аслан мә`нәви устадынын гаршысында јени сөз демәјә өзүндә чәсарәт тапыр:

Чалыш, Кнјаз Аслан, јазы јаз, аным,
Гышы гыш, јајы јај, јазы јаз аным,
Бојнуну дүз јазды јазы јазаным,
Зәманә гојмады дүз бәнөвшәни.

Классик ирсдән, классик ән`әнәдән фајдалы шәкилдә бәһрәләнмә вә јени сөз кәшфи, јени сөз тапынтысы!

Дүнјамыза һуманист инсан консепсијасынын ишығында нәзәр салмаг, мә`нәвијјатымызы мәһз бу тә`лимин сынағында јохламаг Кнјаз Аслан поезијасынын лејтмотивидир:

Кнјазын сөзүндә ахтарма јалан,
Даг јериндә галар алса да думан.
Үрәк лазым кәлсә доста бир заман,
Чыхарыб вермәјә үрәјин олсун!

Шаирин јарадычылығында Вәтән Вәтән кими, тарих кими, ана кими, инсанын өзү кими тәрәннүм олунур:

Кнјаз Аслан, бир чан олсаг,
Гејрәт олсаг, вичдан олсаг,
Бүтөв Азәрбајчан олсаг,
Һәр сөзүмүз дашдан кечәр!

Чағдаш поезијамызын исте`дадлы кәнч өндәрләриндән олан вә үрәјиндә мәмләкәтимизи бүтөвләшдирән шаир Кнјаз Асланы кәләчәкдә даһа бөјүк јарадычылыг уғурлары көзләјир. Биз гәләм достумуза бу кешмәкешли јолда мүвәффәгијјәтләр диләјир, поетик хәјалларын керчәкләшмәсини арзулајырыг.

КҮЛНАР ҺӘСӘНОВА
Низами адына Әдәбијјат Институтунун диссертанты

“ХУРШУДБАНУ НАТӘВАН” ЛИРИК-ПСИХОЛОЖИ СӘПКИЛИ ДРАМ ӘСӘРИ КИМИ

80-90-чы илләрдә тарихи драм жанрынын ән мүкәммәл нүмунәләрини бөјүк насир, көркәмли драматург Илјас Әфәндијев јаратмышдыр. Онун 1981-чи илдә гәләмә алдығы “Хуршудбану Натәван” драмы бу әсәрләр ичәрисиндә хүсуси мөвгејә маликдир. Әсәр XIX әср Азәрбајчан поезија тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутан шаирә Натәванын әдәби, хүсусилә дә ичтимаи фәалијјәтинә һәср олунмушдур.

Әсәр 80-чы илләрдә дә мејдана чыхса да, И.Әфәндијевин јарадычылыг лабораторијасы илә танышлыгдан мә`лум олур ки, онун Натәванын шәхсијјәтинә вә јарадычылығына, марағынын көкү хејли әввәлә кедир. Белә ки, 1942-чи илдә И.Әфәндијев Хуршудбану Натәванын ичтимаи-мәдәни фәалијјәти илә марагланмыш вә одлу мүһарибә илләриндә М.Һүсејнлә бирликдә “Натәван” адлы мәгаләсини јазмышдыр. Һәмин публисистик мәгаләдә Натәванын бир шаирә вә ичтимаи хадим кими образы тарихи фактлара ујғун јарадылмыш, лакин образын психоложи планда дахилинә нүфуз едәрәк бәдииләшдирмәк мејли елә һәмин мәгаләдә һисс олунмагдадыр.[1]

Пјесин әсас гәһрәманы Хуршудбану Натәван олса да, мүәллиф онун һәјатынын тәсвири фонунда XIX әср Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси вәзијјәтини, үмуммилли әһәмијјәт кәсб едән проблемләрини дә әкс етдирмишдир.

“Хуршудбану Натәван” әсәринин өзүндә әкс етдирдији сәчијјәви хүсусијјәтләр вә бу сәчијјәвиликлә дә тарихи драм жанрына кәтирдији јениликләр нәдән ибарәтдир? Әсәрин һансы инкишаф мејлинин ифадәчиси олмасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн бизчә, ән доғру јанашма белә олмалыдыр. “Хуршудбану Натәван” пјесини өзүнәгәдәрки тарихи драмлардан фәргләндирән әсас сәчијјәви чәһәт бу әсәрдә “лирик психоложи сәпкинин” (А.Сәфијев) һаким мөвгедә олмасыдыр. И.Әфәндијев өз исте`дадынын үмуми сәчијјәсинә көрә һәлә нәср әсәрләриндә

----

1. Һ.Меһди вә И.Әфәндијев. Натәван. Әдәбијјат вә Инчәсәнәт, 31 мај 1942 N 15(317)

образларын дахили мә`нәви аләмләрини, онларын гәлб көзәлтыларыны габарыг тәсвир етмәк вә бунунла да психоложи планы өн плана чәкмәклә фәргләнмишдир. Бу чәһәт тәдгигатчылар тәрәфиндән дә дәфәләрлә гејд олунуб.[1] Бүтөвлүкдә нәср дә, драматуркија да дахил олмаг шәртилә И.Әфәндијевин фәрди сәчијјәсини Ј.Гарајев "лирика, шаиранә исте`дад вә үслуб"[2] ифадәләри илә үмумиләшдирир.

Тәдгигатчыларын "психоложи сәпки, лирик үслуб" сөзләри илә ифадә етдикләри елә бир јарадычылыг сеһридир ки, мәһз бу ифадәләр алтында нәзәрдә тутулан анлајыш И.Әфәндијев јарадычылығынын фәрдијјәтини мүәјјәнләшдирир вә И.Әфәндијевин әдәбијјат тарихимиздәки әвәзолунмаз мөвгејини тә`мин едир.

Әдибин тарихи мөвзулу "Хуршудбану Натәван" әсәрини дә тәмсил етдији јени инкишаф мејли үмумән И.Әфәндијевин нәсриндән драматуркијаја вә тарихи драматуркијаја кечән бу хүсусијјәтидир. Пјесдә тәсвир олунан Натәван образы даһа чох психоложи сәпкидән ишыгландырылмышдыр. Биз бурада әсас гадын гәһрәманыны нә романтик тарихи драматуркијамызда (Чавидин тарихи драмлары) јарадылан бәшәри-романтик идејалар дашыјычысы олан образлар кими, нә дә совет дөврү тарихи драмларын гәһрәманлары кими мүасир социоложи идејаларла јүкләнмиш көрмүрүк. Натәванын бир бәдии образ кими ифадә етдији һәјат идеалы олдугча реал, онун чәмијјәтдә тутдуғу социал мөвгејлә мүгајисәдә һәлли мүмкүн идеалдыр. О, бүтөв варлығы илә доғма халгына дәриндән бағлы, онун истәр ән ади мәишәт проблемләри, истәрсә дә мәдәни-маариф проблемләри дә дәриндән марагланан бир гадындыр. Өз ата мүлкләринин гајтарылмасыны тәләб едән Хуршудбану Натәвандан "Бу гәдәр мүлк нәјинизә лазымдыр?" - дејә Чанишин соруштдугда о ашағыдакы кими чаваб верир: "Хуршудбану (һәјәчанла) мән тәк дејилəм, књаз һәзрәтләри! Мәним, ичимдә јашадығым Шуша шәһәринин әһалиси һәлә дә шор су ичир! Кәндлиләримизин ушаглары мәктәбсиз, елмсиз, китабсыз бөјүјүрләр, мән онлара һеч бир көмәк едә билмирәм".[3]

---

1. Бах: Аида Салаһова. Илјас Әфәндијев јарадычылығынын поетикасы. Бакы, Јазычы, 1984, с.7; Јагуб Исмајылов. Илјас Әфәндијевин јарадычылыг јолу. Бакы, Елм, 1991, с.22.

2. Ј.Гарајев. Илјас Әфәндијев, Бакы, 1987, с.15

3. И.Әфәндијев. Бизим гәрибә талејимиз. Бакы, Јазычы, 1989, с.6.

Пјесин әввәлиндә Натәван е`лан етдији бу идеала даим садиг галыр, онун мүбаризәләри, мүхтәлиф зиддијјәтләри дә бу идеалы уғрундакы мүбаризәләриндән доғур. Лакин образы сәчијјәләндирән башлыча хүсусијјәт онун "бу кешмәкешли мүбаризә јолларында кечирдији сарсынтылар, һәјәчанлар, инчә шаир гәлбинин чырпынтылары да кениш шәкилдә әсәрдә әксини тапмыш, образын психоложи тәсвири верилмишдир.

Әсәрдә лирик-психоложи сәпкинин ағырлығыны өз үзәринә алан ики мәһәббәт хәтти үзәриндә хүсусилә дајанмаг лазымдыр. Бунлар Натәван-Хасај хан вә Натәван-Сејид Һүсејн хәтләридир. Натәван-Хасај хан хәтти ики күбар силкинә мәхсус кәнчин бир-биринә гаршы дәрин вә сәмими мәһәббәти фонунда тәсвир олунмуш, ејни заманда ичтимаи-сијаси һадисәләрлә дә чох бөјүк мәһарәтлә әлагәләндирилмишдир. Хан гызынын өз халгына гаршы олан дәрин мәһәббәти, бу халг үчүн көрдүјү ишләр бир тәрәфдән кнјазы севиндирир, Натәваны онун көзүндә даһа да учалдыр, дикәр тәрәфдән мәһз Натәванла өзүнүн мүгајисәсиндә Хасај хан өз "мә`насызлығыны", өз доғма халгы үчүн кәрәксизлијини тәдричән дәрк едир. Бүтүн бунлар Хасај ханы тәдричән наүмидсизләшдирир. Натәвана олан мәһәббәти илә вәтәнә олан мәһәббәти арасында тәрәддүд кечирән Хасај ханын психоложи сарсынтылары әсәрдә бөјүк усталыгла тәсвир олунмушдур. Мәсәлән, Кнјаз Хасајын ашағыдакы кичик бир монологу белә бир психоложи овгатын ифадәсидир: "Кнјаз Хасај (пәрт һалда күлүмсәјир) - Биз бир-биримизи нә гәдәр севсәк дә, әр әрдир, арвад да арвад! (Хуршудбанунун пәртлијини һисс едәрәк) Мән сәни баша дүшүрәм, бану, сәнин өз халгыны бу гәдәр севмәјини, даима она хидмәт етмәјә чан атмағыны да гијмәтләндирирәм; Лакин ону да е`тираф едирәм ки, елә бу мәни өз көзүмдән салыр. Мән өзүм-өзүмә авара-сәркәрдан бир адам кими көрүрәм... Инан ки, бунун сәбәбини сорушсан, изаһ едә билмәрәм, анчаг... елә бил ки, сәнә мәнә мәзәммәтлә бахыб сорушурсан: "Һеч өз халгындан хәбәрин вармы".[1]

Мәһз ики гүтб арасында психоложи сарсынтыларла мүшаһидә олунан тәрәддүдләр кечирән Хасај үчүн ән доғру јол Натәваны да өзү илә Дағыстана апармаг олур. Лакин Натәван да Хасај ханы нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә севсә дә ичтимаи-сосиал проблемләр ичәрисиндә чапалајан халгыны тәнһа гојуб өз

----

1 И.Әфәндијев. Бизим гәрибә талејимиз. Б.Јазычы, 1989, с.22

щәхси сәадәти наминә Хасајла кетмир. Әсәрдә Хасајын психоложи тәбәддүатларында она ејни вахтда тә`сир едән амилләр (Натәванын мәһәббәти вә вәтән мәһәббәти) арасында пропорсија елә мүәјјәнләшдирилмишдир ки, охучу-тамашачы елә бу амилләрдән һансынын ағыр басачағыны сәбирсизликлә көзләјир, әввәлчәдән бир гәрара кәлә билмир. Охучу-тамашачынын белә бир кәркинликдә сахламаг драматуржи мәтнин бәлкә дә, ән башлыча кејфијјәтләриндәндир. Бөјүк әдәбијјатшүнас алим Мәммәд Ариф јазырды: "Һәјат бир чәһәт дә вардыр ки, драматург ону гәтијјән унутмамалыдыр. О да тамашачынын диггәтини чәлб етмәк мәсәләсидир"[1] Хасајын психоложи вәзијјәти мәһз тамашачы-охучуну белә бир вәзијјәтдә сахлајыр. Белә бир мәгамда драматург әсәрә Гоча Кнјазы дахил едир. Гоча Кнјаз әсәрдә епизодик бир образ олса да, Натәван-Хасај хан хәттинин ән кәскин бир моментиндә ојнадығы функсијаја көрә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мәһз онун ифадә етдији бир аз мөвһуматчы, бир аз мүһафизәкар, лакин милли мәнлији әкс етдирән чыхышындан сонра Хасај хан вәтәнә гајытмағы гәти гәрара алыр. Вә әслиндә гоча Кнјазын варлығы гочаман Дағыстанын символу кими фактлашыр, драматуржи сүжетин инкишафы бахымындан Хасајын кедишини тәбииләшдирир. Пјесин Натәван-Хасај хан хәттиндә диггәти чәлб едән чәһәт ондан ибарәтдир ки, бурада драматуржи конфликт чох епизодик шәкилдә Хасај хан- Гарабағын күбар мүһити, һәтта Хасај хан - Натәван арасында мөвчуддурса, ән бөјүк зиддијјәт вә конфликләр образларын дахили аләминдә баш верир. Вә зидд гүтбләр кими фактлашан бир-биринә антогонист олан, бири ифрат мәнфи, дикәри исә ифрат мүсбәт чалардакы идеја дашыјычылары дејил, һәр икиси мүсбәт сәчијјә һиссләр арасында баш верир. Бу бахымдан Ј.Гарајевин әсәрин тәһлилини вердикдән сонра, ашағыдакы мүлаһизәси тамамилә һаглыдыр: "Бунунла белә, бу әсәрдә дә ("Натәван" әсәри нәзәрдә тутулур - К.Һ.) драматург бир тарихчидән чох, бир психолог олараг галыр"[2]

Натәвандан ишыглы идејалар уғрунда мүбаризә дәрсләрини алан Хасај ханын вәтәни Дағыстандакы фәалијјәти гаракүруһун мүгавимәти илә растлашараг мүвәффәгијјәтсизлијә уғраса да, о ишыглы бир образ кими охучу тамашачыларын рәғбәтини газа-

---

1. М.Ариф. Сечилмиш әсәрләри, I ч., Бакы, Елм, 1967, с.241
2. Ј.Гарајев. Илјас Әфәндијев. Бакы, 1987, с.41

ныр, әсәрин сонунадәк Натәванын дүшүнчәләринин, јухуларынын, хәјалларынын тәгдиминдә охучуларла бир јердә олур.

Пјесдә тарихи драмын лирик-психоложи сәпкисини тә`мин едән икинчи хәтт Натәван-Сејид Һүсејн хәттидир. Биринчи хәттә олдуғу кими, бу хәтт дә Натәванын Сејид Һүсејнлә гаршылыглы ешг-мәһәббәт мүнасибәтләри ичтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәли шәкилдә әкс олунмушдур. Тарихи фактларын тәһрифи һесабына олса да, әсәрдә Сејид Һүсејн гарабағлы кими дејил, Чәнуби Азәрбајчан ингилабчысы кими тәсвир едилмишдир. Пјесдә Сејид Һүсејн ашағы силкин нүмајәндәси кими јүксәк мә`нәви-әхлаги кејфијјәтләрә малик бир зијалы, халгынын азадлығыны, маарифләнмәсини өзүнүн һәјат амалына чевирән вәтәндаш, ејни заманда һәссас гәлбә малик бир инсан кими тәсвир едилмишдир. О, Хуршудбануну севир, лакин бу севкисини һеч заман ачыб она билдирмәјә чәсарәт етмир. Лакин һәссас шаиранә гәлбә малик Натәван бүтүн бунлары һисс едир вә онунла аилә һәјаты гурмағы өзү Сејид Һүсејнә тәклиф едир. Пјесин бу хәттиндә психоложи мәгамлар даһа чох Натәванын Сејид Һүсејнлә мүнасибәтләриндә бир тәрәфдән "күбар чәмијјәтлә рәијјәт арасында чәкилән мәнһус сәддин учурулмасы" амили, дикәр тәрәфдән дул гадын кими өзү һаггында кәзән шаијәләрин арадан галдырылмасы мәгсәди дајаныр. Лакин ән башлычасы Сејид Һүсејнә гаршы сәмими мәһәббәт һисси Натәванын гәлбиндә јохдур. О, Сејид Һүсејнә мә`нәви-әхлаги кејфијјәтләринә көрә һөрмәт едир вә бу һөрмәт һиссинин өзү о гәдәр сәмими вә үлвидир ки, о, әсәрдә Натәванла Сејид Һүсејнин никаһыны тә`мин едир. Онлар никаһа кирдикдән сонра беләә Натәван Сејид Һүсејнин һиссләринә "Әзизим Һүсејн, биз бир-биримизә садиг, сәмими рәфигләр олачағыг. Бизим севкидән данышмаг вахтымыз кечиб" - дејә чаваб верир. Бу сөзләр гадын гәлбинин бүтүн тәбәллүатларыны, бу гәлбин конкрет ситуасијада әкс тәрәфә мүнасибәтини чох дәгигликлә, психоложи инчәликлә ифадә едир.

Натәван-Сејид Һүсејн хәттиндән данышаркән бир мәсәләни дә хүсусилә вурғуламаг лазымдыр. Бу да Чәнуби Азәрбајчан проблемидир. Әсәрдә Чәнуб проблеми үмумијјәтлә гырмызы бир хәтт кими кечир. Сејид Һүсејн чәнублудур вә бүтүн дүнјакөрүш, һәрәкәт, рәфтар критеријаларына көрә чәнубу тәмсил едир. Мәһз бу бахымдан Натаванла Сејид Һүсејнин издивачы идеја-мәзмун бахымындан ики сосиал тәбәгә арасында сәддлә-

рин арадан галдырылмасына хидмәт едирсә, драматуржи механика, сәнәткарлыг бахымындан даһа чох символик акт кими чыхыш едәрәк, о тајлы, бу тајлы Азәрбајчанын бирләшмәсини рәмзләшдирир. Натәван-Сејид Һүсејн хәттиндә бир нечә истигамәтдә кәскин драматуржи конфликт өзүнү көстәрир. Бунлардан бири Гарабағ күбар чәмијјәти илә олан конфликтдир ки, әсәрдә онларын тәмсилчиси кими Һидајәт хан чыхыш едир. Һидајәт хан Азәрбајчан задәкан силкинин нүмајәндәси кими мә`нәви-әхлаги деформасијаја уғрамыш бир шәхсдир. О бир тәрәфдән милли-әхлаги дәјәрләрин тәәссүбкеши кими чыхыш едир, дикәр тәрәфдән өз шәхси мәнафеји наминә тәрәкәмә елата ҹу чәкилмәсинин гаршысыны алмаг кими чох бөјүк бир чинајәтә јол верир. Натәван-Һидајәт хан зиддијјәти бир тәрәфдән характерләрин дахили мә`нәви аләминдән гидаландығы үчүн кәскин характер алырса, дикәр тәрәфдән Натәванын онун мәһәббәтини чавабсыз гојдуғу үчүн даһа да инандырычы, тәбии көрүнүр. Һидајәт ханын Сејид Һүсејнлә конфликтиндә дә белә икинчи сәбәб мөвчуддур. Бир тәрәфдән Сејид ханын нәзәриндә ашағы силкин нүмајәндәси олдуғуна, дикәр тәрәфдән исә мәһәббәтдә рәгиб олдуғуна көрә конфликт тәрәфләриндән биридир. Мә`лумдур ки, "драматуржи сәнәтдә һәрәкәт, персонажларын характери вә үмуми идеја фикри бир-бири илә елә бағлыдыр ки, ады чәкилән елементләрдән һәр бири дикәринин изаһына хидмәт едир.[1]

"Хуршудбану Натәван" пјесинин Натәван-Сејид Һүсејн хәттинин әсәрдә тәсвир олунан инкишафында биз бунун әјани сүбутуну көрүрүк. Бу хәттә һәрәкәт гаршылыглы һөрмәт вә мәһәббәт әсасында, һәр ики тәрәфин ән`әнәви-әхлаги јахынлығы, һәјат идејалырынын ејнилији зәмининдә инкишаф едир, истәр әсас персонажларын, истәрсә дә хәттә јардымчы кими әлавә персонажларын характери бу һәрәкәти тамамлајыр.

Тарихи мөвзуда јазылан бәдии әсәрдә марагды елми мүшаһидәләрә кениш имкан јарадан чәһәтләрдән бири реал тарихи керчәклијә бәдии тәхәјјүлүн һансы аспектдә мүдахиләси вә бу керчәклијин бәдии тәхәјјүлүн тәзјиги-илә нә дәрәчәдә деформасија олунмасы аспектиндә тәһлил апармагдыр. Бу чәһәтдән "тәсвир васитәсилә әсәрә һеч бир шеј әлавә олуна билмәјән"

1.Е.Горбунова. Идеи, конфликты, характеры, Москва, Советский писатель, 1960, с.30

(М.Ариф) драм әсәрләри даһа чох мараг доғурур. Чүнки артыг бурада реал тарихи керчәклији бәдииләшдирилмәси мүәллифдән даһа чох инчә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри тәләб едир. "Хуршудбану Натәван" әсәриндә реал тарихи керчәклик вә һәм дә бу керчәклији әјаниләшдирән Хуршудбану Натәван, кнјаз Хасај, Сејид Һүсејн, Гафгаз чанишини, Тер-Ваһан, Нәвваб кими тарихи сималар тәсвир олунмушдур. Лакин әсәрдә бу образлар бәдии бир шәкилдә тәгдим едилмиш, онлар арасында мүнасибәтләр естетик ме`јарлар әсасында мүәјјәнләшмишдир.

Пјесдә "тарих вә муасирлик", "тарихи керчәклик вә бәдии тәхәјјүл" кими чарпазлашмаларда диггәти чәлб едән одур ки, бурада реал тарихи керчәклијин фактолоҗи тәсвириндән даһа чох тәсвир олунан тарихи дөврүн үмуми руһу, мә`нәви атмосфери, ичтимаи проблематикасы габарыгдыр. Мәһз һәмин руһ, һәмин мә`нәви атмосфер, ичтимаи проблематика исә мүасир мөвгедән ишыгландырылмышдыр. Хуршудбану Натәванын тарихи шәхсијјәт, XIX әср шаирәси кими биографијасындан мә`лумдур ки, Натәванын икинчи дәфә аилә һәјаты гурдуғу Сејид Һүсејн әслән шушалыдыр.[1] Пјесдә исә И.Әфәндијев Сејид Һүсејни Чәнуби Азәрбајчан азадлыг һәрәкатынын мүчаһиди кими тәсвир едир. Тарихи фактын бу шәкилдә "тәһрифиндән" идеја бахымындан мүасирлик вә поетика бахымындан бәдиилик газанмыш олур. Мүасирлик бахымындан Сејид Һүсејнин о мәншә е`тибарилә чәнублу олмасы "Чәнуби Азәрбајчан проблеминин кениш шәрһи үчүн имкан јарадыр. Натәванла Сејид Һүсејнин никаһы о тајлы бу тајлы Азәрбајчанын бирлији кими символлашыр. Бәдиилик бахымындан исә зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, гәриб бир мүһачирлә о никаһа разылыг гаршылыглы һөрмәт вә мәһәббәтин күчүнү көстәри.

Дикәр бир тарихи һәгигәт вә онун әсәрдәки тәчәссүмүнә диггәт јетирәк. Јенә дә тарихдән мә`лумдур ки, Хуршудбану Натәван өмрүнүн сонларына доғру тәдричән мүфлисләшир, мүлкләри әлиндән чыхыр.[2] Әдиб исә бу тарихи факты Натәванын мүлкләриндән көнүллү, имтинасыз, садә зәһмәткеш күтләләрлә ејни сәвијјәдә јашамаг арзусу кими тәсвир етмишдир.

Әсәрин бу шәкилдә тамамланмасы совет идеолокијасынын диггәсиндән доғса да, әсәр боју халг идеалы уғрунда мүбаризә

---

1 Бах: Бәјләр Мәммәдов. Хуршудбану Натәван, Бакы, Јазычы, 1983, с.55
2 Јенә ораца, с.153-155

кими тәсвир олунан маарифпәрвәр шаирә ӧмрүнүн тәбии јекуну кими сәсләнир. Мәһз бу шәкилдә тарихи шәхсијјәт биографијасына едилән "дәјишиклик" вә "әлавәләр" мүасирлик вә бәдиилијин хејринә олур.

"Хуршудбану Натәван" пјесинин сәһнә талеји дә чох уғурлу олмушдур. Әсәр М.Фәрзәлибәјовун режиссорлуғу илә Азәрбајҹан Дөвләт Академик Драм Театрынын јарадыҹы коллективи тәрәфиндән тамашаја гојулмуш вә узун илләр тамашачы рәғбәтини газанмышдыр. Тамаша лирик вә епик сәһнә васитәләриндән, сәһнә ин`икас васитәләриндән сәмәрәли истифадә етмәк усталығы илә, актјор ансамблынын дәгиг сечилмәси илә фәргләнир. Бүтөвлүкдә И.Әфәндијев театрынын јетишдирмәси олан, әсасән лирик сурәтләр устасы кими танынан А.Пәнаһова Натәван образынын бүтүн психоложи инҹәликләрини мәһарәтлә ачыб тамашачылара көстәрмишдир. Натәванын зәриф шаирә гәлбинин һагсызлыглара растлашаркән тәлатүмә кәлмәсини А.Пәнаһова јүксәк темпераментли, динамик ифасы илә чох јүксәк пешәкарлыгла ифа етмишдир. Әсас образларын ифачыларындан Сејид Һүсејн-Әлиаббас Гәдиров, Кнјаз Хасај - Рәфаел Дадашов, Һидајәт хан - Нурәддин Гулијев, Иран шаһзадәси - Илһам Әһмәдов өз ролларыны мәһарәтлә ифа етмишдиләр. Тамашанын бәдии сәһнә тәртибатыны Елчин Асланов вермиш, Натәванын јашадығы тарихи керчәклији, әләлхүсус да Гарабағын сарај мүһитини реалист чизкиләрлә чанландыра билмишдир.

Тамаша үчүн бәстәкар Ариф Мәликовун јаратдығы мусиги әсәрин идејасынын тамашачылар тәрәфиндән даһа дәриндән гавранылмасына, психоложи тәбәллүатларла характеризә олунан образларын даһа бiткин тә`сир бағышламасына бөјүк јардым едир.

Тамашынын кениш тәһлилини верән профессор Т.Мүтәллимов фикирләрини ашағыдакы кими үмумиләшдирмишдир: "Устад драматургларын һәр бир әсәри театр коллективи үчүн чидди имтаһан, бөјүк камиллик мәктәби олур. И.Әфәндијевин "Хуршудбану Натәван" әсәри дә драм театрынын бу күнкү јарадычылыг потенсиалынын вә јени сәнәт имканларыны габарыг шәкилдә ашкара чыхаран чох уғурлу бир сынаг вә наилијјәт һесаб едилә биләр".[1] Тамаша барәдә Чәлал Мәммәдовун да

---

1. Тәһсин Мүтәллимов. "Хуршудбану Натәван" Азәрбајчан кәнчләри. 1981-чи ил. 1 декабр N (6)

"Әдәбиjјат вә Инчәсәнәт" гәзетиндә "Фәрәһли көрүш" адлы кениш ресензиjасы чап олунмуш, пjесин сәһнә тәчәссүмү һаггында кениш фикирләр сөjләмишдир.[1]

Беләликлә, "Хуршудбану Натәван" пjеси илә 80-90-чы илләрдә кениш шәкилдә интишар тапан тарихи драм жанрында психоложи сәпки кими характеризә едилмәси мүмкүн олан јени бир инкишаф мејлинин әсасы гојулур, ејни заманда пjесдәки образларын васитәсилә милли өзүнүдәркә, милли маарифә вә милли бүтөвләшмәjә билаваситә хидмәт едән идеjалар һәр чүр мүчәррәдчиликдә арынараг даһа жур сәсләнмәjә башлаjыр.

ШАКИР АЛБАЛЫJЕВ
Бакы Дөвләт Университетинин диссертанты

ҺАКИМИЈЈӘТДӘ ӘДАЛӘТЛИ ВАРИС СЕЧКИСИ-ДЕМОКРАТИЈА

"Кәлин сизә кимдән дејим,
Соми – саламындан дејим,
Аби – алдан гыса туман,
Гәмсә чорабындан дејим" –

гаравәллиси илә башланан "Јахшылыг" (с, 297-308)[2] нағылында дејилир: "Бири вар иди, бири јох иди. Јәмән шәһәриндә бир падшаһ вар иди. Бу падшаһын үч оғлу вар иди. Кичик оғлунун ады Мәлик Мәһәммәд иди. Падшаһ Мәлик Мәһәммәди оғланларынын һамысындан чох истәјирди. Оғланлары да бунун пахыллығыны чәкирдиләр. Кизлиндә, ашкарда бир-бирләринә дејирдиләр:

– Нечә олур ки, атамыз Мәлик Мәһәммәди биздән чох истәјир. Мәкәр биз онун оғлу дејилик! Јәгин өләндә дә јериндә ону гојачаг".

Көрдүјүмүз кими, нағылда шаһлыға варислик суалы нағылын лап әввәлиндән өн чәркәјә чәкилмишдир. Мәлик Мәһәммәд адына кәлинчә исә Мәлик – Мәлејкә, Мәһәммәд исә пејғәмбәр

---

1. Чәлал Мәммәдов. "Фәрәһли көрүш" Әдәбиjјат вә Инчәсәнәт, 1981, 10 нојабр.

2. Нағыл Ә.Ахундов вә Н.Сејидовун "Азәрбајчан нағыллары" (Азәрнәшр, 1982) китабындан алыныб тәһлилә чәлб едилир.

адына бағлы олдуғундан, символик маһијјәт дашыјыр. "Мәликмәммәд" дә биз сирли – һејрәтамиз күчү – ирадәни бу мүгәддәсликлә бағламышдыг.

Бир күн шаһын оғланлары шикар бәһанәсилә аталарындан разылыг алыб Мәлик Мәһәммәди апардылар, үч јол ајрычына чатыб пүшк атдылар: "Бөјүк гардаша кедәр-кәләр јол, ортанчыл гардаша кедәр-галар, Мәлик Мәһәммәдә дә кедәр-кәлмәз јол дүшдү. Гардашлар да елә буну истәјирдиләр. Мәлик Мәһәммәди кедәр-кәлмәз јола салдылар" (с. 298).

40 күн кедиб бир дәрвишә раст чыхыр, салам вериб дурур. "Дәрвиш деди: – Бәс нијә дајанмысан, ди кет дә...

Мәлик Мәһәммәд деди:

– Хејр, аға дәрвиш, ичазә вермәсән кетмәрәм. Мән сәнин мәсләһәтини көзләјирәм. Сән мәним атамсаң.

Дәрвишин Мәлик Мәһәммәддән хошу кәлиб деди:

– Оғул, ичазә вердим, кет. Сәнә ким бир сөз десә, декинән дәрвиш ичазә верди" (с. 298).

Бешчилдлик нағылларымызын 4-чү чилдинә јазылан "Гејдләр"дә дәрвиш һаггында изаһатда охујуруг:

"Дәрвиш – дәрвишлик IX әсрин әввәлләриндә мејдана кәләрәк Шәргдә, хүсусән Әрәбистан, Түркијә, Иранда хејли јајылмышдыр. Дәрвиш әсасән мүсәлман раһиби олуб, ејни заманда ара һәкими, овсунчулуг, сеһркарлыг вә с. ишләрлә мәшғул олан руһани нүмајәндәләриндәндир. XI әсрдән ислам дининин һөкмран олдуғу өлкәләрдә дәрвиш дин нүмајәндәси олмагдан башга, һәм дә дөвләти идарә ишләриндә дә иштирак едән бир сима олмушдур" (сәһ, 269).

Дәрвишдән ајрылыб јола дүшән шаһзадә бир гоча гарыја да үрчаһ олур.

"Көрмәзә-билмәзә Мәлик Мәһәммәд она деди:

– Хош көрдүк, ана.

Арвад чаваб верди:

– Хош кәлмисән, бала".

Мәлик Мәһәммәд башына кәләнләри арвада данышды. Арвад она үрәк-дирәк вериб деди ки, чәтинлијә дүшәндә "анам демишдир" дејәрсән. Беләликлә, Мәлик Мәһәммәд бу сөзүн һесабына бир мүддәт јејиб-ичир, доланыр. Бир күн шаһын гызы илә габаглашыр, танымадығындан салам вермәјиб өтүр. Бунун үчүн бојнунун вурулмасына һөкм верилир. Бу мәгамда Мәлик Мәһәммәд јенә ону чәтинликләрдән гуртаран "анам дејибди"

ифадәсини ишләдир."

"Падшаh бу сөзү ешидән ким јериндән галхыб деди:

– Анан чох јахшы еләјиб дејиб. Мәни бағышла сәни танымамышам. Анан ешидәр, биздән инчијәр.

Падшаh әмр еләди, бөјүк зијафәт дүзәлтдиләр, оғлана hөрмәт еләдиләр" (с. 300).

Мәлик Мәhәммәд бир күн кәлиб арвадла көрүшүр, әhвалаты сөјләјир. О, Мәлик Мәhәммәдлә шаhын јанына кәлир. "Падшаh арвады көрән кими тахтдан дүшдү, арвады јериндә әјләшдирди. Арвад ачыглы деди:

– Сән мәним оғлуму нијә инчитмисән?

Падшаh деди:

– Валлаh танымадым, еләә билдим ајры адамды. Мәни бағышла.

Арвад деди:

– Сәни бағышламырам. Она көрә ки, адамдан ким олдуғуну сорушмамыш бојнуну вурдурмаг истәјирсән!

Падшаh деди:

– Бу дәфә мәни бағышла, бир дә елә гәләти еләмәрәм.

Арвад әмр еләди: – Бу саат шаhын бојнуну вурун!

– Падшаhын бојнуну вурдурмаг истәјәндә Мәлик Мәhәммәд анасынын ајагларына јыхылыб деди:

– Ана, доғрудан да, падшаh мәни танымады. Тәвәггә еләјирәм бу дәфә күнаhындан кечиб ону мәнә бағышлајасан.

Арвад Мәлик Мәhәммәдин алнындан өпүб падшаhа деди:

– Бу дәфә сәни оғлума бағышладым. Бир дә белә ишләри еләмәзсән. Бах көр гызын разыдырса, тојуну елә, оғлума әрә вер" (сәh. 300-301).

Мәhәррәм Һүсејновун "Азәрбајҹан фолклорунун ешик нөвүндә бә'зи көмәкчи гүввә вә васитәләр (нағыл вә дастанлар әсасында)" адлы намизәдлик диссертасијасында (Бакы, 1991) гадынларымызын тарихи гутсал мөвгеләри hаггында охујуруг:

"Түрк тајфаларынын башчыларынын вә јахуд ханларын арвадлары сијасәтдән кәнарда галмамышлар. Онлар истәдикләри вахт өзләринә хош олан мөвгени сечмиш вә инадла мүбаризә апармышлар. Түрк гадынларынын сијасәт hәјатда јахындан иштирак етмәләриндән бә'зән дүшмәнләр дә истифадә едирдиләр. Мисал үчүн, "Биләрәкдән ки, түрк гадынларын сијасәтдә јахындан иштирак едирләр, Чин императорлары вә гызларыны hәвәслә түрк ханларына әрә верирдиләр. Бу гызлар да кәләчәкдә

түрк ханынын севимли арвадына чеврилдикдә, Чинин хејринә олан сијасәти һәјата кечирирдиләр" (Н.Я.Бичурин "Архив института востоковедения" АН СССР Ф-7, Ед. хрон. С. 1-15").

Гәдим түрк халгларынын тарихиндә бөјүк рол ојнаjан Орхон – Јенисеј абидәсиндә дә гадынлары һөрмәт һиссләри дуjулур" (сәһ. 76).

Биз бурда да нағыла јардымчы гол кими дахил едилмиш сеһрли өлкәнин падшаһы илә таныш олдуг; ејни заманда гадын – анаја матриархаллығын изләрини өзүндә јашадан мүгәддәс анд-аман әламәтләринин шаһиди олдуг: тарихимизин гадынла бағлы мүгәддәс јашам чағларыны нағылла бирликдә тәзәдән јашадыг.

Тојдан бир гәдәр сонра Мәлик Мәһәммәд изн алыб кери дөнүр, јолда дәрвиш – ата илә дә көрүш. Үч јол ајрычында кәлиб, гардашларынын далынча кедәси олур. Ортанчыл гардашыны ашпазханада тапыр. Бөјүк гардашыны исә диләнчиләрин ичиндән чыхардыб јахшы кејиндириб – кечиндирир. "Үч гардаш бир мүддәт бу шәһәрдә јашадылар. Нечә дејәрләр, аллаһ азаннан гудуранын бәласындан сахласын. Бөјүк гардаш једи, кәзди, әввәлки кими јенә гудурду. Ортанчыл гардаша деди:

– Әкәр биз беләә атамызын јанына гајытсаг, атамыз сәннән мәним үзүмә бахмајачаг. Мәлик Мәһәммәдә бахачагды. Кәл буну өлдүрәк, кедиб атамыза дејәк ки, һарамылар өлдүрдү" (с. 303).

Ортанчыл гардашы ону бу мәнһус фикриндән дөндәрә билмәдијиндән бу иши ачыб кичик гардашына сөјләди.

"Мәлик Мәһәммәд она деди:

– Ејби јохду, гој нә еләјир еләсин. Һәр һалда бөјүк гардашды, һөрмәтини сахламаг лазымды".

Бунлар евә гајыдандан сонра кичик гардаш бүтүн гочаглыгларынын һамысыны бөјүк гардашынын адына чыхыр:

"– Ата, бөјүк гардашымыз олмасајды, бир тәкимиз дә кәлиб бура чыхмаздыг.

Падшаһ ортанчыл оғлуну чағырыб сорушду:

– Башыныза нә кәлди, һара кедиб чыхдыныз?

Ортанчыл гардаш нә ки олмушду һамысыны дүзнәгулу атасына нағыл еләјиб деди:

– Дирилијимизә сәбәб Мәлик Мәһәммәд олмушдур. О олмасајды, биримиз кәлиб бура чыхмаздыг. Бөјүк гардашымыз онун пахыллығыны чәкирди. Ону өлдүрмәк истәјирди. Мән гојмамы-

шам.

Падшаһ бөјүк оғлуну чағырыб сорушду:

– Башыныза нә иш кәлди, һаралар кетдиниз?

Бөјүк гардаш дизин јерә сөјкәјиб деди:

– Мәлик Мәһәммәдин үзү гара олсун. Бизи һәр јерә хәчаләт еләјирди. Бизим икимизи дә, сәни дә писләјирди. Гардаш дејил, баш төһмәтиди. Нә гәдәр ки, о вар, башымыза алчаглыг кәтирәчәк.

Падшаһ оғланларынын үчүнү дә данышдырандан сонра Мәлик Мәһәммәдин арвады илә ортанчыл гардашын арвадынын данышдырды. Арвадларын икиси дә нә олмушду һамысыны дүзнәгулу падшаһа данышдылар. Падшаһ әмр еләди, бөјүк оғлуну дар ағачынын дибинә чәкдиләр. Бојнуну кәндирә кечирмәк истәјәндә Мәлик Мәһәммәд атасынын ајагларына јыхылыб деди:

– Ата, онун күнаһындан кеч, мәнә бағышла. Сәһвини баша дүшәр.

Бир дә шәр иш көрмәз.

Атасы деди: – Јахшы оғлум, сәнә бағышлајыб өлдүрмүрәм. Амма сүркүн еләјирәм.

Мәлик Мәһәммәд деди: – Ата, сүркүн еләмәјин дә мәнә бағышла.

Нечә дејәрләр: **Јахшылыга јахшылыг һәр кишинин ишиди, јаманлыга јахшылыг нәр кишинин ишиди.**

Падшаһ бөјүк оғлуну Мәлик Мәһәммәдә бағышлады. Бөјүк оглан пис әмәлләриндән әл чәкди, бир дә пис әмәл еләмәди. Падшаһ Мәлик Мәһәммәд илә ортанчыл оғлуна 40 күн 40 кечә тој еләди..."

Бу ибрәтамиз финалла нағылын башланғычында хал вурулан ејһам – варислик мәсәләси нағылда дүзкүн гојулмуш әдаләтли шаһ проблемини әсасландырыр. Белә ки, һәр һансы нағылда нәинки әдаләтли шаһ тәблиғ олунур, һәтта нағылдакы шаһын сүгутундан сонра онун јеринә кечәчәк варисләрдән ән јахшысынын – агилинин шаһлыға кечәчәји дә дүшүндүрүчү вә нараһатедичи амилә чеврилир. Јә'ни нағыл дүнјасынын сакинләри – нағыл ичтимаијјәти јашадыглары дөврүн күзәраныны хош истәдикләри кими, кәләчәкдә дә өлкәнин талејинин башлы-башына галмамасы үчүн дөвләти – һакимијјәти, е'тибарлы әлләрә – әдаләтли лидерә тапшырмаға чәһд көстәрирләр вә нәтичәдә буна мүвәффәг олурлар. Халг нағылларымыздакы халг идејасынын галибијјәт тәранәси Азәрбајчан либерал дүшүнчәнин – либера-

лизмин вә азадфикирлилијин әсасынын лап гәдим чағлардан гојулмуш олдуғуну вә демократијанын варлығыны әсасландырыр.

Бу нағылдакы шаһ да әдаләтлидир – бу, һәр шејдән өнчә, нағылын јекун һиссәсиндә өзүнү доғрулдур. Чүнки шаһ һәгигәти дүзкүн ортаја чыхартмагдан өтрү әввәлчә оғланларыны тәкбәтәк өзү данышдырыр – "истинтаг едир", сонра исә бу диндирмә актыны өз кәлинләринин ифадәләри илә јохлајыб дәгигләшдирир вә бөјүк оғлуну чинајәтләринә – сәһв әмәлләринә көрә о дөврүн әдаләт мәһкәмәсинә – дар ағачына (јахуд сүркүнә) чәкир. Лакин кәләчәк варис – аличәнаб Мәлик Мәһәммәд кенишүрәкли әр киши кими онун күнаһларыны мүдрикчәсинә әфв едир - бағышлајыр.

ШӘФА АЛЛАҺВЕРДИЈЕВА
Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университетинин макистри

НӘСИМИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА МӘҺӘББӘТ МОТИВИ

Мәнбәләрдән мә'лумдур ки, һәлә Нәсими сағ икән гәзәлләри ел арасында әзбәрләниб јајылырды. Бахмајараг ки, өз дөврүндә вә нечә илләр сонра да шаирин јарадычылығы јасаг едилмишди. Мәһз Нәсими бөјүклүјү ондадыр ки, онун инсан мә'нәвијјатыны дәринләшдирән, инсана "өзүнү дәрки" вә "өзүнү тәрки" өјрәдән инчә руһлу ше'рләри, өз сөзү илә десәк, "камиллијә мејли оланлары" еләә бир гүввә илә өзүнә чәкир ки, бу гүввә нә јасаг, нә дә горху таныјыр. Бу гүввә ешгдир. Елә бир ешг ки, шаир өмрү боју она тапыныб, һагг ахтарышына чыхыб.

Һүсну чамалын, нәгшини көрду әзәлдә көзләрим,
Бу һүснә һејран олмушам, мән нәгшә һејран кәлмишәм.

Нәсиминин һејран олдуғу о көзәлдир ки, һәлә вәһдәти-вүчуд аләминдә икән онун нәгшинә вурулмушду, фәна аләминә онун вурғунлуғу илә кәлмиш вә һејран-һејран о һүсну ахтармышдыр. Вурғуну олдуғу сүрәтин камил инсанларын үзүндә тәчәлли етдијини көрүб, "һәгг мәнәм, һәгг мәндәдир, һәгг сөјләрәм" демишдир.

Шаирин ше'рләриндә тәрәннүм олунан ешги "илаһи вә дүнјәви" мәһәббәт адлары илә мүтләг мә'нада ајырмаг олмаз.

"Дүшду јенә дәли көнүл көзләринин хәјалинә" мисрасы илә башланан гәзәлиндә охујуруг:

Гијмәтини додағынын дәкмә, хәсисә сора ким,
Мән билирәм нә чан илә сусамышам зүлалинә.

Вә ја:

Үзүнү, гашыны көрән гаршыбагаршу, көзбәкөз,
Санма ки, баха ол көкүн бәдринөвү һилалинә.

Башга бир гәзәлә диггәт јетирәк:

Фәраги чөкмәјән ашиг вүсалын гәдрини билмәзә
Чәмилә олмајан васил чәмалын гәдрини билмәз.

Бејтләрдә шаирин дүнјәви јохса "илаһи мәһәббәт"дән бәһс ачдығыны тәсдиг шәклиндә демәк мүмкүн дејил. Нәсими:

Һагг тәала адәм оғлу өзүдүр
Отуз ики һәрф кәламы сөзүдүр.
Чүмлә аләм бил ки, Аллаһ өзүдүр
Адәм ол чандыр ки, күнәш јүзүдүр –

дејәндә исә нә Аллаһы инсандан, нә дә инсаны Аллаһдан ајырырды. Шаирә көрә, Танры инсандан фәргләнмир. Әслиндә онун гәнаәтиндә "илаһи ешг", "дүнјәви мәһәббәт" кәлмәләри јохдур. Нәсими тәсәввүрүндә бир ешг, ики дүнја вардыр. Бүтүн һалларда ешг Илаһидир, инсанла әлагәләнәндә дә, Аллаһа үнванлананда да, әкәр инсан камилдирсә, демәк онун мәһәббәти дә камилдир. Мәһәббәти камил оланлар һәггә чатырлар. Инсан да һагг ола биләр, Аллаһ да. Нәсими камилликдән узаг дүшүб көзү бағлананлары исә див, чаһил адландырыр. Бунлар о мәхлуглардыр ки, Аллаһла инсан арасына сәдд чәкир, Худанын мүтләг камил, инсанын бир групунун нагислијә, дикәринин камиллијә мејлли олдуғуну сүбутла чалышырлар.

Нәсими үчүн нагислик дә, дүнјәви һисс дә дәрколунмаздыр. О, беләләри үчүн "һагг сөзүн дәрк етмәјән адәм дә вар" дејирди. Беләликлә, әсәрләриндән ајдынлашыр ки, Нәсими дүнјасында бир ешг вар. Бу Аллаһы тәрәннүм едәндә дә чанана јазыланда да устадына бәсләнәндә дә илаһидир, мүгәддәсдир.

Накаһан бир шаһә дүшдү көнлүмүз,

Үзү бәдрү шаһә дүшдү көнлүмүз,
Та ки, Фәзлүллаһә дүшдү көнлүмүз
Уш һәгиги раһә дүшдү көнлүмүз.

Јолу "Һәгиги раһә" дүшән Нәсими һансы дилдә, һансы үслубда, кимә јазыр јазсын, әсәрләриндән бир сөз охунур: Мәһәббәт! Шаир Ибраһим Хәлил пејғәмбәр һаггында олан рәвајәти нәзмә чәкәрәк јазыр:

Сән дә Хәлил тәк јанмағы билсән мәһәббәтдә, бујур,
Кир атәши-Нәмрудә, көр чәннәт кими күлзарыны.

Шаир Ибраһим пејғәмбәрин севкидән јана билмәсиндән тәшбеһ кими истифадә едир. Хәлил Танрыны о гәдәр чох севир ки, онун ешги уғрунда јанмағы өзүнә шәрәф билир. Әкәр сән дә онун гәдәр севирсәнсә, кир ода. Көр Танры мәһәббәти нә јүксәкликдәдир, о, өз гүдрәти илә оду күлзара чевирмәјә гадирдир.

Нәсими хәстәјә сәнсиз Сүлејман мүлкүнү версән
Ол ани бир чөпә сајмаз, тәмәннаји вүсал ејләр.

Шаир керчәк дүнјаны Сүлејман мүлкү адландырыр. Бу мүлкү ашигә версәләр, ону бир чөл гәдәринчә дәјәрләндирмәз. Чүнки, "Ашигләр ешгә гәрг олду; гачан севдајн мал ејләр?" Ашигә мә'налар аләми лазымдыр. Буну исә јалныз чананын - һаггын вүсалына чатмагла әлдә етмәк мүмкүндүр.

Ол заман ки, лүтф илә бир көһәрә гылдын нәзәр,
Заһир ол көһәрдән олду чүмлә әшја ла әдәд.

Шаир Аллаһын дүнјаны Мәһәммәд пејғәмбәрә (ә) көрә јаратмасына ишарә едир. Јә'ни Танры Мәһәммәди (ә) севдиіи үчүн дүнјаны хәлг етди. Инсанлары јаратды.

Бу көфтарын ишарәти дәриндир, әгл она ирмәз,
Нә билсин олмајан Мәчнун ки, Лејли кимдир, еј агил?

Бу сөһбәтин мә'насы дәриндир, ағыл ону дәрк етмәз, еј ағыллы адам, Мәчнун олмајан Лејланын ким олдуғуну һардан билсин? Инсанын инсана олан севкиси Аллаһы дәркетмәнин јолудур. Аллаһ исә ағылла дејил, мәһз ешглә дәрк олунур. Буна көрә дә ағлы олан Лејланын сурәтиндә һәгиги мә'наны көрә билмәз. Бунун үчүн ашиг олмаг лазымдыр.

БӘСИРӘ ӘЗИЗӘЛИЈЕВА
Бакы Дөвләт Университетинин аспиранты.

Ч.Х.ЧӘБРАН ВӘ ГӘРБ ДҮНЈАСЫ

Ч.Х.Чәбран вә Гәрб дүнјасы проблеминин арашдыраркән, һәр шејдән әввәл, ики мәсәлә үзәриндә дајанмаг лазымдыр. 1) Чәбраны Гәрбдә нечә гә'бул едирләр. 2) Чәбран Гәрби нечә гә'бул едирди.

Чәбранын јашадығы дөврдә онун әсәрләри әрәб өлкәләриндә бир чох һалларда тәгиб олунур вә һәтта јандырылырды. Бу мүхтәлиф амилләрлә бағлы иди, лакин Гәрбдә онун јарадычылығына мүнасибәт Шәргдән фәргләнирди. Буну бир чох тәдгигатчылар да гејд етмишләр. Сүһел Бишһури вә Чо Ченкинсин Чәбранын һәјат јарадычылығы, фәлсәфи дүнјакөрүшүндән бәһс едән бөјүк тәдгигат әсәриндә һәмин мәсәлә диггәтдән кәнарда галмамышдыр: "Чәбранын 1883-1931-чи илләри әһатә едән гыса өмрү заманы онун даһилији әрәб дилли дүнјада мүзакирә олундуғу заман Гәрбдә шаирин јарадычылығы Блејк, Данте, Тагор, Нитше, Микеланчело вә А.Роден илә мүгајисә олунурду. Онун мәшһурлуғу јазычы кими әвәзсиз иди вә Т.С.Елиот вә В.Б.Јетсдән сонра Пејғәмбәр "бу күн ијирми өлкәдә даһа бөјүк һөрмәт газанан вә даһа кениш даирәдә охунан китабдыр."[1] Һәлә 1919-чу илин мартында "Evening Post" Чәбранын притчаларынын ифадә тәрзи вә Шәрг орижиналлығыны јүксәк гијмәтләндирир вә ону Р.Тагор илә мүгајисә едирди. Чәбран Парисдә оларкән мәшһур һејкәлтәраш А.Родин ону В.Блејк илә мүгајисә едир вә ону "XX әсрин В.Блејки адландырырды. Шаир өзү М.Е.Һаскелә јаздығы бир чох мәктубунда әсәрләринин уғурлу гә'булу олунмасындан сөһбәт ачырды. Бүтүнлүклә Чәбранын јарадычылығы, онун ајры-ајры әсәрләринин, хүсусилә "Пејғәмбәр" вә "Дәли" кими ән мәшһур әсәрләринин јүксәк сәвијјәдә тә'сир јаратмасы һаггында чохлу фактлар көстәрмәк мүмкүндүр. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, АБШ-нын дөвләт башчыларындан бири олан Ч.Ф.Кеннеди дә онун дүшүнчәләриндән јарарланмышдыр:

"Сорушма ки, вәтән сәнин үчүн нә едир, соруш ки, сән вәтән үчүн нә етмисән."[2]

---

1. Suhell Bushrui and Joe Jenkins. Man and poet, New-York, 1999, p.9.
2. Mirrors of the Soul, New-York, 1993, p.59.

Чәбран Шәрг вә Гәрб арасындакы дивары сүр'әтлә өтүб кечән аз тәсадүф олунан јазычылардандыр. О, христианлыг вә ислам, идеализм вә материализм, Шәрг вә Гәрб арасында барышығын зиддијјәтләрини чатдырмаға чәһд едир. О, Киплингин фикирләрини гәтијјәтлә тәкзиб едирди. Беләки, Киплинг јазырды: "Oh, Шәрг Шәргдир вә Гәрб Гәрбдир вә һеч вахт гатарлар көрүшмәјәчәк."[1] Чәбран бу фикирләринин әксинин өз јарадычылығында практики шәкилдә сүбут етди.

Шәргин бөјүклүјнүн гә'бул олунмасында о гәдәр дә чәсарәтли аддым атмамышдыр. Чәбранын түрк тәдгигатчыларындан олан Ајтунч Алтындал јазыр: "Хәлил Чәбранын ән бөјүк уғуру, һеч шүбһәсиз өзүнү капиталист Гәрб халгына гә'бул етдирә билмәси олмасындадыр". Өз дүзүмүнү ән ујғун вә үстүн сајан Гәрбә "ағыл мүәллимлији етмәк һеч дә асан дејилдир. Ағыл өјрәтмәјә галхан кимсә өз ичиндән чыхмыш олурса, Гәрб чох сәс чыхармаз, амма Шәргли, һәтта Јахын Шәрглијсә һеч дөзә билмәз. "Кимдир бу Шәргли" дејәр "Чәбран Гәрбин бу инсафсыз мүнасибәтини гырмышдыр. Үстәлик, гырмагла кифајәтләнмәјиб, Гәрбин көзләрини Шәргә чевирмишдир."[2] Бу фикирләрдән дә ајдын олдуғу кими даим Шәрг руһуну горујан Чәбран Гәрбә дә тә'сирсиз галмамыш, өлүмүндән сонра да, хүсусилә 60-чы илләрдән сонра Гәрбин ән чох охунан мүәллифләриндән олмушдур.

Дикәр тәрәфдән исә, Чәбранын јарадычылығы Шәрг вә Гәрбин дини ән'әнәләри арасында әдәби вә фәлсәфи бирлик нөгтәсини ифадә етдији үчүн әһәмијјәт кәсб едир. Ушаг јашларындан Маронит Килсәсинә кәтирилмәсинә бахмајараг, "Гур'ан"ын әрәб әдәбијјатындакы јерини шүурлу шәкилдә јүксәк тутур вә онун руһи әзәмәтини әбәди, фәлсәфи мәнбә кими гә'бул едирди. Бир дәфә о е'лан едир ки, гојнунун бир парчасында Исаны, о бири парчасында исә Мәһәммәди дашыјыр вә бунунла јеканә динә инамыны вә бир һәгигәтә кедән јолларын чохлуғуну көстәрирди. Онун Христианлыг вә Исламы барышдырмаг чәһди Ливанын мөвчуд реаллығында парчаланмыш инсанлары бирләшдирмәк арзусуна габагкөрәнлијиндән ирәли кәлирди. Чәбранын тәләбәлик илләриндә Бејрутун опера бинасы үчүн чәк-

1. Suhell Bushrui and Joe Jenkins. Man and poet, New-York. 1999, p.3.

2. Aytunç Altindal, Batılı gözleri Doğuya Çevirten Halil Cibran. k.: Halil Cibran. Ertiş, İstanbul, 1995, s.10.

диjи шəкилдə бу фикирлəринə ујғун олараг Христианлыг вə Исламы барышдырмаг символу кими ики күнбəз тəсвир олунурду. Бахмајараг ки, онун арзулары һеч вахт өз нəтичəсини вермир, лакин јарадычылығында Суфи əн'əнəлəри Христиан мистик ирси илə говушдурмаг арзусу өз əксини тапырды.

Чəбран вə Гəрб дүнјасы контекстиндə илк нөвбəдə шəрһə еһтијачы олан икинчи мəсəлə исə онун өзүнүн Гəрбə мүнасибəти илə бағлыдыр. Чəбран бүтүн формаларда тəглидə инкарчы мүнасибəтдə дајанырды. Тəглид, өзүнүн əн јүксəк сəвиjjəсиндə олса белə, јерли əдəбиjjатын инкишафына зиддир, ону əбəди əн'əнəлəрдəн тамамилə гопардыр, кəлəчəк əдəби инкишафы тəмəлсиз вə мəнбəдəн тəдрич едир, бунунла да кечмиш вə кəлəчəк əдəби просеслəри арасында јалныз бошлуг əмəлə кəтирир. Бу бошлуг исə əдəбиjjатын тəкамүл просесиндə тəнəззүл сəбəб ола билəр, она көрə дə əдəбиjjатын əн күчлү шəхсиjjəтлəри һəмишə кəскин шəкилдə она гаршы олмушлар. Чəбран да даим бу мөвгедəн чыхыш едирди: "Өз милли гүрурумуз илə Шəрг һəјатынын һејранедичи кəдəри вə севинчинин тəсвир един. Сизə вə əрəб дилиндə өз һəјатыныздан садə һекајəлəр көтүрмəк вə ону фантазијаныз илə бəзəмəк Гəрбин əн мəшһур вə көзəл китабындан тəглид етмəкдəн даһа јахшыдыр."[1] Чəбран бу принсипə даим садиг галмыш вə Гəрбин бир чох шаирлəри илə ону мүгајисə етдикдə буну мүшаһидə едəчəјик.

Чəбранын јарадычылығында өз тə'сирини көстəрəн Гəрб шаир вə мүтəфəккирлəри ичəрисиндə XIX əср инкилис шаири В.Блејк, инкилис романтиклəри – "Көл мəктəбинин" шаирлəри вə Америка трансенденталистлəри хүсусилə диггəти чəлб едир.

Чəбранын В.Блејк илə танышлығы онун Парисдə рəссамлыг тəһсили алдығы иллəрə тəсадүф едир. Бурада мəшһур һејкəлтəраш А.Родин она В.Блејкин рəсмлəри вə поезијасыны тəгдим едир. Чəбран тезликлə инкилис шаиринин фантастик күчүнү дујур вə "Блејкин хејирхаһ кабусу" онун бир чох əсəрлəринə күчлү тə'сир көстəрир. Үмумиjjəтлə, Парис мүһити Чəбранын јарадычылығында əһəмиjjəтли рол ојнајыр, о Əмин Гурајибə 12 феврал 1908-чи ил тарихиндə јаздығы мəктубунда ону Америка мүһити илə мүгајисə едəрəк јазырды: "Парисə сəфəрим мəнə бу механики вə комерсија өлкəсиндə һəтта арзу едə билмəдијим һаггында јазмаға имкан верди. Һəлə о һəјат дəрслəриндəн даны-

---

1. Д.Х.Джебран. Избранное, М.: Художественная литература, 1986, с.425.

шырам ки, Руссо, Ламетри вә Һүгонун јашадығы, американыларын һәр шејә гадир Доллара сәҹдә етдикләри кими инсанларын инчәсәнәтә сәҹдә етдикләри дүнјанын пајтахтында алдым, заман мәнә инсан вә онун арзулары арасында бөјүк васитәчи көрмәји вә гә'бул етмәји өјрәтди."[1] Бу илләрдә исә она һеч ким В.Блејк кими ачыг шәкилдә бөјүк вә узун мүддәтли тә'сир көстәрмәмишдир. "Блејкин романтик јарадычылығында Ҹәбран өзүнүн илкин идејалары үчүн әсас вә дајаг тапырды вә бу саһәдә о бир чох дикәр шаирләр, рәссамлар вә философлар кими инкилис шаиринә борҹлудур."[2]

Бу јахынлығы М.Е.Һаскел дә һисс едирди вә Ҹәбрана јаздығы мәктубларынын бириндә "Блејк күчлүдүр, һәгигәтән сәнинлә јахынлыг һисс олунур" дејә гејд едирди.

Блејк гејри-ади истедада малик шаир вә рассам иди. О да ҹәмијјәтин она гаршы инкарчылығы проблеми илә гаршылашан шәхсијјәтләрдән иди. Чүнки "онун бәдии көрүшләри о дөврүн инсанларынын анлајачағы вә гә'бул едә билмәјәҹәји гәдәр новатор иди."[3] Буна көрә дә "онун мүасирләри тәрәфиндән дәлилик, кәләҹәк нәсил тәрәфиндән даһи һесаб олунан көрүшләри" чох аз тәбәгәнин әһатә едән инсанлар истисна олмагла он беш илдән сонра шөһрәтләнмишдир.

В.Блејкин јарадычылығынын әсас мөвзуларындан бири инсан иди. О белә фикирдә иди ки, поемалары инсанлығын хилас олмасына көмәк көстәрәҹәкдир. О бүтүн зоракылыға вә истисмара, рәсми јаланлара, әхлаги икијүзлүјә, күбар инчәсәнәтә, бүтүн динләрин алданышларына гаршы "мүгәддәс мүһарибәјә" галхыр вә инсанлығын ислаһаты вә хиласкары кими миссијасыны јеринә јетирмәјә ҹәһд едирди. "Бу мәсләк онун ҹавабсыз чағырышыны јүксәлтмәјә мәҹбур едир, бахмајараг ки, фәалијјәтсиз инкилис ҹәмијјәти онун бүтүн нитгләринә гаршы кар олараг галырды."[4]

Блејкин фикирләри бәшәр нәслинин сарсылмыш руһларыны, шүурлары ојадыр вә орада јени дүнјанын әсас вә јеканә ганунларыны тапмаг олар. Онун поезијасы өзүнү вә тәдгигә ојатмаға чалышыр. Бу бахымдан Блејкин мүкәммәл јарадычылығы Ҹәб-

---

1. Д.Х.Джебран. Избранное, М.: Художественная литература, 1986, с.460.
2. Suhell Bushrui and Joe Jenkins. Man and Poet, New-York, 1999, p.101.
3. Е.А.Некрасова. Творчество Уильяма Блейка, М.: Издательство Московского Университета, 1962, стр.30.
4. Јенә орада.

ранын өз фикирләри үчүн фундаментал мәнбә ролуну ојнајыр.

Чәбран Блејкин романтик поезија вә рәсмләриндә аһәнки вә учалығы көрүрдү: "О улдузларын ишығы ки, артыг хејли әввәл сөнүб һәлә дә бизи өз тә'сир даирәсиндә сахлајыр. Белә ки, бөјүк инсан иди ки, артыг өлүб, лакин индијә кими онун шәхсијјәтинин тә'сир даирәси бизи бурахмыр."[1]

Чәбран вә Блејкин асасландығы мәнбәләрдә бир-биринә јахын иди: Платон, Библија, Бһагавата, Милтон вә Шекспирин јарадычылығы вә с. Блејкин Иса пејғәмбәр һаггындакы фикирләри өз дөврү үчүн чох мараглы иди вә Чәбрана да өз тә'сирини көстәрмишдир.

Чәбранын Иса пејғәмбәр һаггында Блејкдән 110 ил сонра јаздығы "Инсан оғлу Иса" әсәриндә онун тә'сири өзүнү көстәрир. Чәбранын тәсвириндә Иса өз күчүнү дәрк едән инсан" кими верилир, Блек кими ону инчә тәбиәтли варлыг һесаб едир. Сон нәтичә дә Чәбран Исаны "Устад шаир" кими тәсвир едир, шаир – пејғәмбәр һаггында бахышларыны тәсдиг едир. Блејкин тә'сири Чәбранын инкилис дилли әсәрләриндән олан "Гум вә Көпүк" дә өзүнү көстәрир. Бурада мүшаһидә олунан јахынлыгдан бири Исанын инсанын әсасы кими тәгдим олунмасыдыр. Афоризмләриндән бириндә Чәбран јазыр: "Чармыха чәкмәклә сиз мәним әсасымы инчиддиниз вә сизин ичра едәнләринизин дырнағы ки, мәни дешди, о мәним әсасыма әзаб верди."[2] "Јерусәлим" поемасында Блејк јазыр:

Мәним узагда Аллаһым јохдур. Мәним гардашым вә достум
Сизин гојнунузда мән јашајырам вә сиз мәндәсиниз,

Вә, биз бирик, бүтүн иблисләри бағышлајан, мүкафат көзләмәјән[3] Блејк өз поемаларыны "пејғәмбәранә" адландырмышдыр. "Гисмән о мә'нада ки, кәләчәк нәсилләр мүрәккәб аллегорик өртүјүн алтындан һәгиги мә'наны анласынлар". Бурадан шаирин пејғәмбәрә мүнасибәти мәсәләси диггәти чәлб едир ки, буна да һәм Чәбранын јарадычылығында, һәм дә инкилис вә американ романтик шаирләринин әсәрләриндә тәсадүф едирик. Е.А.Некрасова белә һесаб едир ки, бу сөзүн анламы илә В.Блејк Томас Пејнин фикирләри илә јахын иди. Т.Пејн јазырды: "Биб-

---

1. Suhell Bushrui and Joe Jenkins. Man and poet, New-York, 1999, p.34.
2. Kahlil Gibran. Sand and Foam, New-York, Alfred A.Knopf, 1996,h.62
3. Suheil Bushrui and Jeo Jenkins. Man and Poet. New-York, 1999, p.103

лија шаирләриндә сонралар башга мә'на кәсб едән "Пејғәмбәр" сөзү пејғәмбәрлик етмәк" поетик инчәсәнәтә саһиб олмаг мә'насыны ифадә едирди."[1] Бу фикирләрдә һәгигәт вардыр, белә ки, шаир-пејғәмбәр паралели Блејкдә, ејни заманда бир чох романтик шаирләрдә мүшаһидә олунан һаллардандыр. "Јерусәлим"дә бу фикирләр тәсдиг олунур. "Мән башга Инчил танымырам – руһ вә бәдән азадлығынын тәхәјјүлүн илаһи инчәсәнәтини көстәрмәкдән башга."[2] Блејк тәхәјјүлү илаһиләшдирир вә буна көрә дә ону Христ илә ејниләшдирир. О белә бир нәтичәјә кәлир ки, христианлыг – инчәсәнәтдир, јарадычылыг исә инсан һәјатынын јеканә лајигли мәгсәдидир: "Ким ки, шаир, рәссам, мусигичи вә архитектор дејил, – о христиан дејил."[3] Тәхәјјүлүн, јарадычылыг габилијјәтинин белә јүксәк мөвгедән изаһы бә'зән онун Аллаһла ејниләшдирилмәсинә вә инсанын Аллаһ кими тәсдиг олунмасына кәтириб чыхарырды. Лакин, бу даһа чох ән бөјүк јарадычы олан Аллаһын инсана бәхш етдији илаһилијин ән парлаг тәзаһүрү кими өз ифадәсини тапарса, даһа дүзкүн мөвге оларды ки, Чәбранда мәһз бу истигамәт даһа күчлүдүр. "Инчәсәнәт" мәгаләсиндә јазыр: "Сән – бөјүк әзәли јараданын даһи јараданын гәлбиндә парылтысысан. Сән – инсан үрәкләри илә сонсузлуг арасында долашан илаһи руһсан."[4] Көрүндүјү кими, бурада Јарадан- Инсан сәрһәдләри ајдын сечилир, там вә һиссә принсипи көзләнилир. Лакин, һәр ики һалда шаирләр тәхәјјүлү, онун нәтичәси олан инчәсәнәти илаһиләшдирир. Әмин Әр-Рејһанијә 23 август 1910-чу илдә јаздығы мәктубунда Чәбран јенә дә бу илаһилији көстәрир: "Инчәсәнәт, Әмин, бөјүк илаһиликдир, онун палтарларынын кәнарына биз јалныз одла сафлашдырылмыш бармагларла тохуна биләрик, онун үзүнә јалныз бүтүнлүкдә јашла долу көзләрлә баха биләрик."[5] Јарадан Аллаһдыр вә онун ән бөјүк елчиләри пејғәмбәрләрдир. Илаһи вәјһи дашыјан дикәр сечилмишләр исә јарадычы инсанлардыр. Јарадычылыг исә илаһилијә јолдур вә Шаир-Пејғәмбәр паралели мәһз бу әсасдан гајнагланыр. Буна көрә дә тәхәјјүл Блејкин али сәчдәкаһыдыр вә о ән мәшһур һимнләрини буна һәср етмишдир.

---

1. Е.А.Некрасова. Творчество Уильяма Блейка. М.; Московский Университет, 1962, с.86.
2. Там же, с.132.
3. Там же.
4. Д.Х.Джебран. Избранное, Л.; Художественная литература, 1986, с.416.
5. Д.Х.Джебран. Избранное, Л.; Художественная литература, 1986, с.466.

"Милли поезијанын пејғәмбәри" адландырылан Америка романтизминин мәшһур нүмајәндәләриндән бири олан У.Уитмен дә мәсәләјә бу мөвгедән јанашыр: "Шаир бә'зән пејғәмбәрә хас олан садәләвһчәсинә мәрһәмәт көстәрир."[1] Сонра шаирин пејғәмбәрә чеврилмә просесини изаһ едир. "Пејғәмбәрлик шөвгүнүн һалы шаирә сәбрлә вәзијјәтлә јетишир. О тә'кид едир, инад көстәрир вә будур о доғулур:

Мәним гәлбим мәрһәмәт вә чәсарәтлә долудур, бүтүн јер үзүнә апарырам.
Мән һәр јердә өзүмә бәрабәр әзиз достлар ахтардым
Вә онлары тапдым, онлар мәни һәр јердә көзләјирләр.
Мән әминәм ки, илаһи онлары мәнә бәрабәр едир.[2]

Ејни заманда Е.А.Некрасова о тенденсијаны да ирәли сүрүр ки, ичтимаи тәсдигин олмамасы, уғурсузлуг вә јохсуллуг Блејкин өз талејини вәтәниндә һөрмәт едилмәјән пејғәмбәр талеји илә мүгајисә етмәјә кәтириб чыхармышдыр. Ејни фикир Чәбрана да аид едилә биләр, беләки бир чох тәдгигатчылар, һаглы олараг "Пејғәмбәр" әсәриндә Әл-Мустафа образынын архасында гисмән Чәбранын өзүнүн дајандығыны гејд едирләр. Әлбәттә, бурада шаирин өз вәтәниндән кәнарда јашамаға мәчбур олмасы, вәтәниндә гә'бул олунмамасы вә тәгибләрә мә'руз галмасы кими мәсәләләр нәзәрдә тутулур.

Уитмен вә романтик консепсијасы руһунда поетик даһилијин бөјүклүјү һаггында јазыр: "О пејғәмбәр – о шәхсијјәт – о дахилән камилдир, дикәрләри дә онун кими мүкәммәлдир, јалныз о буну көрүр, онлар исә јох."[3]

Бурада дикәр мараглы бир проблемлә гаршылашырыг ки, бу да, үмумијјәтлә јарадычы шәхсин чәмијјәт тәрәфиндән мөвчуд заман кәсијиндә дәрк олунмамасы, гә'бул едилмәмәси вә инкар олунмасыдыр. Әслиндә, бу өзү дә мүәјјән чәһәтдән шаир-пејғәмбәр мөвзусу илә әлагәдардыр. Бу проблем һәмишә даһа чох һәјатыны бу вә ја дикәр формада мәһрумијјәтләрдә кечирән романтик шаир вә јазычыларда мүшаһидә олунур. Романтикләр

---

1. Т.Д.Венедиктова. Поэзия У.Уитмена. М.; Московский Университет, 1992, с.76.
2. Т.Д.Венериктова. Поезия У.Уитмена, М.; Московский Университет, 1942, с.83.
3. С.Д.Павлычко. Философская поэзия американского романтизма. Эмарсон, Уитмен, Дикенсон, К.; Наука, 1988, с.320.

даим инсаны вә дүнјаны идеал сәвијјәдә – әлбәт өз тәхәјјүлләринин даирәси контекстиндә – көрмәк истәјирләр. Бу идеаллыг исә реал заманы хејли өтдүјү үчүн чәмијјәтдә – сөзсүз ки, ајры-ајры фәрдләри чыхмаг шәртилә – дәрк олунмазлыг сәвијјәсиндә галыр. Тәсадүфү дејил ки, дүнја әдәбијјатында – бир чох адибләр мәһз өлүмүндән мүәјјән мүддәт сонра өз һәгиги гијмәтини алмыш. Буна көрә дә, бу мөвзу һәмин мүәллифләрин тез-тез мүрачиәт етдикләри вә кәләчәк нәсл гаршысында өзүнү тәсдиг инамларыны ифадә едән әсас мөвзулардандыр. Онун бир чох әсәрләриндә буна тәсадүф едирик ки, бә'зиләри һаггында әввәлки фәсилләрдә сөһбәт ачылыб. "Көз јашы вә тәбәссүм" әсәринә дахил олан "Одлу һәрфләр" парчасы.

Ч.Китсә һәср олунмушдур вә бурада Чәбран һәм онун, һәм дә өзүнүн һәмин зиддијјәтлә гаршылашдығыны көстәрир. Заманында гә'бул олунмајан, Чәбранын "јүксәк сәсли бүлбүл" адландырдығы Ч.Китс "севки вә көзәллик руһу кими" инсанларын гәлбиндә өзүнә јер тапмышдыр. Бу зәруријјәтдән чыхыш едәрәк Чәбран јазыр: "Инди бизим тәлтиф олунмајан әсәрләримиз бизимлә дирилләчәк вә бөјүклүјүмүзү сүбут едәчәк. Јашанан әзаблар исә бизим шөһрәтимизин тачы олачаг."[1] Чәбран көһнә идејаларын архасынча кетмәк вә көһнә арзуларла јашамаг истәмирди. М.Е.Һаскелә 19 декабр 1912-чи ил тарихли мәктубунда јазырды: "Мән инанырам ки, кәләчәк мәним әсәрләримә амансыз олмајачаг. Әбәди јени аллаһа шүкүр ки, дүнәнин бүтүн буховларындан хилас олмаг вәзијјәтиндә олан инсанлар вар. Бәләләри буну инди бачарыр, тамамилә аздыр. Лакин онлар – ән күчлүләрди".[2]

Чәбран тәсвир едир ки, инсанлыг јер үзүндә илаһилијин руһудур. Бу илаһилик халглардан халглара кечир, онлара севки һаггында данышыр, һәјат јолларыны онлара көстәрир, инсанлар исә ону күлүш илә гаршылајыр, онун сөзләринә вә идејаларына истеһза едир. "Шаирин сәси"ндә јазыр: "Дүнән онун сөзләринә Иса гулаг асды – вә инсанлар ону чармыха чәкди, Сократ гулаг асды – вә онлар ону рәдд етдиләр. Бу күн дә илаһилијин сәсини о адамлар ешитдиләр ки, онлар Исаја вә Сократа ситајиш едирләр вә онларын адыны һамынын гаршысында ачыг чәкирләр."[3] Илаһи руһун ән бөјүк дашыјычылары олан јарадычы инсанлар

---

1. Д.Х.Джебран. Избранное. Л.: Художественная литература, 1986, с.350.
2. Там же, с.470.
3. Kahlil Gibran. Tears and laughter, New-York, Castle books, 1993, p.83.

фөвгәлчәмиjјәт олмагла чохлары тәрәфиндән рәдд олунур вә бә'зән дәли адландырылыр. Гәбул олунмамазлыг мөвзусуну Гәрб шаирләринин јарадычылығында нәзәрдән кечирәк.

Блејкин јарадычылығында бу мәсәләни артыг мүшаһидә етдик. О өзүнү "Шаир-узагкөрән" адландырырды. Тәбии олараг, Блејк дә Чәмиjјәт тәрәфиндән ешидилмәк истәјирди, лакин онун аудиторијасыны адәтән бир нечә адам тәшкил едирди вә һәтта бир гајда олараг, јалныз ону идејаларына рәғбәт бәсләјән исте'дадлы рәссам кими көрүрдүләр.

Колрич дә јарадычылығында мөвзуја вә мүнасибәтини билдирир:

Мән олдуғум кимијәм вә тәәссүф етмирәм,

Әкәр бу барәдә чәмиjјәтдә һеч кәс билмирсә, мән разыјам,

Әкәр һамы бир нәфәр кими билирсә, мән разыјам.

О каинат ки, бу барәдә билир, мәним үчүн һәр шејдән артыгдыр вә бу каинат мәнәм.

Вә мән гәләбәјә чатачағаммы бу күн, јахуд доггуз мин ил сонра, јахуд он миллион ил сонра.[1]

Колрич – идејаларынын һәгигилијинә әминдир вә заманын һәр шеји һәлл едәчәји зәруриjјәтинә инаныр. Заман даим ону габаглајан вә ондан кери галан ики гүтбүн мүбаризәси фонунда инкишаф едир. Инсанлар керијә, ја да ирәлијә бахырлар, онлар үчүн бу күн ики гүтб арасында јалныз сечим аныдыр. Америка романтизминин мәшһур сималарындан олан Р.У.Емерсон да мөвзуја биканә галмајыб. "Шаир" әсәриндә јазыр: "Өз мүасирләри арасында шаир тәкдир, чүнки о һәгигәти сөјләјир вә өз инчәсәнәти илә јашајыр, лакин онун о тәсәллиси вар ки, кечтез әсәрләри бүтүн инсанлары чәлб едәчәк. Чүнки, бүтүн инсанлар һәгигәтә сусајыб вә онун ифадә олунмасына еһтијач һисс едирләр."[2] Бурадан дә мүшаһидә олундуғу кими, чәмиjјәт тәрәфиндән гәбул олунмамазлыг шаир мөвзусунун тәркиб һиссәсидир ки, романтик шаирләр буна хүсусилә кениш јер ајырырлар.

---

1. С.Т.Кольридж. Избранные труды, М.: Искусство, 1987, с.66.
2. Ралф Емерсон. Ессе, М.; Художественная литература, 1986, с.249.

БӘСИРӘ ӘЗИЗӘЛИЈЕВА
Бакы Дөвләт Университетинин аспиранты

Ч.Х. ЧӘБРАН ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

Дүнја әдәбијјаты тарихиндә әдәби әлагәләрин мүхтәлиф формаларына тәсадүф олунур. Ајры-ајры халгларын әдәбијјатында ејни типли әдәби һадисәләрин мејдана кәлмәси вә инкишафында әдәби әлагәләр мүәјјән рол ојнаја биләр, лакин бу заман әлагәнин мөвчудлуғу вачиб вә һәлледичи амил дејил. Мәсәлән, әкәр Орта Асија, Иран, Шимали-Гәрби Һиндистан вә Гафгаз халгларынын X-XIII әсрләр әдәбијјатында гаршылыглы әлагәләр әсасында әдәби ујғунлуг мөвчуд идисә, X-XII әсрләр Испанијада әрәб әдәбијјаты илә Франсада Трубадорлар поезијасы арасында, бу өлкәләрин јахын гоншу олмасына бахмајараг, әдәби, үмумијјәтлә мәдәни әлагәләрин чох зәиф олдуғу һалда бөјүк охшарлыг вар иди. Демәли, чоғрафи јахынлыг јахуд, гаршылыглы әлагә ајры-ајры халгларын әдәбијјатларында әдәби ујғунлуғу јарадан јеканә шәрт дејил. Н.И. Конрад - "Гәрб вә Шәрг" китабында әдәби әлагәләрин тәрчүмә, милли ујғунлашма, ејни мөвзуја мүрачиәт олунмасы вә дикәр формаларыны көстәрәрәк јазыр: "Ејни типли әдәбијјатын мејдана кәлмәси үчүн һәлледичи шәрт – мүхтәлиф халгларын ејни тарихи-ичтимаи вә мәдәни инкишаф пилләсинә гәдәм гојмасы вә бу инкишафын өзүнү көстәрдији формаларынын јахынлығыдыр".[1] Беләликлә, о, мүхтәлиф әдәби әлагәләри ејни типли әдәбијјатларын мејдана кәлмәсини мүәјјәнләшдирән һадисә дејил, ону мүшајиәт едән һадисә кими сәчијјәләндирир.

XX әсрин әввәлләриндә Америкада јашајан әрәб јазычысы Чәбран Хәлил Чәбран илә ејни дөврдә Азәрбајчанда әдәби јарадычылыгла мәшғул олан бир чох шаир вә јазычыларын әсәрләри арасындакы әдәби ујғунлугдан данышаркән дә јухарыдакы мәсәләләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Шәргин үмуми сијаси, ичтимаи-игтисади, дини вә мәдәни мүһити конкрет олараг Ливан вә Азәрбајчан арасындакы һәјатын мүхтәлиф сфераларында јахынлыг, әдәби просесләрин изләнмәсиндәки, тәхминән, ејни ардычыллыг гејд олунан ујғунлуғу јарадан сәбәбләрдәндир. Бу бахымдан ејни дөврдә јашајан бүтүн Шәрг јазычылары арасын-

---

1. Н.И.Конрад. Запад и Восток, М.: Главная редакция восточной литературы, 1972, стр. 319.

да, мүәјјән мә'наларда јахынлыг тапмаг олар. Лакин, бу саһәдә јазычыларын дүнјакөрүшү, мөвзуја фәрди мүнасибәти, ифадә тәрзи, локал вә ја глобал һадисәләрин ишләнмәсиндә сечим үстүнлүјү һәмин ујғунлуғу конкретләшдирмәјә шәраит јарадыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг Чәбран Хәлил Чәбран вә Азәрбајчан әдәбијјаты мүгајисәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Һүсејн Чавидин јарадычылыгларыны әсас објект кими көтүрмәк даһа мәгсәдәујғундур. Ч.Х.Чәбран Ч.Мәммәдгулузадә илә даһа чох мөвзу јахынлығы илә диггәти чәлб едирсә, Һ.Чавид илә даһа чох дүнјакөрүшү, фәлсәфи нөгтеји-нәзәриндән јарадычылыг ујғунлуғуна маликдир.

Јени әрәб әдәбијјатынын формалашмасы XIX әсрин орталарын аид едилир. Бу дөврдә Ливан Мисир вә Сурија кими әрәб Шәргинин маарифчилик мәркәзинә чеврилмишдир. Әдәбијјатда јени жанрлар мејдана чыхыр вә о мәзмун е'тибары илә дә јениләшир. Ејни просес Азәрбајчан әдәбијјатында тарих е'тибары илә даһа илкин дөврә тәсадүф олунурду. Әсрин әввәлләрин үчүн маарифчилик мәрһәләси баша чатыр, лакин ејни заманда бу просес бир чох јазычыларын јарадычылығында өз изләрини көстәрмәкдә давам едирди.

Шәргин үмуми ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни мүһити ајры-ајры өлкәләрдә бир сыра конкрет тәзаһүрләри илә мејдана чыхырдыса да, ортаг чәһәтләри чох иди. Бу ортаглыг вә үмумилик әдәбијјатларда да ејни вә јахын мөвзуларын мејдана чыхмасына әсас јарадырды. Чәбран вә Ч.Мәммәдгулузадәнин јарадычылыглары арасында илк нөвбәдә үслуб фәргләри мејдана чыхыр. Белә ки, Чәбран Әрәб романтизминин нүмајәндәси идисә, Ч.Мәммәдгулузадә Азәрбајчанда әсрин әввәлләриндә формалашан тәнгиди реализм чәрәјанынын баниләриндән бири иди. Бунунла белә һәр ики мүәллифин мүрачиәт етдији мөвзулары, идејалары ичәрисиндә бир чох һалларда ујғунлуг өзүнү көстәрир. Бу исә јенә дә тарихи-ичтимаи вә мәдәни шәраитин јахынлығында ирәли кәлирди. Чәбран вә Һ.Чавид арасында исә үслуб фәрги өзүнү көстәрмир, мә'лум олдуғу кими Һ.Чавид Азәрбајчан романтик әдәбијјатынын даһи сималарындан иди. Онларын дүнјакөрүшләриндә, фәлсәфи дүшүнчәләриндә бир сыра мәгамларда јахынлыг һисс олунур. Дикәр тәрәфдән мөвзуларын сечилмәсиндә охшарлыг вардыр, гејд етмәк лазымдыр ки, һәр ики мүәллиф Пејғәмбәр мөвзусуна мүрачиәт етмиш вә ејни адлы әсәрләр јазмышлар.

Чәбран Шәрги нечә көрүрдү. Јени дөвр мәгаләсиндә Чәбран Шәргин мәнзәрәсини тәсвир едир: Бу күн Шәргдә ики ағач вардыр. Бири әмрләр верәрәк идарә едир вә она итаәт едирләр, лакин о, артыг гочалыб вә гәбрин кәнарындадыр, дикәри ганун вә гајда кими сәссиз, сәмирсиз, һәгигәт кими сакитдир, о чијинләри кениш ачылмыш нәһәнкдир, о өз гүввәсини дәрк едир, о мәтанәтлидир вә өз һәгигәтинә инаныр.

Шәргдә бу күн ики адам вар, бири кечмиш күнә мәхсусдур, дикәри кәләчәјә бахыр.

Еј Шәрг сән онлардан һансысан?[1]

Чәбрана көрә, шәрглиләр бу күн һәјата вә кәләчәјә нисбәтән кечмишә даһа чох мејл едирләр вә бу мејл онларын инкишафыны ләнкидән вә мүасир һәјатла јашајыб кәләчәјә үмидлә бағламаларына мане олан әсас сәбәб иди. Она көрә дә јазычы Шәрги "сән дүнәнки күнүн гулу вә ја кәләчәјин азад адамларындансан?" суалы гаршысында дүшүнмәјә чағырыр.

Шәргин ичтимаи вә мәдәни керилији вә буну доғуран сәбәбләр Чәбранын әсәрләриндә даһа үмумиләшдирилмиш планда өз әксини тапыр. Кафир Хәлил әсәриндә мүәллиф Ливанын тимсалында бүтүн шәрг мүһити үчүн характерик олан вәзијјәти тәсвир едир: "Ливанда ата-баба аристократы өз галасынын јанында дајанараг ливанлылара гышгырыр: Султан мәни сизин бәдәниниз үзәринә һаким тә'јин едиб", кешиш исә мә'бәдин гаршысында дајанараг чығырыр: "Аллаһ мәни сизин руһунуз үзәриндә гәјјум тә'јин едиб". Ливанлылара кәлинчә исә, онлар һәмишәки кими итаәткарчасына сусурлар, белә ки, "ахы өләнләр данышмыр".[2] Көрүндүјү кими "өлүләр" проблеми Чәбраны да дүшүндүрән ән башлыча мөвзулардан бири олмуш вә шаир бу мөвзуну бүтүн актуаллығы илә гојараг онун сәбәбләрини, доғурдуғу ачы нәтичәләрини вә онун һәлли јолларыны көстәрмишдир. Илк нөвбәдә Чәбран һәр шеј олдуғу кими әкс етдирмәјә чалышыр: "Истәјирсиниз ки, мән сизин сифәтинизин нишанәләрини көстәрим? Онда кедин вә бахын ки, чизкиләриниз нә гәдәр ијрәнчдир".[3] Ч.Мәммәдгулузадәнин "Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!" сөзләри илә башланан фелјетонундан кәтирилмиш ашағыдакы парча һәр ики мүәллифин ејни мәсәләләр һаггында дүшүндүјүнү ајдын шәкилдә көстәрир: "Еј

1. Д.Х.Джебран. Избранное, Л.: Художественная литература, 1986, с. 430.
2. KANLIL GIBRAN. The treasured writings, Boston, Castle Books, p. 311.
3. Ibid, p. 184

мәним мүсәлман гардашларым! Зәманә ки, мәндән бир күлмәли сөз ешидиб, ағзынызы көјә ачыб вә көзләринизи јумуб о, гәдәр, "ха-ха!" едиб күлдүнүз ки, аз галды бағырсагларыныз јыртылсын вә дәсмал әвәзи әтәкләриниз илә үз-көзүнүзү силиб ләнәт шејтана! Дединиз, о вахт еләә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүз.

Еј мәним мүсәлман гардашларым! Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә диггәт илә бахыныз чамалыныза"[1] Әлбәттә, романтик вә реалист јазычылар арасындакы үслуб фәрги тәбиидир, лакин һәр ики мүтәффәкири дүшүндүрән реаллыглар вә шәрги хилас етмәк чәһди онлары ејни нөгтәдә бирләшдирир. "Нијә мәни дөјүрсүнүз" фелјетонунда Ч.Мәммәдгулузадә дә инсанларын руһи азадлығыны буховлајыб, онлары чәһаләтә сүрүкләјәнләри көстәрир вә јенә дә објект һәр ики јазычыда ејнидир. "Әввәла, мән молла ола-ола мүсәлман гардашларына вә'з едән вахт дејирәм: Бир аллаһа ситајиш един, бир дә пејғәмбәрә вә имамлара итаәт един. Амма сиз дејирсиниз: аллаһа да ситајиш един, пејғәмбәрә дә, имамлара да, моллалара да, дәрвишләрә дә..."[2]

Чәбраны дүшүндүрән ән башлыча мәсәләләрдән бири өлүләр мүһитинин "кор"ларыны вә "кар"ларыны чох әсирлик јухудан ојатмаг иди. Тәбии ки, бу јолдан бөјүк әнкәлләр вә манеәләр вар иди вә јазычы бунлары да көстәрмәкдән чәкинмирди. Чәбран јазыр: "Мәнә дејирләр: Әкәр сән јатмыш гул көрсән, ону ојатма, чүнки јухуда азадлыг көрәр. Лакин мән чаваб верирәм: Әкәр мән јатмыш гул көрсәм, ону ојадар вә она азадлыг һаггында дејәрәм".[3]

Чәлил Мәммәдгулузадәнин дә әсас мәсләки халга хидмәт көстәрмәк иди вә гәләмин мүгәддәс вәзифәсини милләтин хошбәхтлији јолунда хидмәт етмәкдә көрән Мирзә Чәлил бүтүн јарадычылығы боју өз вәзифәсини мүкәммәл сәвијјәдә һәјата кечирмишдир. Фелјотонларын јазырды: "Мән дә моллајам, сиз дә молла. Амма мән мүсәлман гардашлара дејирәм: Еј мүсәлманлар, көзүнүзү ачыныз, мәнә бахыныз, амма сиз моллалар дејирсиниз: еј мүсәлманлар көзүнүзү јумунуз, мәнә бахыныз".[4]

---

1. Ч.Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б.: Азәрбајчан Университети, 1961, с. 24.

2. Ч.Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б.: Азәрбајчан Университети, 1961, с. 24.

3. Д.Х.Джебран. Избранное, Л.: Художественная литература, 1986, с. 265.

4. Ч.Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б.: Азәрбајчан Университети, 1961, с. 24.

Дикәр бир "Кимназијада тәзә мәсчид" фелјотонунда Мирзә Чәлил "бизим сократлар"ын дилиндән дејир: "Ај мәним көзләрим вә гулагларым, аллаһ сизи мәнә вериб көрмәкдән вә ешитмәкдән өтрү. Инди кеф сизиндир, истәјирсиниз кор вә кар олун. Һәр нә едирсиниз един, амма гарнымнан ишиниз олмасын".[1]

Чәбран бу хүсусијјәти кор көләлик ады алтында изаһ едир. Чәбрана көрә көләлијин мүхтәлиф ады вар, лакин маһијјәти һәмишә бирдир, мүхтәлиф формаларда тәзаһүр етмәсинә бахмајараг мәзмуну дәјишмәз галыр вә Чәбран көләлији ушагларын валидејнләриндән һәјата көз ачдыгларын андан гәбул етдији әбәди хәстәлик һесаб едир. "Кор көләлик" дедикдә Чәбран нәји нәзәрдә тутур? Мүәллиф јазыр: "О, букүнкү һәјаты кечмиш илә мөһкәм бағлајыр; о, инсаларын руһуну узаг әсрләрин ән'әнәләрин баш әјмәјә мәчбур едир, онларын кәнч бәдәнини гоча руһла долдурур, сағлам, ағ зирзәмисини бүтүнлүклә чүрүнтү вә чәназәјә чевирир"[2] Шәргин керилијинин мәнбәји муасирлији гәбул етмәк истәмәјән бу көләликдән ирәли кәлирди. Буна көрә дә "Әср һөкмдар"да Чәбран дүшүндүрүчү бир суала мүрачиәт едәрәк јазырды: "Бағырмағын вә гышгырмағын нә хејри вар ки, әкәр инсанлар кардырлар вә һеч нә ешитмирләр"[3] Шәргин дүшүндүјү вәзијјәт вә бу шәраити горујуб сахламаға чалышан зүмрә һәгигәтләри көрмәјә имкан вермирди. Бу сәбәбдән Чәбран көстәрди ки, инсанлар јалныз үздә онларын көрүнән тәрәфләри гәбул едир вә онлара һәгигәти сөјләмәјә имкан вермирләр. Нечә ки, Мирзә Чәлил "Нијә мәни дөјүрсүнүз" фелјетонунда онлары "Олмаја горхурсунуз ки, әјилиб чамаатын гулағына бир нечә сөз пычылдајым, бир нечә мәтләбләрдән акаһ едәм? Олмаја горхурсунуз ки, мәчмуәнин вәрәгләрини нөкәрләр самовар алышығы едә-едә вә шәкилләрини ушаглар ојнада-ојнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бә'зи ишләрдән хәбәрдар ола?" суаллары гаршысында кери чәкилмәјә сөвг едирди.

Чәбран вәтәниндән кәнарда јашајыб-јаратса да, Ливанда, еләчә дә бүтүн Шәргдә кедән һадисәләри дәриндән изләјир вә "мән вәтәними онун көзәллијинә көрә севирәм вә она вәтәндашларынын бәдбәхтлијинә көрә ачыјырам" дејәрәк вәтәнин дәрдләрини тәсвир едирди. "Еј вәтәнимин оғуллары" әсәриндә инсанларын мә'нәви вә чисмани әсарәтинә данышаркән онла-

---

1. Орада, с. 121.
2. KANLIL GIBRAN. The treasured writings, Boston, Castle Books, p. 121.
3. Д.Х.Джебран. Избранное, Л.: Художественная литература, 1986, с. 119.

рын руһларынын каһинләрин тәләсиндә титрәдијини, бәдәнләрини исә залымларын дишләри алтында әзилдијини, вәтәнин беш истилачынын әсарәти алтында олдуғуну көстәрир. Белә бир шәраитдә ән фачиәли чәһәт о иди ки, инсанлар бу вәзијјәтлә барышыб "сәбр ејлә" принсипи илә јашајырдылар. Бу заман Чәбран "бәс нә үчүн јашајырсыныз" суалы илә вәтәндашларыны "зәифләр үчүн истираһәт олан өлүм" вә "гүввә олан һәјат дилеммасы" гаршысына гојур. "Еј вәтәнимин өвладлары, мән сизә нифрәт едирәм, чүнки шөһрәтә вә бөјүклүјә нифрәт едирсиниз".

Мән сизә нифрәт едирәм, чүнки сиз өзүнүзә нифрәт едирсиниз.

Мән сизин дүшмәнинизәм, чүнки сиз аллаһларын дүшмәнисизин, лакин буну өзүнүз дә анлаја билмирсиниз.[1] Лакин, бу нифрәт јалныз гуру будаглары јујуб апарыр, јалныз чүрүмүш евләри дағыдыр вә севкијә гаршы нифрәт дујан јазычынын вәтән севкисиндән ирәли кәлирди. Бәс Мирзә Чәлил өз-өзүнә дүшмән кәсилмиш Шәргин бир парчасы олан Азәрбајчанда нәләри көрүрдү? "Өлүләр" фелјетону бу суала чаваб верир: Амма, валлаһ Молла Нәсрәддин јалан данышa билмәз: биз дејирик ки, белә милләти биз чану-дилдән истәјә билмәрик (бәлкә ичиндә бир-ики јахшысы тапыла).

Биз белә дејирик ки, бир милләт ки, мүсәлман гәбирстанынын јанындан кечәндә көрә ки, бир өзкә милләт мүсәлман өлүләринин сүмүкләрини чыхардыб, туллајыр кәнара вә өз өлүсүнү онун јериндә дәфн едир – биз белә милләти истәјә билмәрик. "Бир адам истәјир милләтини истәсин; амма сабаһ вәтәндашларыны күчәдә көрән кими икраһ едәјир. О бири күн јенә истәјир мәһәббәт еләсин, амма о бири күнү јенә ијрәнир. Вә ијрәнмәк чох асандыр"[2] Истәмәк истәји, ијрәнир, күлүр, күлдүкчә әзаб чәкир, амма вәтәни истәмәк тәбии бир шејдир вә адам истәјир милләтини истәсин. Мирзә Чәлил дә милләтини севдији үчүн ону кор-коранә тәрифләмир, онун гүсурларыны көстәрәрәк, сафлашдырмаға чалышыр. Чәлил Мәммәдгулузадә дә Шәргин реал вәзијјәтиндә дә әчнәби интилачыларынын зүлмүнү тәбии һесаб едир. Әдиб һесаб едир ки, мүсәлманлар әтрафына дивар чәкәрәк бүтүн аләмләри пис, өзүмүзү исә һамы-

---

1. KANLIL GIBRAN. The treasured writings, Boston, Castee Books, p. 190.
2. Ч.Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б.: Азәрбајчан Университети, 1961, сәһ. 220.

дан јахшы һесаб едир, истәмир ки, бу диварı ашыб кәнара кечсин вә көрсүн ки, дүнјада нә вар, нә јох. Ч.Мәммәдгулузадә һәмин диварын өзүмүз үчүн һасар олдуғуну сөјләјир вә бу дивардан әчнәби милләтләрин чох асанлыг илә ашыб јатанлары тапдалајачағыны да реал олдуғуну билдирир. Чүнки, "әкәр тарихә нәзәр етсәк көрәрик ки, јер үзүндә милләтләрин чохунун ајылмағы "тәпик" гонуну илә әмәлә кәлиб".[1]

КҮЛШӘН АҒАБӘЈОВА
Губа рајонундакы Владимировка кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими

АЗАДЛЫГ ФӘДАИСИ

Вәтәнин азадлығы, халгын хошбәхтлији уғрунда јорулмадан гәләм чалан, өмрүнүн ахырынадәк өз әгидәсиндән дөнмәјән вә бу амалы јолунда да мәһв едилән - репресијанын даһа бир гурбаны сатирик шаир, "Молла Нәсрәддин" журналынын мүһәррирләриндән бири Әли Рази Шамчызадәдир.

80-чи илләрә гәдәр бир чох сәнәткарларымыз кими Әли Разинин дә адыны чәкмәк, әсәрләрини охумаг јасаг едилмишдир. Лакин халгынын хошбәхтлији үчүн чалышан, вәтәнинин азадлығы уғрунда үрәјини шам кими әридән бир сәнәткары һеч вахт унутмаг олмаз.

Өлмәз сәнәткарымыз Әли Рази 1886-чи илдә гәдим Кәнчә шәһәриндә шам дүзәлдиб сатмагла мәшғул олан Јәһја кишинин аиләсиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Онун бабасы Абдулла да бу ишлә мәшғул олмушдур. Әли Рази дә шам сөзүнү өзүнә соj кими көтүрмүшдүр. Шаирлик исә онларын нәслиндә вармыш. Нәнәси Шамама ханым "Ағлар" тәхәллүсү илә ше'рләр јазмышдыр.

Әли Рази кәнч јашларындан ше'р јазмаға башламышдыр. Илк ше'рләрини мәһәббәт мөвзусунда јазан шаир, дөврүн тәләбләринә ујғун олараг мөвзусуну дәјишир. Азадлыг, вәтән, халг мөвзусунда јазмаға башлајыр.

1905-чи ил ингилабы Азәрбајчаны бүрүјәндә бу ингилаба гошулараг халгы әсарәтдән хилас етмәк үчүн мүбаризә мејданы-

---

1. Ч.Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Б.: Азәрбајчан Университети, 1961, сәһ. 220.

на атыланлардан бири дә Әли Разидир. О, гәләмини сүнкүјә чевирәрәк јашыдларыны вәтәнинин азадлығы уғрунда мүбаризәјә сәсләјир:

Биз дә тә'тил едәк һүммәт үчүн
Чалышалым бу көзәл не'мәт үчүн
Мәһв едәлим бу истибдады...

Истибдады мәһв едиб, азадлыға чыхмаг Әли Разинин ән бөјүк арзусу иди. Өмрүнүн ахырына гәдәр шаир бу амал уғрунда мүбаризә апарыр вә гәләмини јерә гојмур.

1906-чи илдә Мирзә Ҹәлилин башчылығы илә фәалијјәтә башлајан, сөзүн әсл мә'насындан мәтбуаты олан мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналы Әли Разинин јарадычылығында мүһүм рој ојнајыр. 1908-чи илдә "Арвадларымыз" адлы сатирасы илә бу журналда чыхыш едән Әли Рази "Дабаны чатдах хала" имзасы илә мәшһурлашды вә бүтүн Шәрг аиләсинә сәс салды. Бу сатира бөјүк әкс-сәда доғурду. Чүнки адам јеринә гојулмајан, һүгуглары тапдаланан, кишиләрин бир ҹансыз әшја кими гијмәтләндирдикләри гадын да дилә кәлиб сөз данышыр, һүгуг тәләб едир:

А киши, ојнама кәл, бәсдир гумары бу гәдәр,
Ҹаныма салма мәним дәрд-губары бу гәдәр,
Көрүрәм башламысан намусу, ары бу гәдәр,
Удузуб вар-јохуну салма бәлаја башымы,
Ағладыб күндә мәни, төкмә үзә јашымы.

О, сатираларыны гадынларын дилиндән јазырды. Шаир сатираларында бүтүн ичтимаи нөгсанлары, чатышмазлыглары мөвһуматы, керилији, бир чох мәнфиликләри ифша едирди. Лакин шаирин јарадычылынын башлыча мөвзусу гадын азадлығы проблеми иди. Шәрг аләминдә гадына бир көлә кими бахылырды. Гадынын һеч бир һүгугу јох иди; нә охумаг, нә ишләмәк, нә ичтимаи ишләрдә иштирак етмәк, һәтта севиб-севилмәк һүгугу да јох иди. Әли Рази исә Азәрбајҹан гадыныны азад, хошбәхт көрмәк истәјирди. Бунун үчүн дә гадынларын дилиндән чыхыш едәрәк, онлары азадлыға сәсләјир, охумаға, маарифләнмәјә, ичтимаи ишләрдә фәал иштирак етмәјә чағырырды. "Килеј", "Әр вә арвад", "Мәсләһәт" вә с. сатираларында шаир өз гызларыны охумаға гојмајан, өзүндән јашча чох бөјүк олан пуллу кишиләрә әрә верән, онларын сел кими ахан көз јашларына мәһәл гојма-

јан надан аталары, керилији, мөвһуматы тәблиғ едән, гадынлары әсарәтдә сахламаға чалышан дин хадимләрини, күнүнү ејш-ишрәтдә кечирән, аиләсинә-гадынына һөрмәт гојмајан, онларын дөјүб-сөјән кефсил кишиләри ифша едир. Бу сатиралар ичәрисиндә "Кәнчәдә" сатирасы өз кәскинилији илә диггәти чәлб едир. Бурада Кәнчәдә баш верән һадисәләр үрәк ағрысы илә гәләмә алыныр:

Чох баһадыр ган баһасы бәј, ханын,
Әләлхүсус чиновникин, әјјанын,
Гијмәти чох мәрсијәханын, молланын,
Бир мән өлүм фә'ля илә деһганын.

Лап учуздур кәлин, арвад ганы,
Бир памидордан да учуз гыз ганы,
Бунлар олур көһнә дәбин гурбаны
Иплә богурлар Сараны, Зәһраны
Өлдүрүлүр Фатма, Никар, Кәнчәдә

Бу сатирада тәкчә гадынларын чансыз әшја кими мәһв едилмәси јох, о дөвр үчүн сәчијјәви олан халгын ән бөјүк бәласы ган дүшмәнчилији, кефли гумарбазларын јумруг давасы, гочуларын өзбашыналыглары вә с. тәнгид атәшинә тутулур.

Әли Рази јарадычылығынын башлыча хүсусијјәтләриндән бири дә будур ки, типи ачыг-ашкар ифша едир, һеч нәдән горхмур. Елә буна көрә дә онун дүшмәнләри чох иди. Халг арасында сатиралары мәшһурлашдыгча тә'гибләр артыр, дүшмәнләр чохалырды.

"Дабаны чатдах хала" гадынлары мүдафиә етмәклә јанашы, онларын да нөгсанларыны тәнгид едир, доғру јола чағырырды. Мәсәлән, "Кәрәк" ше'риндә күмүш хәнчәрли, топлу-түфәнкли, вуран-тутан, өлдүрән, чаһиллик едән ишсиз оғланлара мејл көстәрән гызлара истеһза едир:

Күмүш хәнчәр белиндә,
Чијниндә түфәнэи ола
Алтында боз аты,
Тапанчалы, јараглы
Ал-гырмызы јанаглы
Вура-тута, өлдүрә
Гачаглығын билдирә.

Әли Рази сатиралары илә јанашы, фелјетонлар да јазмышдыр. Онун "Сәркүзәштим" фелјетонунда өзүнүн хәбәрә олмадығы һалды бир ахунда сиғә едилән гадынын фачиәсиндән сөһбәт ачылыр. Шаир белә һадисәләрлә тез-тез растлашырды. Бунларын һамысыны да гәләмә алыр вә "Молла Нәсрәддин"ә көндәрирди. Онун сатира вә фелјетонлары бүтүнлүклә Шәрг аләминдә мөвчуд олан гејри-нормал әхлаг гајдаларына, руһаниләрин ујдурдуглары шәриәт ганунларына, гадын һүгугсузлуғуна гаршы бир ингилабдыр. Бу јазылары охујан һәр бир гадын орада өз сурәтини көрә биләрди. Чох тәәссүф ки, авам мүсәлман гадыны нә охујан, ә дә јаза билирди.

Әли Разинин истәји бу иди ки, Азәрбајчан гадыны азад вә хошбәхт олсун. Лакин азад чәмијјәтдә азад гадын ола биләрди. Бир һалда ки, вәтән өзү әсарәтдә, көләликдәдир, онун өвладлары нечә азад ола биләрди?

Јалныз ингилаб јолу илә азад олмаг оларды. Чүнки азадлыг верилмир, алыныр, ган баһасына. Әли Рази дә бу јолу тутмушдур. Шаир өмрүнүн сонуна гәдәр бу амал уғрунда мүбаризә апарыр. Әгидәсиндән дөнмәјән Әли Разини елә буна көрә дә мәһв едирләр. Лакин әсл сәнәткар һеч заман өлмүр, гәлбләрдә јашајыр. Бир дә шаири јашадан онун әсәрләридир.

Әли Рази һәм шаир, һәм дә көзәл бир инсан кими өјрәнилмәјә, тәдгиг едилмәјә лајиг шәхсијјәтләрдәндир.

СӘҺӘР ОРУЧОВА
Бакы Дөвләт Университетинин мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН ФОЛКЛОРУНУН РУС ДИЛИНӘ ТӘРЧҮМӘ ВӘ НӘШР ТАРИХИНӘ ҮМУМИ БИР БАХЫШ

Азәрбајчан фолклору өз зәнкинлији, жанр мүхтәлифлији, мөвзу әһатәси, идеја-естетик гајәси, кәркин, драматик сүжети, һәјати мә'на вә маһијјәти илә олдугча милли колоритә малик әдәби-бәдии сәрвәтдир. Азәрбајчан фолклору чох узун бир тарихи тәкамүл јолу кечмиш, милли бәдии тәфәккүрүн, үмумхалг тәфәккүрүнүн әсрләр боју бүтүн гатларыны әһатә етмишдир.

Халгын поетик тәфәккүрүнү, бәдии тәхәјјүлүнү әкс етдирән вә "халг билији", "халг һикмәти", "халг јарадычылығы" мә'на-

ларыны өзүндә әкс етдирән фолклор тәкчә бир милләтин, бир халгын сәрвәти әһатәсиндән чыхмыш, бәдии тәрчүмәнин күчү вә гүдрәти илә дикәр халгларын да бәдии сәрвәтинә дахил олмушдур.

Бу чәһәтдән Азәрбајчан фолклору һәмишә диггәт мәркәзиндә олмуш, халгымызын тарихән кечдији ичтимаи-сијаси, сосиоложи, чоғрафи ситуасијалара ујғун олараг фолклорумуз заман-заман әлагәдә олдуғумуз бу вә ја дикәр халгларын, милләтләрин дилләринә тәрчүмә едиләрәк јајылмышдыр. Азәрбајчан фолклорунун тәрчүмә тарихинә үмумиликдә нәзәр салсаг, мүштәрәк түрк фолклор абидәләриндән тутмуш, ајрылма вә мүстәгил голлар јаранан тарихи мәрһәләләрә гәдәр, һәмчинин ондан сонра әлагәдә олдуғумуз дикәр халгларын дилләринә тәрчүмә едилмиш хејли фолклор материаллары илә гаршылашырыг; Чин, јапон, һинд, әрәб, славјан, Авропа халглары дилләринә Азәрбајчан фолклорунун мараглы нүмунәләринин тәрчүмәси илә вә ја контаминасија јолу илә фолклорумузун сүжетләринин көчмә-кечмә хәтти илә таныш олдуг.

Тәкчә Авропада вә рус шәргшүнаслығынын тәрчүмә вә өјрәнмә мәктәбләринин бу саһәдәки монументал ишләри вә Азәрбајчан түрк халгынын монументал епосларынын тәрчүмәдә сәсләндирилмәси вә өјрәнилмәси бөјүк вә мөһтәшәм бир өрнәкдир.

Бу чәһәтдән рус дилинә тәрчүмә мәктәбинин әһатәли, зәнкин ән'әнәләри вә өрнәкләри мөвчуддур. Азәрбајчан фолклорунун – епик дастанларымызын рус дилинә тәрчүмә проблемләринин ән ардычыл тәдгигатчыларындан бири олан проф. Е.Рәһимова јазыр: "Һәгигәтән рус тәрчүмә мәктәби дүнјада ән јахшы, өндә кедән тәрчүмә мәктәбләриндән биридир. Русијада олдуғу кими һеч бир өлкәдә тәрчүмә нәзәријјәси вә тәчрүбәси ән'әнәләринә белә јүксәк диггәт ајрылмамышдыр. Истәр монархија илләриндә, истәрсә дә совет һакимијјәти дөврүндә һеч бир дикәр тәрчүмә мәктәби белә јүксәк сәнәт нүмунәләри јаратмамышдыр." (1, с.177).

Истиснасыз олараг бүтүн әдәбијјатшүнаслар Азәрбајчан әдәби-бәдии нүмунәләринин, о чүмләдән фолклор жанрынын рус дилинә тәрчүмә тарихинин XIX әсрдән башладығыны дејирләр. Хүсусән, XIX әсрин сонларында Гафгазда вә Русијанын ичәриләриндә чап едилән рус дилли мәтбуатда Азәрбајчан фолклорунун, демәк олар ки, бүтүн жанрларына аид нүмунәләр - аталар

сөзләри, тапмачалар, лајлалар, халг маһны мәтнләри, әфсанә, ләтифә, нағыл вә дастанлардан нүмунәләр, "Короғлу" дастаны там шәкилдә әксәријјәти орижиналда вә һәм рус дилиндә, бир чоху еләчә рус дилиндә чап олунмушду.

Тарихдән мә'лумдур ки, XIX әсрин әввәлләриндә "Азәрбајчан халгыны зорла икијә бөлмәк кими тарихи әдаләтсизлик баш верди. Бу тарихи әдаләтсизлик нәтичәсиндә ваһид халг бөлүндү вә онларын һәр бири бир-бириндән фәргли сосиал-игтисади, сијаси вә мәдәни инкишаф јолуну дүшмәјә мәчбур олдулар." (2, с.205).

Рус империјасы учгарлары өз чајнаглары сахламаг үчүн, бураларда јерләшән халгларын тарихини, мәдәнијјәтини, милли хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәли олурду. Мүәјјән мә'нада бу империја сијасәти ишғал зонасына дүшмүш учгарлара мүсбәт тә'сирини көстәрирди. Хүсусән маарифчилик сүр'әтлә инкишаф едир, Азәрбајчанын бир сыра мәркәзи шәһәрләриндә рус-татар мәктәбләри, гызлар семинаријалары ачылыр, мәтбуат јаранырды. Хүсусән 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасында татар шө'бәсинин дә ачылмасы мүтәрәгги һадисә иди. Бу тәһсил шө'бәси Азәрбајчанда јени зијалы тәбәгәсинин јетишмәсинә шәраит јаратды. "Азәрбајчанын көркәмли маарифчиләри Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов, Рәшид бәј Әфәндијев, Һ.Маһмудбәјов, Ф.Көчәрли бу семинаријада вә Тифлисдә Александровски мүәллимләр институтунда тәһсил алмышлар. Азәрбајчан дилиндә дәрсликләрин јаранмасы да (бура әлавә ет: фолклорун топланмасы, нәшри вә рус дилинә тәрчүмәси – С.О.) һәмин шәхсијјәтләрин адлары илә бағлыдыр." (2. с.222).

XIX әсрдә Тифлисдә рус дилиндә "Тифлисски ведомости", "Кавказ", "Кавказски вестник", "Новое обозрение", "СМОМПК" вә с. бу кими рус дилли мәтбуат органлары јарадылмышды. Бу мәтбуат органларында Азәрбајчан фолклору ардычыл олараг орижиналда вә рус дилиндә тәрчүмә чап едилирди.

Азәрбајчан фолклорунун мотивләриндән Русијанын ән исте'дадлы сәнәткарлары – А.С.Пушкин, М.Ј.Лермонтов, А.Бестужев-Марлински, А.С.Грибоједов, Ј.П.Полонски вә башгалары кениш истифадә етмишләр. Бу чәһәтдән А.А.Бестужев-Марлински вә М.Ј.Лермонтов хүсусилә фәргләнирләр. Онлар һәм фолклорумузун рус дилинә илк мүтәрчимләридир. А.А.Бестужев-Марлинскинин әсәрләриндә фолклорумузун алгыш, гарғыш, дуа, атмача кими архаик жанрлары, маһны мәтнләри, дини

терминләр, Азәрбајҹан антропонимләри, јер адлары вә с. илк дәфә тәрҹүмә едиләрәк рус охуҹусуна чатдырылмышдыр. М.J.Лермонтов илк дәфә "Ашыг Гәриб" дастанынын сәрбәст тәрҹүмәдә русҹаја чевирмиш вә чап етдирмишди. (Бах: 3, с. 3-539; 4, с.3-168; 5. с.3-591).

J.П.Полонскинин Азәрбајҹан аталар сөзләрини топламасы вә тәрҹүмә етмәси факты да олдуґча мараглыдыр вә фолклорумузун илк тәрҹүмәчиләри сырасында онун да имзасы дурур. (Бах: 6). О, "Акбар", "Татарка", "Старыј сазандар" әсәрләриндә бир чох Азәрбајҹан маһныларындан мисаллар кәтирмиш, "Аj Дадаш, атма даш" халг маһнысыны исә бүтүнлүкдә русҹаја чевирмишдир. (Бах: 7, с.133).

С.Пенн, И.Шопен тәрәфиндән "Короғлу" дастанынын рус дилинә тәрҹүмәси факты да XIX әсрин пајына дүшүр. (Бах: 1, с.3-253).

Азәрбајҹан фолклорунун рус дилинә тәрҹүмә тарихиндә кичик жанрларын тәрҹүмәси хүсуси јер тутур. Нағыллар, әфсанәләр, ләтифәләр XIX әсрдән үзүбәри рус дилинә ән ардыҹыл вә һәм дә кәмиjјәтҹә чох тәрҹүмә олунан фолклор материалларыдыр. Илк Азәрбајҹхан нағылы ("Деревенная красавица") И.Сенковски тәрәфиндән 1825-ҹи илдә "Полярная звезда" мәҹмуәсиндә чап етдирилир. (8, с.108).

Бундан сонра Азәрбајҹан нағылларынын вә еләҹә дә фолклорумузун дикәр жанрларынын ән чох вә ардыҹыл чап едилдији "СМОМПК" мәҹмуәсидир. "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа" адланан бу мәҹмуә 1881-ҹи илдән нәшр олунмаға башламыш, 50 ил давам етмиш, 46 ҹилди чапдан чыхмышдыр. (Бах: 9, с.3-218).

Өлкәшүнаслыг характери дашыјан бу мәҹмуәнин демәк олар ки, һәр нөмрәсиндә, һәр бурахылышында Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри (татар фолклору ады алтында - С.О.), хүсусән нағыллар, әфсанәләр, рәвајәтләр, маһнылар, нәғмәләр, аталар сөзләри вә мәсәләләри јерләрдән топланыб орижиналда вә рус дилиндә чап олунурду.

Бу фолклор материалларыны әсасән семинаријаны битириб Гафгазын, о ҹүмләдән Азәрбајҹанын мүхтәлиф јашајыш мәнтәгәләриндә чалышан јерли зијалылар вә руслардан ибарәт мүәллимләр топлајыр, јазыја көчүрүр, паспортлашдырыр вә рус дилинә тәрҹүмә едирдиләр.

Мүтәрәгги рус зијалыларындан Н.Калашев, К.Никитин,

П.Востриков, П.Зелински, Б.Вениаминов, Г.Потанин, А.Захаров, А.Јакимов, А.Калашев, В.Јемелјанов, Јев.Баранов вә башгалары Азәрбајҹан фолклору нүмунәләрини рус дилинә чевирмәкдә вә онлары топламагда хүсуси хидмәт көстәрмишләр. Бу просесдә, Азәрбајҹан фолклорунун топлајан вә рус дилинә тәрҹүмә едән бачарыглы милли тәрҹүмәчи кадрлары да јетиширди. Бунлардан Маһмудбәј Маһмудбәјову, Рәшид бәј Әфәндијеви, Сәфәрәли бәј Вәлибәјову, Тејмур бәј Бајрамәлибәјову, Һәсән бәј Бағырову, Мирзә Вәлизадәни, Мир Һашым Вәзирову, Һүсејн Мүфти Гајыбову, Фирудин бәј Көчәрлинскинин, Әфәндијевләр гардашларыны, Солтан Мәҹид Әфәндијеви, Ејнәли Султанову, Ағалар Гијасбәјову, Сәмәд Аҹалову, Һаҹы Кәрим Санылыны, Меһрәли Мурадову вә башгаларыны көстәрмәк олар ки, бунлар зәнкин фолклорумузун һәм илк топлајыҹылары, тәдгигатчылары олмагла јанашы, һәм дә фолклору рус дилинә чевирән илк милли тәрҹүмәчиләр идиләр. Буну гејд етмәк ваҹибдир ки, "СМОМПК"-да 1881-ҹи илдән 1899-ҹу илә гәдәр ики мин беш јүзә гәдәр нағыл, әфсанә, ләтифә вә гејри фолклор нүмунәләри орижиналда вә тәрҹүмәдә чап едилмишдир. (10, с.373). Әлбәттә, бүтүн бу тәрҹүмәли камил, мүасир сәвијјәли бәдии тәрҹүмә кими гијмәтләндирмәк вә там филоложи тәрҹүмә кими тәһлилә ҹәлб етмәк чәтиндир. Бунларын әксәријјәти мәтнин орижиналынын сүжетинә, мәзмунуна ујғун кәлән сәтри тәрҹүмә сәвијјәсиндәдирләр. Лакин илк тәрҹүмә факты кими олдугҹа гијмәтли вә әһәмијјәтли нүмунәләрдир. Бу мәтнләр рус дилиндә сәсләнән илк тәрҹүмә модели кими дә марағлыдыр.

XX әсрин әввәлләриндә фолклорумузун топланмасы, өјрәнилмәси вә нәшри јени бир системли ахара дүшсә дә, 20-ҹи илләрин орталарына гәдәр демәк олар ки, рус дилинә тәрҹүмә фактына раст кәлмирик. Азәрбајҹан фолклорунун рус дилинә елми вә системли тәрҹүмәләри XX әсрин 20-ҹи илләриндән хүсуси бир күҹлә башламышдыр. Бакыда ишләјән рус ориенталистләриндән М.К.Азадовскинин, А.П.Потселуевскинин тәрҹүмә вә фолклор ишинин өјрәнилмәсинин елми тәшкилиндә роллары бөјүк олубдур. (Бах; 11, с.19).

Азәрбајҹан фолклорунун топланмасы, нәшри, өјрәнилмәси вә тәрҹүмәси ишиндә 1923-ҹү илдә Һәбиб Ҹәбијевин тәшәббүсү илә јарадылан "Азәрбајҹаны өјрәнмә вә тәтәббө ҹәмијјәти" хүсусилә фәргләнир. Ҹәмијјәтин елми ишиндә көркәмли елм вә мәдәнијјәт, маариф ишчиләри, јазычылар, иҹтимаи хадимләр

иштирак едирдиләр. Бунларын арасында С.Ағамалыоғлу, Р.Ахундов, М.Гулијев, С.М.Әфәндијев, Ү.Һачыбәјов, Һ.Зејналлы, В.Хулуфлу, Т.Шаһбази, Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, С.М.Гәнизадә вә б. вар иди. Чәмијјәтин ишинә рус шәргшүнасларындан вә алимләриндән В.В.Бартолд, А.Н.Самојлович, Н.Ј.Марр, И.И.Мешшанинов, А.В.Багри чәлб едилмишдир.

Азәрбајчан фолклорунун русча сәсләнмәси тарихиндә бу илләрдә әһәмијјәтли фактлардан бири дә Л.Лопатинскинин А.Субһанвердизаде тәрәфиндән архивинин тәсвири иши иди. (12, с.223-241).

Л.Лопатинскинин бу зәнкин фолклор архивинин әсасында А.В.Багри 1930-чу илдә үч чилдлик "Фольклор Азербайджана и прилегающих стран" китабыны һазырлајыр. (13). Китабда гејд едилир ки, бурада верилән фолклор материалларынын әксәријјәти јерләрдә. ағыз әдәбијјатындан, нағылчылардан јерли дилдә топланмыш, сонра русчаја тәрчүмә едилмишдир. (13, с.17-19).

Бу китабда русчаја чеврилән Азәрбајчан нағыллары вә әфсанәләринин тәснифаты, груплашдырылмасы, нә вахт, һарда, ким тәрәфиндән сөјләнмәси, ким тәрәфиндән јазыја алынмасы, тәрчүмәчиси көстәрилмишдир. Сонралар бу елми принсипләр чох тәәссүф ки, унудулмуш, Л.Г.Лопатинскинин вә А.В.Багринин мәтнләринин чоху исә мәнимсәнилмиш, һәтта тәзәдән азәрбајчанчаја чеврилиб, орижинал топлама мәтни кими тәгдим едилмишдир. Бу үч чилдлијин јенидән кениш тиражла чап олунмасы бу гарышыглыға сон гојарды.

Фолклорумузун тәрчүмә тарихиндә А.В.Багринин 1935-чи илдә Москвада, Академијанын грифи илә нәшр олунан "Азәрбајчан түрк нағыллары" ("Азербайджанские-тюркские сказки") китабыдыр. Москвада нәшр олунан бу китаб һәм һәчминә, һәм нағылларын вә әфсанәләрин сајына көрә ән ириһәчмли әсәрдир. Китабын сонунда изаһлар вә библиографија да верилмишдир. (14, с.3-663).

Үмумијјәтлә, XX әсрин 30-чу илләриндән сонра Азәрбајчан фолклорунун рус дилинә тәрчүмә тарихинин јени мәрһәләси башлајыр. Бу тәрчүмә тарихиндә рус тәрчүмә мәктәбинин совет дөврү дә адланыр. Бу мәрһәлә дә шәрти олараг ики јерә бөлүнүр: Биринчи 30-чу илләрин әввәлләриндән 60-чы илләрә гәдәр олан мәрһәлә ки, бу мәрһәләдә Азәрбајчан дилини билмәјән, фолклору сәтри тәрчүмәдән русчаја чевирән тәрчүмәчиләр апарычы олмушлар. П.Антоколски, А.Адалис, П.Панченко, К.Си-

манов, Ј.Долматовски, В.Бајрамјан, И.Оратовски, С.Иванов, А.Плавник, бир аз сонракы мәрһәләдә В.Гурвич, Т.Стрешневој, Д.Виноградов, Т.Спендиаров, Ј.Гранин вә б. бөјүк вә јарадычы тәрҹүмәчилик фәалијјәти көстәрмишләр вә Азәрбајҹан фолклорунун онларча нүмунәләрини русҹаја чевирмишләр.

Икинчи: – 60-ҹы илләрдән башлајараг Азәрбајҹанда һәр ики дили камил билән милли тәрҹүмә мәктәби јараныр. Артыг бир сыра нөгсанлары мөвҹуд олан сәтри тәрҹүмә практикасы архивә верилир. Азәрбајҹан тәрҹүмә мәктәбинин Ә.Шәриф, В.Гафаров, Б.Таһирбәјов, С.Мәммәдзадә, М.Вәкилов, В.Зајтсев, Ј.Гранин, Ч.Илдырымзадә, А.Ахундова, А.Һүсејнзадә, А.Зөһрабәјов, Ч.Шыхзаманов кими нүмајәндәләри фолклорун бүтүн жанрларыны – дастанлары, нағыллары, ләтифәләри, бајатылары, ашыг поезијасыны, тапмачалары, мәрасим нәғмәләрини, халг маһнылрыны, мифләри, бешик нәғмәләрини, ушаг фолклоруну, фолклорун архаик жанрларыны – алгыш вә гарғышлары, овсунлары, сынамалары, андлары, дуалары вә с. орижиналдан русҹаја јүксәк профессионаллыгла тәрҹүмә едирләр. Бу тәрҹүмәчиләр фолклорун рус дилинә тәрҹүмәсинин һәм бәдии кејфијјәт ҹәһәтдән, һәм дә жанр јенилији ҹәһәтдән тамамилә јени бир мәрһәлә јаратдылар. Бу, һәм үслубҹа, һәм јарадыҹылыг манерасынҹа, һәм тәрҹүмә принсипинҹә Азәрбајҹан фолклорунун рус дилинә тәрҹүмә тарихинин тәмамилә јени бир дөврүдүр.

60-чы илләрдән башланан бу мәрһәлә 80-90-чы илләрдә өзүнүн апокејинә чатды вә кејфијјәт дәјишиклијинә уғрады. Елә буна көрә дә фолклорумузун тәрҹүмә тарихиндә 80-90-чы илләр бүтүн јарадыҹылыг параметрләринә көрә әввәлки дөврдән фәргләнир, онун давамы олса да, јени бир мәрһәлә кими тәсниф едилир. Хүсусән, фолклорумузун илкин, архаик жанрларынын топланмасы, өјрәнилмәси вә нәшри ишләр бу мөрһәләдә баш верир. Тәрҹүмәчиләрдән В.Гафаров, А.Ахундова, Б.Таһирбәјов, Ч.Шыхзамановун јарадычылыг фәалијјәтләри бү мәрһәләдә хүсусән фәргләнмишдир. Бүтүн адларыны чәкдијимиз архаик фолклор жанрлары, бајатылар, классик ашыг поезијасы, "Дәдә Горгуд"дан, "Короғлу"дан јени тәрҹүмәләр, "Ашыг Гәриб", "Гачаг Кәрәм", "Гачаг Нәби" дастанларынын тәрҹүмәләри, бүтүн ушаг фолклор жанрларынын нүмунәләри мәһз, 80-90-чы илләрдә адларыны чәкдијимиз тәрҹүмәчиләр тәрәфиндән илк дәфә вә ја јенидән русҹаја чеврилиб нәшр олунуб. Бу тәрҹүмәләр тәрҹүмәчилик нәзәријјәсинин сон практик, әмәли, нәзәри принсипләринә әмәл етмәклә баша кәл-

мишдир. Һәмчинин бу мәрһәлә кәләчәк тәрчүмә мәрһәләсинә кечид һазырламыш, јүксәк сәвијјәли тәрчүмә мәрһәләси үчүн фундаментал јарадычылыг ән'әнәси формалашдырмышдыр.

Беләликлә, мә'лум олур ки, Азәрбајчан фолклору XIX әсрин әввәлләриндән ардычыл олараг рус дилинә чеврилмиш вә бу күнүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш, 175 иллик бир тарих әһатә едир. Бу тәрчүмә тарихи боју чох бөјүк, зәнкин нәзәри, елми, тәчрүби тәрчүмә ән'әнәси јаранмыш, фолклорумузун өзүнәмәхсус тәрчүмә принсипләри формалашмышдыр. Фолклорумузун русчаја тәрчүмә тарихи фактларын зәнкинлији, ардычыллығы, тәрчүмәчиләр мәктәбинин јаранмасы чәһәтдән мараг доғурур.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Рагимова Э.Азербайджанские дастаны "Деде Коркуд" и "Кероглу" в русских переводах, Баку, Изд-во "Шур", 1997, с.253

2. Азәрбајчан тарихи, Бакы, "Елм", 1993, с.284

3. Бестужев-Марлинский. Сочинения в двух томах, т. 2.Москва, "Худож. литература", 1958, с. 539.

4. Бестужев-Марлинский. Молла Нур, (Азәрб дилиндә), Бакы, "Јазычы", 1988, с. 168.

5. Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в 4-х томах, т.2. Ленинград, "Наука": 1981, с. 591.

6. Орлов П.А., Я.П.Полонский, Рязань, изд-во "Учпедгиз", 1961, с. 162.

7. Каджаров В.Высокое искусство (Азербайджанские народные песни в русских переводах), "Литературный Азербайджан", 1980, №10

8. Садыхов М.З. Азербайджан в декабристской литературе. Диссертасия. әлјазма һүгугунда, М.Ф.Ахундов адына Республика китабханасы, 1960, с.220

9. Әфәндијев Ә. Гафгаз әразиләри вә халгларынын тәсвиринә даир материаллар топлусу – СМОМПК, библиографија, Бакы, "Гартал", 1998, с.218

10. Гурбанов Ш. XIX әсрдә Азәрбајчан-рус әдәби әлагәлиринин инкишаф мәрһәләләри. Әсәрләри 3 чилддә, ч. 2. Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1970, с. 467

11. Алиев И. Становление Азербайджанской советской фольклористики (1920), Автореферат, Бакы, 1990, с. 24

12. Субханвердиханов А. Перечень и краткое изложение материалов по фольклору народов Азербайджана и прилегаюших стран из наследие Л.Лопатинского, Известия Общество обследования и изучения Азербайджана, 1927, №4, с.493

13. Багри А.В. Фольклор Азербайджана и прилегаюших стран: в 3-х томах, т.1; т.2; т.3, Баку, Изд-во Аз. ГНИИ, 1930, с.303

14. Азербайджанские – тюркские сказки, Перевод, статьи и комментарии А.Багрия, под общего редакции Ю.М.Соколова, Москва, Академия, 1935, с.668

ФӘРРУХ АҒАСЫБӘЈЛИ
21 сајлы орта мәктәбин директору
"Гызыл гәләм" мукафаты лауреаты

МУСТАФА БӘЈ ӘЛИБӘЈОВ ВӘ ОНУН "МӘҺКӘМӘЛӘР ГАПЫСЫНДА ТӨКҮЛӘН ГАНЛЫ ЈАШЛАРЫМЫЗ" ӘСӘРИ

Әсәрин јазылдығы тарих чаризмин иртича илләрин тәсадүф едир. Һадисәләрин баш вердији мәкан исә о вахтлар Русијанын учгары һесаб олунан Азәрбајчан кәндидир. Һеч кәсдән кизли дејил ки, руслар азәрбајчанлылара савадсыз, авам халг кими бахыр, онларда истәдикләри кими давранырдылар. Буна пјесин кедишиндә тез-тез раст кәлмәк олур. О дөврдә тәк-тәк зијалыларымыз, савадлыларымыз, тәһсил көрмүшләримиз варды ки, бу да зүлмәтдә бир нур тә'сири бағышлајырды. Тарихдән бәллидир ки, о вахтлар инсан һүгугларынын горунмасы гајғысына галан аз иди. Мүсәлман дүнјасында әдаләт мәһкәмәси әвәзинә шәриәт мәһкәмәләри фәалијјәт көстәрирди. Онлара газылар башчылыг едәрди. Ишә бахан она вериләш рүшвәтин мүгабилиндә нәтичә сөјләјәрди. Ел арасында јаранан "Газынын јанына тәк кедән разы галар" зәрб-мәсәли дә о дөврләрдән галыб.

Азәрбајчан Русијаја илһаг едиләндән сонра онлар өз ганунларыны тәтбиг етмәјә башладылар. Ајры-ајры бөлкәләрдә тәк-тәк мәктәбләр ачыб, мүсәлман ушагларыны охумаға чәлб етдиләр. О бири тәрәфдән дә молла мәктәбләри фәалијјәт көстәрирди. Бунлар халгын маарифләнмәсинә көмәк едә билмирди. Чәһаләт, хүрафат, наданлыг кетдикчә күчләнирди. Инсан һүгуглары тапданырды. Азәрбајчандакы бу вәзијјәт Мустафа бәј Әлибәјову чох дүшүндүрмүш вә буна көрә дә "Мәһкәмәләр гапысында төкүлән ганлы јашларымыз" әсәринин јазылмасы зәрурәти ортаја чыхмышдыр. Бу фачиәдә галдырылан проблемләр инди дә өз актуаллығыны сахламагдадыр. XX әсрин әввәлләриндә гаршыја чыхан ичтимаи-сијаси, сосиал-игтисади, мәдәни вә милли мәсәләләрин бир чоху һәлә өз һәллини көзләјир. Бу мә'нада мүәллифин бөјүк узагкөрәнликлә әкс етдирдији һадисәләр мәһз мүасир дөврүн тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашылмасы даһа мәгсәдәујғун оларды. Јазычы бу мөвзуја өз тә'биринчә десәк "әдаләт диванынын мүһакимәси үчүн" мүрачиәт етмишдир. Узун müddәт мәһкәмәләрдә ишләјән М.Әлибәјов ди-

ванханаларда көрдүјү әдаләтсизликләри, инсанлары учурума јуварладан, ана-балалары көзүјашлы гојан, бүтөвлүкдә халгы мәhвә апарыб чыхаран наданлығы, чәhаләти, савадсызлығы үрәк јанғысы илә гәләмә алмышдыр.

Мустафа бәј Әлибәјовун 1914-чү илдә јаздығы бу алты пәрдәли милли фачиәдә чаризмин әдаләт мәhкәмәләриндәки ганунсузлуг, рүшвәтхорлуг, гејри-инсани мүнасибәт вә ејни заманда мүсәлманларын авамлығы, ганунлары билмәмәк учбатындан башларына кәлән фәлакәтләр, мәhкәмә гапыларында төкүлән көз јашлары өз әксини тапды.

Јазычы шәрти олараг hадисәләрин баш вермә мәканынын Зәнбур кәнди олдуғуну көстәрир. Буна бахмајараг бизә мә'лум олур ки, бир кәндин тимсалында мүәллиф үмумиликдә Азәрбајчан халгынын фачиәсини әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Һагг-әдаләтин тапдаланмасы елә лап әсәрин әввәлиндә hисс олунур. Өзләрини әзилән күтләнин мүдафиәчиси кими көстәрән шәриәт хадимләри илк нөвбәдә гануну өзләри позурлар. Молланын өлән адам hаггында шәhадәтнамә вермәмәси мәрhумун оғлуну чинајәтә сүрүкләјир. О, "приход" молласыны hәдәләјиб сәнәд алмаг үчүн үч нәфәр гочуја јүз манат пул верир. Гочулардан бири дејир: "Һачы Әли Аббас ағанын өлмәји дәфтәрә дүшмәмәјинә көрә онун оғлуна молла шәhадәтнамә вермәјир. Дејир ки, шәhадәтнамә вермәји јухарыдан гадаған еләјибләр. О да бизә јалварды, биз дә кедиб приход молласыны hәдәләјиб шәhадәтнамә алдыг". Бурадан ајдын олур ки, бу јерләрдә зор ганундан күчлүдүр. Демәк, гочулар мејданларда ат ојнадыр, өлкә идарә олунмур. Бунларын әлиндән тәнкә кәлмиш јүзбашы: "А киши, халерадан, вурмадан да олса јохдур ки, бунлар апарсын, чамаатын да чаны гуртарсын" – дејир. Рүшвәт алдыглары пулу бәрабәр бөлмәк истәмәјән тамаhкар гочулар сонда әдаләт мүhакәмәсинин гапысыны дөјмәли олурлар. Мәhкәмәдә судлардан биринин сөјләдији сөзләр гочларын ич үзүнү бир даhа ачыб көстәрир: "Бунлар гудурмуш ит кими бир-бирини дағытмаға hазырдылар. Амма бир гарада вај көрәндә сичана дөнүб гачырлар".

Әсәрдәки hадисәләрин әсасыны Мәшәди Кәримин өлдүрүлмәси хәбәри вә бунунла бағлы мәhкәмә просеси тәшкил едир. Кәрбәлаји Јармәhәммәд гардашынын өлдүрүлдүјү хәбәрини кәндхудаја јетирир. Кәндхуда вәзијјәти өјрәниб баш силистчијә ашағыдакы шәкилдә рапорт јаздырыр: "Чүр'әт илә јазыб сиз уча

олан аличәнаба мә’лум едирәм ки, август ајынын 24-дә һәмин 1889-чу ил тарихдә саат онда Зәнбур кәндиндә урус ушкаласынын габағында хоруз дөјүшмәнин вәгтдә түфәнк күлләси илә гәтл олунду. Мәшәди Кәрим Мәшәди Әли оғлу. Өләнин гардашы һәмкәндлиси гочубашы Мәшәди Һүммәтәли Кәрбәлаји кәрим оғлуну мүтәссир еләјир". Вә үстәлик әшјаји-дәлил кими хорузлары да силистчијә көндәрир. Силистчинин тәәччүб едәрәк хорузлары кери гајтармасы вә "чудак" демәси кәндхуданын наданлығындан хәбәр верир. Гочулардан горхан кәндхуда дејир: "Валлаһ мән өзүм дә онларын горхусундан пула-зада һәсрәтчә галмышам. Кәнддә һеч мәнә гулаг асан јохдур. Һәр нә олса, кедирләр гочунун јанына, дејәсән гочу бураның ханыдыр..."

Кәндхудадан бу е’тирафы көстәрир ки, о вахтлар кәнд идарә олунмурду. Бундан истифадә едән дәләдузлар һамысынын көзү габағында истәдикләрини едирдиләр. Һәтта сифаришлә адам да өлдүрүрдүләр. Зәнбур кәндиндә өлдүрүлән Мәшәди Кәрим дә беләчә гурбан кетмишдир. Демәк олар ки, әсәрдә гәләмә алынан һадисә о дөвр үчүн характерик олан чинајәт ишидир. Мүәллиф мәһкәмә јолу илә мәсәләнин бәдии һәллини вермәк истәмишдир.

Әсәрдә көстәрилир ки, Мәшәди Һүммәтәлинин адамларындан рүшвәт алыб Мәшәди Кәримин ганыны батырмаға чалышан силистчи дилманчы Галус аға кәндлиләри дилә тутуб ишин баш вермә сәбәбләрини өјрәнир. Кәндлиләрдән бири дејир: "Өлән Мәшәди Кәрим истәјирди мәним гардашымын гызыны алсын. Гардашым да вермирди. О да әдавәт едиб гардашымын гојунуну оғурлајыб, јүзбашыја он манат рүшвәт вермишди. Јүзбашы да гојун төјләдә ола-ола тутмујуб сонра иши пуч еләмиш иди. Гардашым да көрдү ки, гејрәт әлдән кедир, наәлач галыб гочу Мәшәди Һүммәтәлини чағырыб мин манат вериб кәдәни өлдүртдү. Гардашым күман ејләјирди ки, јаман-јаман галанда бир аз да вәкилләрә, силистчијә, дилманча, ора-бура пул төкүб өзүнү гуртарар. Чүнки өзүнүзә мә’лумдур ки, пул аландан сонра һәр нә истәсә ејләјә биләр... Башына дөнүм, аға, валлаһ, бунларын һамысы кәндхуданын тәгсиридир".

Кәндлиләр рүшвәт пуллары Галус ағаја вердикдән сонра бир-биринә дејирләр: "Адә, пулу да вердик, арвад талағына да анд ичдик. Валлаһ горхурам бу Гамус пуллары јејә, әлимиздән дә бир шеј кәлмәјә".

Көрүндүјү кими, кәндлиләр нә гәдәр авам олсалар да думан-

лы бејинләрдә һәлә бир ишыг вар. Онлар шүбһәләнирләр. Демәк, дүшүнә билирләр. Лакин бир иш көрә билмәјәчәкләриндән горхурлар.

Фачиәдә тохунулан проблемләрдән бири дә чәмијјәтимиз үчүн сағалмаз дәрд олан рүшвәтхорлугдур. Мүәллиф рүшвәтхорлуғу доғуран сәбәбләри Мәчид бәјлә Галус ағанын сөһбәтиндә даһа габарыг шәкилдә үзә чыхарыр. Мәчид бәј дејир: "А Гамус бәј. Кимдир билмәјән ки, силистчи дилманчы рүшвәт алыр. Һамы билир ки, бәдбәхт дилманчларын алдыглары ијирмичә манат мәвачибдир. Ахыры да һеч бир шеј. Бизим гуллуғумуз елә бир гуллугдур ки, рүшвәт алсан да вај, алмасан да вај. Алмазсан, ачындан өләрсән, мүгәссирләр дә сәндән ачыг едиб, әдавәт илә һагдан наһагдан әризә верирләр. Аланда да ган јијәләри әризә верирләр. Мүсәлманлар ки, бөјлә авамдырлар, һәр һалда мүгәссирсән, кенә алмамагдан алмаг јахшыдыр".

Әсәрдә шәриәт мәһкәмәси илә ганун мәһкәмәсинин дашыјычылары гаршылашдырылыр. Һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, өзүнү шәриәт ганунларынын кешикчиләри сајан моллалар, дин хадимләри нәинки халгы ганунлара әмәл етмәјә сөвг едир, әслиндә елә өзләри бу ганунлары позурлар. Мүәллифин тәсвириндән белә нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, әдаләт мәһкәмәләринин ичрачылары даһа дүзкүн мөвгедә дајанмышлар. Фырылдагчы дәллалларын, јаланчы моллаларын пис әмәлләри әсәрдә Мирзә Мустафа бәјин дили илә ачыгланыр. О дејир: "А кишиләр, бу нә ојундур, бизим башымыза кәлир Биз мүсәлман нә вәгтә кими гәфләтдә галачағыг? Бизим елмимиз јох, мә'рифәтимиз јох, һәр кәс дә әглинә кәләни даныщыр... Әдаләт диванында әјләшиб иш кәсәнләрин һәр бириси елм, мә'рифәт вә вичдан әрбабларыдырлар. Һеч кәс о јердә һагты наһагга вермәз... Бир гәпик пул рүшвәт алмазлар. Бунларын адларына алынмыш пуллар сәрасәр јаланчы вәкилләрин, орталыгда кәзән дәллалларын вә белә-белә биинсаф вә бимүрвәт шәхсләрин чибинә дахил олур". Мирзә Мустафа бәј реал вәзијјәти олдуғу кими тәсвир едәрәк, ахунда хитабән дејир: "Бир тәрәфдән дә сизин кими әммамә моллалары чамаата пширо олуб, бизим елм саһиби вә мүгәддәс ахундларымызын адларыны рүсвај едиб, милләти авамлыгда, чәһаләтдә сахлајырсыныз". Мирзә судлар, прокурорлар арасында да тәк-тәк рүшвәт аланларын олдуғуну билдирир вә көстәрир ки, "мешә чагталсыз олмаз. Һәркаһ араларында бир нәфәр хәтакар олубса, онун үмумә дәхли јохдур".

Әсәрдә диггәти чәлб едән мараглы мәгамлардан бири дә шаһидләрин диндирилмәси просесидир. Белә ки, мәһкәмәнин кедишиндә миллиjјәтчә рус олан Мариjанын, ләзки Бабаjын доғру, азәрбаjчанлыларын исә јалан ифадә вермәси јазычы тәрәфиндән габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырылыр. Бунунла да мүәллиф милләтин бир фачиәсини дә үзә чыхармаға наил олмушдур. Халгымызын үмуми бәласы олан нададанлығы, керилији, мөвһуматы вә с. нагисликләри тәнгид етмәклә јазычы милләти гәфләтдән ојатмаг, маарифләндирмәк идејасыны ирәли сүрмүшдүр.

Фачиәдә халгымызын характериндәки бә'зи мәнфи чәһәтләр вә бу мәнфиликләри доғуран сәбәбләр ермәни Аршакын дили илә ачылыб көстәрилир. Азәрбаjчанлылардан алдығы рүшвәт һесабына доланан бу ермәни вәкилинин сөзләри бизчә һәр бир азәрбаjчанлыны дәриндән дүшүндүрмәлидир. О дејир: "Гафгазын һәр бир шәһәриндә дустагханалар мүсәлман мүгәссирләри илә долудур. Биз дин үстә, милләт јолунду өзүмүзү гурбан едириксә, амма бу мүсәлманлар хоруз үстә, гојун үстә, гумар үстә вә чүрбәчүр чәфәнкиjјат үстә әдавәт төрәдиб гудурмуш чанавар кими бири-бирини наһаг јерә гырыб, пуч олуб газаматларда чүрүјүрләр. Будур, силистчидә, палатда, прокурорда, окружној судда, һәр јердә бахылан ишләрин јүздә доxсаны мүсәлман ишидир. Мүсәлман белә олмаса мәним кими вәкилләр ачындан гырыларды... Јүз мин дәфә шүкүр олсун ки, мүсәлманлар белә авамдырлар. Бу бизим чох хошбәхтлијимиздир".

Фачиәнин сонунда ајдын олур ки, гатилләр дүшдүкләри мәһбәсдән хилас едә биләчәк бир гүввә јохдур. Төрәтдикләри чинајәтә көрә гатил Мәшәди Һүммәтәли вә мәһрик Фәрзалы Мәһәммәд оғлуна өмүрлүк һәбс чәзасы верилир. Јаланчы шаһидләрә исә чәза верилмәк үчүн иш галдырылыр. Буну көрән кәндлиләр онлары алдадан дәллала: "Аллаһ сәнин евини јыхсын, бизим олан-галанларымызы да алдын, дилимизи дә бағладын, гардашларымызы да кәндәрдин каторжнија, арвад-ушагларымызы да мәһкәмәләр галысында көзү јашлы гојдун" – дејирләр. Јазычынын кәндлиләрин дили илә ачыб сөјләдији бу фикирләр әсәрин әсас идејасыны үзә чыхарыр.

Әсәрин сонунчу – алтынча пәрдәсини өзүнүдәрк сәһнәси адландырмаг олар. Онун көрүшүнә кәлмиш арвадыны салдат түфәнклә итәләјиб сөјәндә Һүммәтәли сарсылыр, оғлу Һәсәнин "Дәдә сән аллаһ даһа кәл кедәк евимизә" сөзләрини ағламагла гаршылајыр вә дејир: "Оғлум, Һәсән, сәнә гурбан олум, кет

евимизə, анандан əл чəкмə. Јола чыхма. Дүшмəнлəрим чохдур. Мəним кими бөјүмə, анана декинəн сəни охутсун, мəктəбə гојсун. Бəлкə јаман күнлəрə галмајасан". Һүммəтəлинин бу сөзлəриндəн сонра онун тутдуғу бəд əмəллəрдəн пешман олдуғунун јашадығы чəмијјəтин ону шикəст етдијинин, һəјатын мə'насыны охумагда, маарифлəнмəкдə кəрдүјүнүн шаһиди олур вə белə бир бəдбəхт инсанын талејинə ачыјырыг.

Артыг һəбсдəн гуртарачағына һеч бир үмид галмајан Һүммəтəли Аллаһ гаршысында бағышланмаз күнаһлар етдијини баша дүшүр вə "тəвбə, Илаһи, тəвбə!... Даһа мəнə дирилик һарамдыр" гəрарына кəлəрəк, синəсиндəн бычагла вуруб өзүнү өлдүрүр.

Фəрзалы да пул вериб чинајəтə сүрүклəдији гатилин һəрəкəтлəрини тəкрар едир. Əсəр фачиəли бир сонлугла гуртарыр. Бунунла белə бурада ирəли сүрүлəн проблемлəр бу күн дə өз актуаллығыны сахламагдадыр.

Мустафа бəј Əлибəјовун бу драмы милли əдəбијјатымызда инсан һүгугларынын мүдафиəсинə, ганунларын алилијинə, мүгəддəслијинə, онун горунмасына һəср едилмиш илк əсəрлəрдəн биридир. Шүбһə јохдур ки, "Мəһкəмəлəр гапысында төкүлəн ганлы јашларымыз" əсəри кəнчлəрин һүгуг тəрбијəсиндə дə мүһүм рол ојнајачаг.

АРАЗ ƏСƏДОВ
Низами адына Əдəбијјат
Институтунун диссертанты

ГАЗИ БҮРҺАНƏДДИН ПОЕЗИЈАСЫНДА ГƏҺРƏМАНЛЫҒА ЧАҒЫРЫШ

Түркдилли поезијанын инкишафында хүсуси јери олан Гази Бүрһанəддин јарадычылығы мəфкурə вə мөвзу чəһəтдəн олдугча рəнкарəнкдир. Шаирин истəк вə арзуларыны əкс етдирдији мүбаризə руһлу ше'рлəриндə мəгсəди халгыны мəрд, мүбариз, вəтəнини азад кəрмəк истəји олмушдур. Онун инсанлары дөјүшə сəслəјəн ше'рлəриндə гəһрəманлыг кечмишимиздəн, гəһрəманлыг дастанларымызын абу-һавасы дујулур, лирик, ашиганə гəзəллəриндəн "Лејли вə Мəчнун", "Таһир вə Зөһрə", "Əсли вə Кəрəм", "Ашыг Гəриб" вə с. кими сəдагəт вə вəфанын, кəзəллик вə паклығын əтри кəлир. Билдијимиз кими Гази Бүрһа-

нəддинин өмүр јолу вə јарадычылығы мүбаризə түрк халгы илə сыхы бағлы олмушдур. Тəбии ки, бу мүбаризəлəр , гəһрəманлыглар, дөјүш сəһнəлəри шаирин диванында јер алыб вə охучуну заман-заман мүбаризə апармаға сəслəјиб. Бирлијə чағырыш руһлу ше'рлəрə халгымызын фолклор өрнəклəри олан мəрасим вə мөвсүм нəғмəлəримиздə раст кəлириксə, сонрадан бу нүмунəлəрə ири һəчмли дастанларымызда көрүрүк. Гəдим заманлардан инсанларын бир иш көрмəк истəјəркəн əлбир ишлəмəлəри, сонралар јағы дүшмəнлəрə гаршы бирликдə мүбаризə апармаг вə с. бу кими идејалар Гази Бүрһанəддин јарадычылығынын əсасыны тəшкил едəн мүһүм амиллəрдəн биридир. Халгы мүбаризəјə сəслəјəн дүшмəнə гаршы бирликдə мүбаризə апармағы тəрəннүм едəн "Дəдə Горгуд" дастанында икидлəрə мүрачиəтлə "алп икидлəр, бəј икидлəр!"Икидлəрим, галхыб јериниздəн дурун", "Һеј икидим, бəј икидим!", "Һеј галх достум, јолдашым! Гурбан сизə мəним башым"вə с. кими чағырыш формасына Короғлунун нə'рəсиндə тəсадүф едилир. "Һајды, дəлилəрим бу күн дөјүш күнүдүр"– кими ифадəлəр дə һəр ики гəһрəманын чағырышы дөјүшə, дүшмəнə гаршыдыр. Бу типли ше'рлəрə Гази Бүрһанəддин јарадычылығында да тəсадүф олунур.

Кечди кечəн вар исə, дөвран будур,
Шимди гопан чанлара чөвлан будур,
Кимдə ки, вар исə кəлсүн ортаја,
Кизлəмəк пəс нə үчүн, мејдан будур (с.621).

Шаир өз гəһрəманларыны мүбаризəјə, дөјүшə сəслəјир, артыг һүнəр көстəрмəк вахтынын чатдығыны нүмајиш етдирмəк заманын јетишдијини сөјлəјир. Халгымызын мүбаризəлəрлə долу гəһрəманлығындан, данышан көркəмли əдəбијјатшүнас М.Ариф јазыр: "Вəтəн јолунда һəлак олан гəһрəманлар бəшəријјəтин сəадəти јолунда һəлак олан гəһрəманлардыр. Буна көрə дə онлар өлмəздилəр, онлар халгларын гəлбиндə, дилиндə, нəғмəсиндə јашајачаглар".[1]

Шаир "Суфилəрин дилəки меһраб, намаз", "Əр кишүнүн арзусу мејдан болур" вə ја "һəлə, еј нəр, күкрəвү мејданы ал", "Ким бу дəм əрəнлəрин мејданыдыр" демəси илə суфилəр үчүн меһрабын, намазын нə гəдəр мүгəддəс əһəмијјəти олдуғу кими,

---

1. М.Ариф. Азəрбајчан халг əдəбијјаты. Бакы, 1958, с. 72.

гәһрәман үчүн дә икидлик көстәрмәјин, мејдана атылыб чәнк етмәјин бир о гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну вурғулајыр. Халг әдәбијјатымызын бир һиссәси олан гәһрәманлыг нәғмәләриндә икидлик, чәнкавәрлик вә вәтәнпәрвәрлик руһу илә долу олан халгы һәмишә јаделлиишғалчылара вә јерли һакимләрә гаршы мүбаризәсијлә сәсләмишдир.

Фолклорумузда тәрәннүм олунан икидләр халгын милли, севимли гәһрәманлары олмушлар. Халг онлары заман-заман јаддашында севәрәк горујуб сахламыш, онлара мүгәддәс бир варлыг кими бахмышлар. Өз арзу вә истәкләрини, севки вә диләкләрини вә бу гәһрәманларын дили илә вермиш, үмид вә ничатларыны онлардан диләмишләр. Халгын ичәрисиндән чыхан белә гәһрәманлар чәсур, чәнкавәр, мәғлубедилмәз, һамыдан гүввәтли бир варлыг кими халг тәфәккүрүндә формалашыб өзүнә јер салмышдыр. Белә икидләр һәм дә илаһидән гәһрәманлыг веркиси верилиб, онлар садә халг үчүн әдаләтли, залым дүшмән үчүн исә амансыздырлар. Гази гәһрәманлары да өз улу кечмишиндән гида алыб, онлар кими мүбаризә апарыблар:

Шаир бир ше'риндә дејир:

Әрәнләр өз јолунда әр тәк кәрәк,
Мејданда эркәк киши нәр тәк кәрәк,
Јахшы-јаман, гаты јумшах олса хош
Сәрвәрәм дејән кими эркәк кәрәк.

Мүбаризә руһуну әкс етдирән бу ше'рдә шаир икид, мәрд вә горхмазлары јалныз киши, әр адландырыр. Дөјүшә нәр кими атыланлары кими, сәрвәр икид һесаб едир.

Әрәнләр мејданларда чөвлан едәр,
Дүшмәнүм ели сару сејран едәр.

Шаир Азәрбајчанда "Диван"ынын тәртибчиси вә өн сөзүн мүәллифи олан проф. Ә.Сәфәрли онун гәһрәманлыг ше'рләриндән бәһс едәрәк јазыр: "Икидлик, баһадырлыг, мотивләри Гази Бүранәддинин поезијасында чох габарыгдыр. Һәјаты дөјүш вә гәһрәманлыгда кечиб кедән шаир әрәнләри, икидләри дөјүш мејданына чағырыр, һагг-әдаләт уғрунда вурушлара сәсләјир, дөшәкдә өлән икидләри мурдар сајыр"[1]

---

1. М.Ариф. Гази Бүрһанәддин. Диваны. Ә.Сәфәрли. 1988. сәһ.10.

Өзүнү алшах көрән сәрдар болур,
Әналһәг дә'ви гылан бәрдан олур,
Әр одур һатт јолуна баш ојнаја,
Дөшәкдә елән јикид мурдар болур.

Дөјүшә јола дүшән икидләрин дөјүш әзмини артырмаг, гәһрәманлара тәпәр вермәк, онлара јардымчы олмагда харичи амилләрин дә бөјүк ролу олмушдур. Онлар гәһрәманлара руһ вериб, онлары дөјүшә руһландырмышдыр. Белә амилләрдән сазын, сөзүн, гопузун гүдрәти данылмаздыр. Бу барәдә М.Гасымлы јазыр: "дөјүш мејданында ашыгларын охудуглары гәһрәманлыг нәғмәләрини мүшајәт едән саз һавалары да мә'нәви тәпәр, дөзүмлүлүк, әзмкарлыг, дөнмәзлик руһу јарадан мелодик тәркибә маликдир".[1]

Бә'зән гәһрәман өз тәрәф мүгабилинә күчүнү көстәрмәк үчүн ону "кимдә ки вар исә кәлсүн ортаја", "кизләмәк пәс нә үчүн мејдан будур" дејәрәк, ону дөјүшә чағырыр, бу дөјүшдә кимин һаглы, кими һагсыз олдуғу бәлли олачағыны дејир. Шаир вердији сөзә әмәл етмәк үчүн кениш мејдан олдуғу вахты чатдығыны дејир: "Әрәнләр чәркәсиндә дејилән сөз, јеринә јетмәк кәрәк мејданда" вә ја "әрәнләр чәркәсиндә сөз сөјләмәк, Фи'лмәсәл чүн зирәвү Кирман болур", шаирин белә гәһрәманлары Дәдә Горгуд әрәнләрини хатырладыр. Бундан башга шаир әр кишиләрин, мәрд икидләрин көрдүјү ишиндә әранә, гәһрәманлыг һесаб едир. Онлары дөјүшдә нәрә, гаплана, аслана бәнзәтмәклә көрдүкләри ишин, гәһрәманлығын характерини даһа е'чазкар едир. Онлары охучунун нәзәриндә әлчатмаз инсан сәвијјәсинә галдырыр. Шаир дејир:

Әрәнләрин һәр иши эранәдүр,
Гапланлар тутдуғу иш ширанәдүр.

Вә ја:

Отанударн чыхыбан гора гылынч
Дүшмәндән көн илләри аласудур.

Шаирин гәһрәманы бә'зән көрүндүјү ишләрлә өјүнүр, үрәјиндән кечәнләрин арзу кими јеринә јетмәсинә мејдан истәјир.

---

1. М.Гасымлы. Ашыг сәнәти. Б., 1996. сәһ.152.

Дөрдүмүзүн һәг билүр давасыны,
Табагда көрдү дүшмән бәһасыны,
Сидг илә оху гылынч ururysah,
Гопаралум Мисир ели гајасыны.

Бә'зән дә "һәлә еј нәр, күкрәвү мејдани ал" дејән шаир өз гәһрәманына өјүнмәјин тез олдуғуну демәклә ону сәбрли, олмаға, тәмкинә дә'вәт едир, халг дилиндә "әввәл архы кеч, сонра бәрәкаллаһ сөјлә" дејимини јада салыр. Гәһрәман өз икидлијинә о гәдәр күвәнир ки, һәтта Мисир елинә һүчум едир, онун дашыны-гајасыны гопармаг истәјир. Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг дастаны олан "Короғлу"да бу типли ше'р өрнәкләринә гәһрәманын дилиндә раст кәлирик.

Миндим Гыратын белинә,
Каш ки, дүшмән јүз олајдым.
Чәкәндә Мисри гылынчы,
Дәрә-тәпә дүз олајды.[1]

Һәјат вә дөјүш јолу Газы Бүрһанәддин өмүр јолуна бәнзәјән халгымызын гәһрәман оғлу Ш.И.Хәтаинин дә поезијасында белә ше'р нүмунәләри вар.

Илаһи, гылынчым ити гыл мәним,
Ки кәссин өнүмдән кәлән дүшмәни

Вә ја:

Чидамы әлимдә сәррафраз гыл!
Гачарсам узун өмрүмү аз гыл!
Чидамы әлимдә һәсудә јүкүрт!
Үзүмә түпүрмә, лешимә түпүр!
Гәним ејлә мана отуз мин әри!
Ки, Рүстәм тәк ола, онун һәр бири!
Үч мејдан һәвәсинә аһәнк едәм!
Олар кәлсә јалгыз она чәнк едәм.[2]

Шаһ Исмајыл Хәтаидән кәтирдијимиз бу нүмунәләрдән көрүнүр ки, шаһ аллаһдан гылынчынын ити олмасыны, дүшмәнин башыны сәррасг кәсмәсини, мејдандан гачарса өмрүнүн азалмасыны, әкәр дөјүшдән гачарса өлүсүнә түпүрмәсини арзулајырса,

---

1. Короғлу, Бакы, с. 19.
2. Ш.И.Хәтаи. Диваны. Б. 1976. с. 45.

дикәр тәрәфдән онунла дөјүшмәјә Рүстәм Зал кими пәһләнан кәлмәсини арзулајыр. Чүнки гәһрәман мәһз белә чәнкавәрлә өз гәһрәманлығыны даһа ајдын нүмајиш етдирә биләр. Шаһ Исмајыл Хәтаинин бу гәбилдән олан гәһрәманлыг руһлу ше'рләриндән бәһс едән көркәмли алим Һ.Араслы јазырды ки, "нәғмәләри фатеһлијиндән, дин шүары алтында ишғалчылыг нијјәтиндән ирәли кәлсә дә, гәһрәманлыгдан, икидликдән бәһс олунурду".[1]

Түркдилли ше'римизин инкишафында бөјүк епоха јарадан Газы Бүрһанәддин ше'ри сонракы илләрдә анадилли поезијамызын инкишафында бөјүк вә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

АФӘТ ГӘДИРОВА
ЕА-нын Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты музејинин елми әмәкдашы

АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ ДРАМАТУРКИЈАСЫНДА РОМАНТИК ГӘҺРӘМАН АХТАРЫШЫ

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан милли драматуркијасынын јаранмасы тарихи Мирзә Фәтәли Ахундовун ады илә бағлыдыр. Бу бөјүк әдәби сима шаир, публисист, маарифчи, нәзәријјәчи алим олмагла јанашы драматуркијамызын әсасыны гојан шәхсијјәт кими Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутур.

Истәр драматуркијамызын баниси М.Ф.Ахундовун јарадычылығында, истәрсә дә Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли сималары олан Нәчәф бәј Вәзиров, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Нәриман Нәримановун вә б. јарадычылығында романтик гәһрәман јарадылмасы чәһдләри мүхтәлиф сәнәткарлыг көрүшләри шәклиндә тәзаһүр етмишдир.

Бәллидир ки, һәм милли драматуркија тарихимиздә, һәм дә М.Ф.Ахундовун өз јарадычылығында илк драматуржи әсәр сајылан "Һекајәти-молла Ибраһимхәлил кимјакәр" комедијасынын гәһрәманы Һачы Нуру драматуркијамызда јарадылан зијалы образларын илк нүмунәсидир.

М.Ф.Ахундовун дикәр комедијаларындакы Бајрам ("Һекајә-

---

1. Һ.Араслы. XVII-XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б. 1996. с.47.

ти-хырси-гулдурбасан"), Тејмур аға ("Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран") образлары ағыллы вә чәсарәтли мөвгеләри илә сечилирләр.

Азәрбајчан драматуркијасында даһа сонралар јаранан романтик типли гәһрәманлар ичтимаи һәјатда даһа фәал көрүнүрләр. Әкәр Һачы Нуру јалныз чәмијјәтдәки ејбәчәрликләри көстәрәрәк тәнгид едирдисә, Фәхрәддин (Н.Вәзиров "Мүсибәти-Фәхрәддин"), Фәрһад (Ә.Һагвердијев "Бәхтсиз чаван"), кими романтик гәһрәманлар ичтимаи мүһитә, чәмијјәтдә көһнә феодал гајда-ганунлары илә јашајан инсанларын эталәтли шүурларына әсаслы тә'сир көстәрмәјә чалышырдылар. Онларын тәбиәтиндә романтик гәһрәмана хас олан кејфијјәт, дөврүн һагсызлыгларына гаршы үсјанкарлыг һисси (зәиф шәкилдә олса да) өзүнү көстәрир. Мәһәммәд аға, Өмәр (Н.Нәриманов "Наданлыг"), Фәхрәддин (Н.Вәзиров "Мүсибәти-Фәхрәддин"), Фәрһад (Ә.Һагвердијев "Бәхтсиз чаван") кими романтик типли гәһрәманлар јашадыглары дөврдә чәмијјәтин инкишафына әнкәл олан манеәләрә гаршы чыхыр, бу манеәләри дәф етмәјә чәһд көстәрирдиләр. Бу гәһрәманларын дүшүнчәсинә көрә, чәмијјәтин инкишафына мане олан сәбәбләридән бири дә мәдәни керилик иди. Бу факты мүәллифләрин маарифчи көрүшләри илә әлагәләндирән тәнгидин фикринчә: "Һ.Б.Зәрдаби, Н.Вәзиров, Ч.Мәммәдгулузадә. Ф.Көчәрли. С.С.Ахундов вә башгалары халгын зүлм вә әсарәт зәнчириндән хиласы үчүн милли керилији арадан галдырмаға, мaариф вә мәдәнијјәти тәблиғ етмәјә чидди сә'ј көстәрмишләр. Онларын ичтимаи һәјата мүнасибәтләри әдәби-бәдии јарадычылыгларында өз ифадәсини тапмышды".[1]

Нәриман Нәримановун "Наданлыг" пјесиндәки Мәһәммәд аға вә Өмәр образлары да јашадыглары дөврдә халгын тәрәгги вә ничат јолуну јалныз маарифдә, мәдәнијјәтдә көрүрдүләр. Тејмур Әһмәдовун мүлаһизәсинә көрә: "Мә'нәви сыхынты вә тәрәддүд о дөврдә кәндләрдә мүәллимлик едән кәнчләрин әксәријјәтиндә, һәтта семинаријаны битириб Гызылһачылы кәндиндә јеничә мүәллимлијә башлајан Нәриманова да јад дејилди. Әлбәттә, о чәһәтдән Нәриманову Мәһәммәд аға образынын прототипи һесаб етмәк олар, чүнки онларын талејиндә охшар чәһәтләр чохдур",[2]

1.Т.Әһмәдов "Н.Нәримановун драматуркијасы", Бакы, Елм, 1971, сәһ.6
2. Јенә орада. сәһ. 62.

Милли әдәбијјат тарихимиздән мә'лумдур ки, Азәрбајчан әдәбијјатында фачиә жанры комедијадан тәхминән әлли ил сонра мејдана кәлмиш, милли әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәси Нәчәф бәј Вәзиров 1896-чы илдә "Мүсибәти-Фәхрәддин" әсәри илә фачиә жанрынын әсасыны гојмушдур.

"Мүсибәти-Фәхрәддин" әсәринин гәһрәманы Фәхрәддин Алманијада тәһсил алараг бөјүк арзуларла вәтәнинә гајыдан кәнч зијалыдыр. О, арзуларынын бир гисмини һәјата кечирир, хејријјәчилик ишләри илә мәшғул олур – өз хәрчи илә мәктәб вә хәстәхана ачдырыр, бағ салдырыр, кәндә мүәллим вә һәким кәтирир. Лакин Рүстәм бәј Фәхрәддинин аиләси арасында һөкм сүрән ган әдавәти онун хејирхаһ әмәлләрини јарымчыг гојур. Фәхрәддинин маарифчилик идејалары феодал мүнасибәтләрин, өзү исә һәмин әдавәтин гурбаны олур.

М.Ф.Ахундов, Н.Нәриманов, Н.Вәзиров јарадычылығында раст кәлдијимиз һәмин маарифчи кәнчләр нәслинин бир нүмујәндәси дә Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин "Бәхтсиз чаван" әсәриндәки Фәрһад сурәтидир.

Јашамынын мә'насыны јалныз чәмијјәтә лазымлы, фајдалы бир инсан олараг чалышмагда көрән Фәрһад өлүмү фајдасыз јашамагдан үстүн тутур. Пуч олан арзулары илә бәрабәр Фәрһад өзү дә мәһв олур.

Драматуркијамызын тәшәккүл вә инкишаф мәрһәләләрини нәзәрдән кечирдикчә мараглы фактла, романтик гәһрәман сурәтинин даһа уғурла ишләнмәси факты илә үзләширик. Бу бахымдан Азәрбајчан драматуркијасынын өлмәз әсәрләриндән бири, Чәлил Мәммәдгулузадәнин мәшһур "Өлүләр" әсәринин гәһрәманы Искәндәр ән мараглы тракикомик сурәтләрдән биридир. Әкәр М.Ф.Ахундовун гәһрәманы Шаһбаз бәј ("Һекајәти Мүсје Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ") Парисә кетмәк арзусу илә јашајыр, буна наил ола билмирсә, Искәндәр артыг Франсада тәһсилини баша вурараг вәтәнинә дөнмүш кәнч зијалыдыр. "...Искәндәр наданлығын, чәһаләтин нәјә гадир олдуғу јахшы билдији үчүн фәхрәддинләр, фәрһадлар кими ачыг чыхышлар етмир, һәдәфинә гаршы мүбаризәдә чох чевик, дәјишкән үсуллардан истифадә едир, даһа чох ејһамла, Езоп дилилә данышыр".[1]

1.Х.Әлимирзәјев "Проблемләр вә характерләр драматуркијасы", Бакы, 1979, сәһ. 42.

Көрүндүјү кими, М.Ф.Ахундов, Н.Нәриманов, Н.Вәзиров, Ә.Һагвердијев, Ч.Мәммәдгулузадә драматуркијасында нәзәрдән кечирдијимиз Һачы Нуру, Мәһәммәд аға, Өмәр, Фәхрәддин, Фәрһад, Искәндәрин хошбәхт һәјат һаггындакы арзулары мөвчуд чәмијјәтин ганунларынын мүгавимәтинә раст кәлән арзулардыр. Бу гәһрәманлар гисмән дә олса, онлары әһатә едән мүһитә тә'сир көстәрмәјә чалышыр, буна наил ола билмәдикдә бәдбинләшир, елә илк зәрбәдән мүвазинәтләрини итириб руһдан дүшүрләр. Өзләри чисмән мәһв олсалар да, бәшәри арзулары јашајыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында XX әсрин әввәлләриндә тәшәккүл тапан романтизм чәрәјанынын нүмајәндәләри Һ.Чавид. М.Һади, А.Сәһһәт, А.Шаиг, Ч.Чаббарлы вә башгаларынын јарадычылығына М.Ф.Ахундовун, Н.Вәзировун, Ә.Һагвердијевин бөјүк тә'сири олмушдур. Академик М.Чәфәрин гејд етдији кими: "XX әср Азәрбајчан романтизми илә реализми арасында учурум олмамышдыр. Јә'ни бу романтизм реализмә гаршы олмамышдыр, әксинә дөврүн ән габагчыл әдәби чәрәјаны олан реалист үслубдан мүсбәт мә'нада тә'сирләнә-тә'сирләнә инкишаф етмишдир. Романтикләрдә варлыға тәнгиди мүнасибәтин күчлү олмасы бир тәрәфдән дә тәнгиди-реалист әдәбијјатынын тә'сири илә әлагәдардыр. Романтикләрин һамысында реализмә, реалист јазычылара јахшы мүнасибәт варды".

Һүсејн Чавидин "Ана" мәнзум драмы мөвзусунда ишләнмәси, еләчә дә дил-үслуб хүсусијјәтләри е'тибарилә бу күнүмүздә дә әдәби дөврүн тәләбинә чаваб верир. Әсәрдәки һадисәләр Дағыстанда чәрәјан едир. Сәлма ананын оғлуну өлдүрән Мурад һеч өзү дә билмәдән ананын евинә сығыныр. Әввәлчә һәр шејдән хәбәрсиз олан ана оғлунун гатилини үрәкачыглығы илә гонаг кими гәбул едир. Лакин сонрадан онун өвладынын гатили олдуғуну билдикдә гәлби интигам һисси илә алышыб јаныр. Адәт-ән'әнәјә көрә гонаға гаршы олан еһтирам һисси, ананын кечирдији һиссләрдән данышмаға мәчбур едир. Сәлма ана Мурадын күнаһыны бағышлајыр. Ананын гәлбиндәки јүксәк инсани һиссләр гәләбә чалыр. Әсәрдә инсанпәрвәрлик идејаларынын романтик тәрәннүмү верилмишдир.

Аз гала һамыја бәлли олан һәгигәтдир ки, "Шејх Сән'ан"ын мөвзусу рәвајәтләрдән көтүрүлсә дә, романтик шаирин гәләмин јени мә'на кәсб етмишдир. Гәдим әфсанәдә руһани Сән'аны мәһәббәтин күчү донуз отаран бир асијә, динсизә чевирдији

тәсвир олунурса, Ҹавидин әсәриндә о, илаһи мәһәббәт мәфһумуна, азад ешг ҹарчысына чеврилир.

Сән'ан еркән јашларындан динә мараг көстәрир. Онун бу марағыны көрән Шејх Кәбир Сән'ана даһа артыг диггәт јетирир вә һәтта гызы Зәһра илә Сән'анын мәһәббәтинә белә мане олмур. Лакин кетдикҹә Сән'анын дини көрүшләриндә тәбәддүлатлар мејдана кәлир. Онда илаһи ешги, нури һәгги тапмаг истәји јараныр. О, артыг Хумарын хәјалыны көрүр вә онун сорағы илә Күрҹүстана јола дүшүр. Хумарын мәһәббәти наминә өз дининдән дөнүр, бојнуна хач асыр, донуз отарыр, аз гала мүгәддәслик нүмунәси олан, дини еһкамлара сәҹдә едән Сән'ан, Хумарын јолунда һәр шејдән, һәтта мәсләкиндән дә дөнүр.

Һ.Ҹавидин башга бир әсәринин, "Иблис" фаҹиәсинин гәһрәманы Ариф хәјалпәрвәр бир кәнҹдир. Һәлә ушаглыгдан бүтүн јахынларыны итирмиш Ариф дәһшәтләрлә, фәлакәтләрлә нәтичәләнән мүһарибәләрә, јерсиз инсан иткиләринә, гырғынлара гаршы чыхыр. Арифә көрә, дүнјада бүтүн шәр ишләрин, һагсызлыгларын әсл сәбәбкары Иблисдир. О, дүшүнүр ки, Иблис инсанларын гәлбинә кирәрәк онлары ган төкмәјә, ҹинајәткара, пис әмәлләрә тәһрик едир. Лакин Ариф нә мүбаризә апардығы һәдәфи, нә дә бу мүбаризәнин васитәләрини мүәјјән едә билмир.

Ајрыҹа гејд етмәјә еһтијаҹ вардыр ки, милли драматуркијамызын романтик гәһрәман јарадылмасы ән'әнәләри мәһз Һ.Ҹавидин јарадыҹылығы илә зәнкинләшмишдир.

Романтик гәһрәман типинә вахташыры мүраҹиәт Абдулла Шаигин дә јарадыҹылығыны сәҹијјәләндирән хүсусијјәтләрдән биридир. Драматуржи јарадыҹылығында ајры-ајры классик әсәрләрин мотивләриндән баҹарыгла истифадә едән А.Шаиг "Алданмыш улдузлар" вә "Нүшабә" пјесләриндә М.Ф.Ахундовун "Алданмыш кәвакиб" повестинин, Низаминин "Искәндәрнамә" поемасынын мотивләриндән бәһрәләнмишдир.

Нәзәрдән кечирдијимиз әсәрләр вә һәмин әсәрләрин гәһрәманлары кими тәзаһүр тапан сурәтләр мүәјјән мә'нада онларын әдәбијјатымызын ајры-ајры мәрһәләләриндә тәшәккүлү вә инкишафы илә мә'наланыр. Бурада романтик гәһрәман образларынын әдәби ишләнмәсиндән башламыш, та сонракы даһа мүкәммәл нүмунәләрә гәдәр һәр бир хүсусијјәт ејни дәрәҹәдә өнәмли вә дәјәрлидир.

Бурасы да кизли дејилдир ки, бә'зи мәгамларына тохунду-

ғумуз мөвзу олдугча кениш вә дәрин олдуғу үчүн даһа әһатәли, даһа системли тәдгигат тәләб едир. Күман едирик ки, һәмин мәсәләләр елми-нәзәри фикри һәлә узун мүддәт чәлб едәчәкдир.

ЗЕЈНӘБ ӘҺМӘДОВА
Сумгајыт Дөвләт Университетинин баш мүәллими

МИРЗӘ ИБРАҺИМОВУН ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ КӨРҮШЛӘРИ

Гәдим заманлардан бәри һәр бир халгын бәдии јарадычылығында әдәби тәнгидин бөјүк ролу олмушдур.

Чүнки ичтимаи бәдии шүурун мәһсулу олан әдәби әсәр истәр нағыл, һекајә, ше'р, истәр дастан олсун, охучуја тә'сир едир, онда өзүнә гаршы мәнфи вә ја мүсбәт мүнасибәт ојадыр.

Һәгигәти дејән тәнгид инкишафын лабүд шәртидир. Тәнгид һәмишә күчлүлүк вә сағламлыг әламәтидир. Хәстәләр, зәифләр кәләчәји олмајанлар тәнгид вә өзүнү тәнгиддән горхурлар.

Тәнгид вә шәхси тәнгид көһнәлијә гаршы дурғунлуг вә һәрәкәтсизлијә гаршы мисилсиз силаһдыр.

Тәнгидчи ирәлини көрмәли, шәхси достлуг вә дүшмәнчилик һиссиләриндән өзүнү тәчрид етмәли, пак бир вичданла әдәбијјатын талејинә јанмалыдыр. О, өзүндә јүксәк зөвг, һәгигәти дујмаг, писи јахшыдан сечмәк һисси, һәјат вә әдәбијјат һадисәләринә јарадычы мүнасибәт тәрбијә етмәлидир. Тәнгид онун үчүн бир пешә, бир сәнәт дејил, һәјатын гајә вә мәгсәди, халга, чәмијјәтә ән јахшы хидмәт васитәси олмалыдыр. Һәр бир әсәри мүәллифин шәхсијјәтинин она хош кәлиб-кәлмәмәсиндән асылы олмајараг бу әсәрин ичтимаи мә'на вә фајдасыны ачмаг үчүн сөз тапмагда чәтинлик чәкмәз.

Бу барәдә М.Ибраһимовун әдәби-бәдии јарадычылығына нәзәр јетирмәк мараглыдыр.

Әлли илдән артыг јарадычылыг јолу кечән алим вә тәнгидчи әдәбијјатын идеја-бәдии кешијиндә дуран, вахты илә көркәмли партија вә дөвләт хадими кими танынан халг јазычысы, академик Мирзә Ибраһимовун әдәби фәалијјәти Азәрбајчан әдәбијјатынын јараныб инкишаф етмәси илә бағлыдыр.

М.Ибраһимовун әдәби-тәнгиди фәалијјәтиндән бәһс етмәк,

мүасир әдәбијјатын бир сыра мүһүм јарадычылыг мәсәләләриндән, онун енишли-јохушлу инкишаф јолундан, бә'зи нәзәри-естетик проблемләрдән данышмаг демәкдир.

М.Ибраһимов 1918-чи илин гышында Чәнуби Азәрбајчанын Сәраб шәһәринин Зва кәндиндә јохсул кәндли Әждәр кишинин аиләсиндә анадан олмушдур. 1925-чи илләрдә Бакыја кәлмиш вә өлүмүнүн ахырына гәдәр бурада јашамышдыр.

М.Ибраһимов Азәрбајчан әдәбијјатынын јарадычыларындандыр. О, кәнч јашларындан талејини сәнәтә бағламыш, 30-чу илләрин әввәлләриндә әдәби-елми фәалијјәтә башламышдыр. Әкәр әдиб 1949-чу илә гәдәр гәләмини бәдии әдәбијјатын драм, һекајә вә очерк жанрларында сынамышдырса сонралар "Кәләчәк күн", "Бөјүк дајаг", "Пәрванә" кими көзәл, охунаглы романлар јаратмышдыр.

Әсасән һәјатымызын јени вә мүсбәт һалларыны тәсвир едән М.Ибраһимов чәмијјәтдәки ичтимаи нагисликләри дә көстәрир. Бүтүн бунлар өтәри дејилиб кечилмир; о нөгсаны арадан галдырмаға инсанларда сәмими һиссләр ојатмаға чалышыр.

О, өз әсәрләриндә, милли ән'әнәләримизи мүгәддәс билиб мүһафизә едән намуслу инсанлара, сағлам тәфәккүрлү кәнчләрә архаланыр.

Онун хүсусән, мүасир һәјатымыздан бәһс едән әсәрләриндә һәјатла өлүмүн, алчаглыгла үлвилијин, бәдбәхтликлә хошбәхтлијин мүбаризәси, әхлаг вә тәрбијә мәсәләси башлыча јер тутур. Буна бариз мисал "Мәһәббәт" драмыны көстәрә биләрик.

Әдибин јарадычылығы чох кениш вә зәнкиндир. Бир сыра дәрин мә'налы әдәби вә публисист мәгаләләрлә бәрабәр, Вәтән мүһарибәси илләриндә сәмими, бәдии һәјачанла долу ше'рләр дә јазмышдыр. Буна мисал "Вәтән ешги", "Хиласкар мәләк", "Зәфәр бизимдир" кими ше'рләри көстәрмәк олар. Адамларын нәчиб һиссиләриндән намус вә мәрдлијиндән бәһс бу ше'рләр инчә гәлбли шаирин сәсидир вә бизләри мә'насындакы дәринлијә, үлвилијә инандырыр.

Мирзә Ибраһимов нәсрдә даһа камил бир гәләмә мәхсусдур. Онун "Е'тибар", "Иран гызы" кими дәрин бир илһамла јазылмыш ичтимаи-лирик һекајәләри вардыр. Истәр ше'рләрдә, истәрсә дә драм вә һекајәләриндә әсас сүжет хәттини вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, дүзкүнлүк тәшкил едир.

Ичтимаи фикир тарихимиздә М.Ибраһимову мүтәрәгги идејаларын инкишафы, демократик фикирләрин мүһафизәкар фи-

кирләрә гәләбә чалмасы даһа чох мәшғул едир.

О, бөјүк руһ јүксәклији илә "Кәшкүл"дән башламыш "Әкинчијә", "Молла Нәсрәддин"ә гәдәр кәлән тәрәггипәрвәр мәтбуатымызы сәһифә-сәһифә изләјир, демократик фикирләрин инкишафыны руһ јүксәклији илә гәбул едирди. "Бөјүк демократ" әсәриндә дәрин елми тәһлил бачарығы илә баһәм бөјүк бир ешг, халгын тарихинә милли мүгәддәратына бөјүк бир мәһәббәт вардыр.

Аз бир мүддәтдә М.Ибраһимов өзүнү мә'сул дөвләт ишләриндә дә кәстәрди. Инчәсәнәт Ишләри Идарәсиндә, Јазычылар Иттифагында, Маариф Назирлијиндә ишләдији илләрдә һәм дә бачарыглы, үрәји јанан, халгынын мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсинә хидмәт едән бир шәхс кими өзүнү севдирә билмишди.

М.Ибраһимов мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги илә даһа ардычыл мәшғул олмушдур. 1930-чу илдән әдәби-бәдии һадисәләри, ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылығында мүасирлик, хәлгилик, сүжет вә композисија, бәдии дил мәзмун вә форма вәһдәти, керчәклик вә онун бәдии иникас формалары тәнгидчинин тохундуғу әсас проблемләрдир. О, охучуну зәнкинләшдирән, гәлбини јени һиссләрлә долдуран әсәрләри бәјәнир, тәсвирини көзәллијини реаллыг вә дәгиглијиндә көрүр, сурәтин тә'сир вә естетиклијини фәрди вә үмуми кејфијјәтләрин синтезиндә ајырыр.

"Һәјаты өјрәнмәли вә сәнәткарлыгла тәсвир етмәли", "Көрмәк, сечмәк вә бәдии шәклә салмаг һаггында", "Бөјүк фикирләр, дәрин еһтираслар, чанлы образлар әдәбијјаты" мәгаләләриндә фактларла, бәдии әсәрләрдән алдығы тәәссүратларла данышыр.

Онун сәнәт көрүшләринин, сәнәт нәзәријјәсинин маһијјәти мүасирлик пафосундан дөврүн нәбзини тутмаг, дөјүш мејданына атылмаг, вурушмаг вә галиб кәлмәк әзминдән ибарәтдир.

М.Ибраһимов Ч.Чаббарлы јарадычылығындан ајрыла билмир, онун һаггында тез-тез мәгаләләр јазыр. Чүнки Чаббарлы ән'әнәләри онун бир драматург кими формалашмасында мүстәсна рол ојнамышдыр. Ч.Чаббарлыны "устад", "мүәллим" адландырмышдыр.

М.Ибраһимовун "Бөјүк демократ" китабы охучуја даһа чох хош кәлир. Бу китаб Ч.Мәммәдгулузадәшүнаслығыны дәринләшдирир, күлүшүн мә'на вә мүндәричәси һаггында кениш, елми мә'лумат верир. М.Ибраһимов Ч.Мәммәдгулузадәнин бө-

јүклүјүнү мәһз онун реализминдә, дөврүнүн бөјүк сијаси һадисәләринә фәал мүнасибәтиндә көрүр.

М.Ибраһимов нә бәдии јарадычылығында, нә дә елми вә әдәби-тәнгиди әсәрләриндә мүасирлији мүчәррәдләшдирмир, онун објектив ганунаујғунлуг кими дәрс олунмасыны арзулајыр.

ВУСАЛӘ ҺАЧЫЈЕВА
Бакы Дөвләт Университетинин
диссертанты.

СӘУДИЈЈӘ ӘРӘБИСТАНЫ ГАДЫН ӘДИБЛӘРИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ИСТИГАМӘТЛӘРИ

Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб әдәбијјатшүнасларынын "әдәби-мәр'ати" (гадын әдибләринин јарадычылығы) ифадәсинә мүнасибәти бирмә'налы дејил. Бә'зи алимләр бәдии јарадычылығын чинси мәнсубијјәтә көрә киши вә гадын әдибләрин јарадычылығы анлајышы ады алтында ики јерә бөлүнмәсинин доғру олмадығыны иддиа едирләр (1, 346). Бә'зи алимләр исә гадын әдибләринин јарадычылығыны киши әдибләрин јарадычылығындан ајры, мүстәгил шәкилдә тәдгиг едир (2) аилә вә чәмијјәтлә әлагәдар олан бә'зи проблемләрин әдәби һәллиндә онлара үстүнлүк верирләр. Мәсәлән, өлкәмиздә чохдан мәшһур олан мисир әдиби Јусиф әл-Гаид гарымыш гызлар, дул арвадлар вә тәкушаглы әрсиз вә әрсиз галмыш гадынлар проблемини мисир бәдии сөз сәнәтиндә гадын әдиб Сәлва Бәкри кими јүксәк бәдии сәвијјәдә ишыгландыран икинчи бир әдиб танымадығыны јазыр (6,15). Тунис әдиби Бәшир Хрејјиф гадынын дахили аләмини, онун һиссләрини, дујғуларыны, һадисәләрлә әлагәдар олан севинч вә кәдәрини, үрәк изтирабларынын вә фәрәһини тәсвир етмәји гадын һәмкары Һинд Азузадан өјрәнмәјә чағырыр (21,12). Шүбһәсиз ки, нә Јусиф әл-Гасидин, нә дә Бәшир Хрејјифин фикирләри кәлиши көзәл дејилмиш сөз дејил. Бу күн әрәб өлкәләриндә өз дәсти-хәтти, јазы техникасы, тәһкијә үсулу, өзләринин орикинал тәсвир васитәләри, бир сөзлә бәнзәрсиз јарадычылыг хүсусијјәти олан гадын әдибләри аз дејил. Јәмән әдәбијјатында Шәфигә Зуғри, Нәчибә Салеһ, Сүрәјја Мәнгум, Рәмзијјә әл-Әрјани (4), Кувејт әдәбијјатында Фатимә ән-Наһид, Чәнимә әл-Мәрзуг, Лејлп әл-Осман,

Сүрәјја әл-Бәшшсами (3), Тунис әдәбијјатында Һинд Азуз, Нафилә Зәһәб, Һәјат Ибн Шејх (8), Суријја әдәбијјатында Мүнәввәр Фәввал, Сәлма әл-Һәффәр, Сүрәјја Нәгшбәнди, Умм Исам, Сүрәјјә әл-Һафиз, Ғадә әс-Сити, Ғадә әс-Сәм'ан, Надија Хусит, Колет әл-Хури, Ләбибә әл-Һәшим, Мәләһһә әл-Хани, Мәгбулә әш-Шәләг (5) кими јерли вә регионал шөһрәтли гадын әдибләри бәдии јарадычылыгла мәшғулдурлар. Бу бахымдан 175 иллик бир тарихи олан Сәудијјә Әрәбистаны әдәбијјаты (11,32) да истисна тәшкил етмир. Сәудијјә Әрәбистаны әдәбијјатында бәдии нәср вә хүсусилә новелла жанры онун ибтидасындан јүз ил сонра, јә'ни 1925-и илдә тәшәккүр тапса да (11,16), кечән јетмиш беш ил әрзиндә гүдрәтли гәләм усталары вә зәнкин јарадычылыг ирсинә малик гадын әдибләри ортаја чыхмыш вә киши әдибләри илә јарадычылыг рәгабәти апарырлар. Бунлардан Шәрифә әм-Шәмлан, Султанә әс-Сәдири, Фөвзијјә әл-Бәкр, Ругијјә әм-Шәбиб, Һиссә әт-Тувејчири, Хејријјә әс-Саггаф, Ләтифә Ибраһим әс-Сәлими, Гышәмә әс-Сејф, Уһуд әш-Шибл кими әдибләри көстәрмәк олар (1,75-86).

Сәудијјә Әрәбистаны гадын әдибләринин јарадычылығындан данышаркән, онларын бу вә дикәр әсәрләрини тәһлил едәркән, бир шеји дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу әдибләр Колет әл-Хури, Лејла Бә'лбәки, Ғадә әс-Сәм'ан вә Самира Аззам кими гадын јазычыларындан фәргли олараг гапалы бир чәмијјәтдә һәјат һәгигәтләриндән гидаланыб, онларын һәјатындан бәһс едирләр. Мәһз буна көрә дә онлар өз әсәрләринин гәһрәманларынын истәр киши һөкмранлығына, истәр чәмијјәтин өзүндә гадын азадлығыны боған, ону аилә мәнкәнәсиндә сахлајыб, онун чәмијјәтдә ојнаја биләчәји ролуну мәһдудлашдыран адәт вә ән'әнәләринә гаршы чыхышларында вә үсјаларында шәрг әхлагы чәрчивәсиндә чыхыш едиб, гәһрәманларынын да һәрәкәтләрини бу чәрчивә илә чәмбәрәләндирирләр.

Сәудијјә Әрәбистаны әдәбијјатынын новелла жанрларында чыхыш едән гадын әдибләриндән бу һәдди ашыб, бу чәмбәрәни кечиб, бә'зи дини дәјәрләрә мәһәл гојмамаға чүр'әт едән, аилә ганунларына гаршы чыхараг, әрәб әдәбијјатшүнасы Нәсим әс-Сәммәдинин тә'бири илә десәк "Ај өлкә! Бәс мәһәббәт һардадыр?" – дејә (2,18) азад мәһәббәти белә тәрәннүм едән әдибләр чох аздыр вә онлар да әсасән өлкә харичиндә јашајырлар.

Сәудијјә Әрәбистаны әдәбијјатынын мүасир новелла гадын усталарынын јарадычылығыны тәдгиг едән әдәбијјатшүнаслар

вә хүсусилә доктор Мәһәммәд Салеһ әш-Саммади онларын үч истигамәтдә гәләм чалдыгларыны гејд едирләр (2,15; 1,75).

Биринчи истигамәтдә аилә-мәишәт, әр-арвад, ата-ана, ата, ана-оғул, гардаш-бачы, бир сөзлә илк нәзәрдә дар чәрчивәјә малик бир истигамәтдир. Мараглы бурасыдыр ки, бу истигамәтдә гәләм чалан гадын әдибләрдән Шәрифә әш-Шәмлан, Султанә әс-Сәдири, Фөвзијјә әл-Бәкр, Ругијјә Маһмуд әш-Шәбиб, Һиссә әт-Тувејчи кими новелла усталары аилә-мәишәт проблемләринин һәллинә һәср етдији әсәрләр јүксәк сәнәткарлыг сәвијјәсинә галдырылмыш әсәрләрдир. Бу әсәрләрдә мүәллиф тәһкијәси, дахили монолог вә диалоглар бир мәгсәдә, тәрбијә мәсәләсинә хидмәт едир. Бу бахымдан Шәрифә әш-Шәмланын "Гысганчлыг" новелласы чох сәчијјәвидир. Гысганчлыг аилә һәјатынын чох һәссас бир нөгтәсидир. Ачыг чәмијјәтләрдә бә'зән аиләнин дағылмасына кәтириб чыхан бу һиссә гаршы мүәллиф гәрибә, даһа доғрусу нејтрал бир мөвге тутмушдур. О, нә гадыны, нә дә кишинин күнаһландырмыр, онларын һеч бирини гынамыр. Нәтичәни чыхармаға охучунун ихтијарына бурахыр. Мүәллиф тәһкијәсиндән мә'лум олур ки, гадын өз әринин чәмијјәтдә һаким олан адәт вә ән'әнәләр гаршысында ачиз олдуғуну, онлары һеч вәчһлә поза билмәдијини, позачағы һалда исә ичтимаи бәлаларла гаршылашдығыны дәрк етмир. Атасы евиндә оларкән евләнәчәјиндән сонра кечирәчәји һәјат һаггындакы арзулары она мәкан вә заман анлајышыны унутдурмур вә о, гызлыг чағларындакы арзуладығы һәјат тәрзинин јашадығы мүһитин гајда-ганунлары илә үст-үстә дүшмәдијини анламаг истәмир. О бир нөв хәјаллар аләминдә јашајыр. Киши өз һәјат јолдашыны јахшы баша дүшүр. Лакин, о нә едә биләр?! Һәтта јол кедәркән, јолдашы илә јох, она өз синәсин илә јол ачмаг үчүн бир гәдәр ирәлидә кетмәлидир. Гадынын монологу, онун дахили изтирабларынын ифадә тәрзи, бу изтираблары доғуран ачыгламалары охучуну бир даһа гане едир ки, нә гысганч гадында, нә дә кишидә күнаһ јохдур. Гадынын әриндән тәләб етдији шејләр елә кишинин арзуладығы шејләрдир. Лакин, гадынын кишинин арзусу илә үст-үстә дүшән тәләби дә чәмијјәтин аилә үчүн тә'јин етдији гајда-ганун чәрчивәси харичиндәдир. Әсәр диалогла битир. Бу диалогда мүәллиф бир нөв киши тәрәфиндән дуруб, өз сөзләрини онун дили илә дејир, гадына јашадығы мәкана вә замана гајытмағы мәсләһәт көрүр, әрини баша дүшмәк үчүн өзүнү бир анлыға онун дәрисинә ки-

риб, онун вәзијјәтини анламаға чағырыр. Новелланын әсас гајәси аилә хошбәхтлијини горумаг үчүн арвад илә әрин бир-бирини анлаја билмәси, мәкан вә заманла ајаглашмасы, заманы габаглајыб, мәкандан чыхмамасы идејасыдыр. Бу новеллада чәмијјәтә гаршы олан үсјан сакит бир мәчраја јөнәлдилир вә чәмијјәтин һәјат тәрзини дәјишмәјә истигамәтләндирилмир. Аллаһа пәнаһ апарыб көзләмәк принсипи ашыланыр. Лакин бу чүр гејри-ингилаби бир принипин ашыланмасына бахмајараг, мүәллиф чәмијјәтә, онун јашајыш тәрзинә олан наразылығыны, гадынын дили илә онун дахили монологу вә әри илә олан диалогу васитәсилә охучуја чатдырыр. Охучу баша дүшүр ки, наразылығын ифадәси өзү әввәл-ахыр ачыг бир үсјанла нәтичәләнәчәк вә мүәллифин еләәсас гәјаси дә она "Дама-дама көл олар" демәк итмәсидир.

Сәудијјә Әрәбистаны гадын новеллачыларын гәләм чалдыглары икинчи истигамәт фәрд вә чәмијјәт әлагәләридир. Бу бахымдан Хејријјә әс-Саггафын, Ләтифә Ибраһим әс-Сәлимин, Уһуд әш-Шибли вә Чимашә әс-Сајфин јарадычылығы олдугча сәчијјәвидир. Биз бурада анчаг Хејријјә әс-Саггафын ики новелласына тохуначајыг. "Көзләнилмәјән аддым" новелласы Аидә адлы савадсыз, илк нөвбәдә ирадәсиз көрүнән, һәјат мүбаризәсинә һазыр олмајан бир гызын һәјатындан бәһс едир. Әрини бөјүк бир мәһәббәтлә севән бу гадын әринин уғрунда бәлалар чәкир, онун вәзифә әлдә етмәси үчүн бүтүн гызыл әшјаларыны сатыр. Лакин әли һөкүмәт вәзифәсинә чатан әри савадсыз бир гадыны өзү кими вәзифәли шәхсин арвады олмаға лајиг билмир, ону бошајараг бир башгасына евләнир. Илк нөвбәдә бәсит бир сүжет хәттинә малик олан бир новелла тәәссүраты бағышлајан сәлис бир дилләјазылмыш бу новеллада мүәллиф савадсыз гадынлара Сәид кими вәзифәһәрисләри вә шөһрәтпәрәст кишиләрин торуна дүшмәмәси үчүн елә бил ки, бир нөв хәбәрдарлыг едир вә онлары һәјатда көзүачыг олмаға чағырыр. Икинчи новелланын ады "Чај мәчрасында ишығын өлдүрүлмәси" адланыр. Новелланын үнваны рәмзидир. Ишыг чәмијјәтдә өзүнә лајиг јер тутмаг истәјән, бунун үчүн јашадығы чәмијјәтин гадағанларына мејдан охумаға һазыр олан савадлы кәнч бир гыздыр. Чајын мәчрасы исә гадынын чәмијјәтдә өзүнә лајиг јер тутмаг үчүн кечәчәји манеәләрлә долу мүбаризә јолудур. Охучу новелланын гәһрәмана олан кәнч гызын чәмијјәтлә апардығы драматик мүбаризәсинин шаһиди олур. Е'лан олунмуш конкурсда иштирак

етмәјә кәнч гыза мане олмаг истәјәнләр чохдур. Өз истәјинә наил олмаг үчүн хәстә атасына зијарәт етмәјә кетмәкдән имтина етмәјә мәчбур олан кәнч гыз конкурсда галиб кәлир. Лакин, хәстә атасынын өләчәјиндән горхараг бир һәфтәлијә онун јанына кедир вә бурада әсл фачиә башлајыр. Ону зор илә истәмәдији вә үмумијјәтлә, көрмәдији бир шәхсә әрә верирләр. Гызын севмәдији бир адама әрә кетмәкдән имтина етмәси онун хәстә атасынын өлүмү илә нәтичәләнә биләр. Мүәллиф өз гәһрәманыны бир чыхылмаз вәзијјәтдән дикәр чыхылмаз вәзијјәтә салыр. О һеч кәси күнаһландырмыр, садәчә олараг гызын јашадығы чәмијјәтә һаким кәсилмиш адәт вә ән'әнәләрин амансыз олдуғуну нүмајиш етдирир.

Сәудијјә Әрәбистаны новеллачы гадын әдибләрини јарадычылығынын үчүнчү истигамәти үмумбәшәри проблемләрин һәлли истигамәтидир. Бу истигамәтдә чалышан әдибләр, јарадычылығы пүхтәләшмиш, һәр ики истигамәти кечәрәк јүксәк сәнәткарлыг сәвијјәсинә јүксәлмиш новелла усталарыдыр. Онларын арасында Фатима Давуд Һәнави, Нәчат әл-Хәјјат, Нәчва Мәһәммәд Һәшим, Фөвзијјә Фәһд әл-Арифи кими көркәмли новелла усталары да вардыр. Бу әдибләр артыг аилә-мәишәт мөвзулары, фәрд вә чәмијјәт әлагәләри илә кифајәтләнмәјиб, үмумбәшәри проблемләри даһа кениш аспектдә, һәлл етмәк үчүн тарихин дәрин гатларына кечәрәк, мәшһур гәһрәманларын һәјатына мүрачиәт едирләр. Бу бахымда Нәчәт әл-Хәјјатын "Шәһризад кечәләриндән" новелласы мараглыдыр. Новелла структур бахымындан "Мин бир кечә" нағылларына бәнзәсә дә, мөвзу бахымындан гадын вә киши әлагәләри проблеминә мүасир нөгтеји-нәзәрин ифадәсидир. Бурада Шәһријат киши һөкмранлығынын рәмзи, Шәһрзад исә бу һөкмранлыға сон гојмаға чалышан јени, мүасир гадынын тәчәссүмүдүр. Адлары јухарыда гејд олунан гадын әдибләрин "Ај јалан зәманәси", "Тәрк олунмуш гују", "Кечә партлајан бомба ичәрисиндә кизләнмәк" вә "Сәмадакы гәсрләр" кими новеллалары һәм структур, һәм дә мәзмун, һәм дә гојулмуш проблемләр һәлли бахымындан олдугча мараглыдыр.

Шүбһәсиз ки, мүасир Сәудијјә Әрәбистаны әдәбијјатынын гадын әдибләринин јарадычылығы көстәрилән үч истигамәтлә мәһдудлаша билмәз. Унутмаг олмаз ки, бу әдибләрин сырасы Америка, Франса, Инкилтәрә вә Русијада тәһсил алан кәнч гадын әдибләрин һесабына күндән-күнә кенишләнир вә онларын

да һәр бириси новелла жанрына јени-јени јарадычылыг истигамәтләри әлавә едир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Доктор Мәһәммәд Салеһ аш-Шанти. Сәудијјә Әрәбистаны краллығында мүасир новелла (Әрәб дилиндә), Әр-Ријад, 1987.

2. Нәсим әс-Сәммади. Сәудијјә гадын әдибләринин новелла јарадычылығынын тәдгиги. "Китаб дүнјасы" мәчәлләси (Әрәб дилиндә). Әр-Ријад, №4, 1981.

3. Исмаил Фәһд Исмаил. Кувејтдә әрәб новелласы (Әрәб дилиндә), Бејрут, 1980.

4. Әбдүл-Һәмид Ибраһим. Мүасир Иәмән новелласы (1939-1876) (Әрәб дилиндә), Бејрут, 1977.

5. Һәссам әл-Хатиб. Суријада новелла (Әрәб дилиндә). Дәмәшг, 1999.

6. Шукри-Ајјад. Мисирдә новелла. Каир (Әрәб дилиндә), 1968.

7. Афиф Хәррач. Гадын әдәбијјатында азадлыг (Әрәб дилиндә), Бејрут, 1980.

8. Фатимә әз-Зәһра әл-Мәвафи, Тунис новелласы (Әрәб дилиндә), Бејрут, 1982.

9. Мәнсур Ибраһим-Һазми. Мүасир Сәудијјә әдәбијјатында новелла жанры (Әрәб дилиндә), Әр-Ријад, 1982.

10. Мәһәммәд Салеһ әм-Шанти. Сәудијјә әрәб әдәбијјаты, жанрлар, истигамәтләр, нүмунәләр (Әрәб дилиндә). Родмак, 1995.

11. Бәкри Шүхәмин. Сәудијјә Әрәбистаны краллығында әдәби һәрәкат (Әрәб дилиндә). Бејрут, 1978.

12. Сәмһи әл-Һачири. Сәудијјә Әрәбистаны краллығында новелла. Әр-Ријад, 1408.

13. Абдулла Абду-л-Чаббар. Әрәб јарымадасынын мәркәзиндә мүасир әдәби чәрәјанлар. Гаһирә, 1959.

14. Мәһәммәд Әбдүррәһман әш-Шәмиһ. Сәудијјә Әрәбистаны краллығында мүасир әрәб нәсри. Әр-Ријад, 1975.

15. Доктор Сә'д әл-Бәзи'и. Сәудијјә Әрәбистаны краллығында новелла. Әр-Ријад, 1986.

16. Доктор Сејјид Һамед әл-Нассач. Мисирдә новелла фәнининин инкишафы. Гаһирә, 1990.

17. Доктор Сејјид Һамед ән-Нассач. Иран новелласынын инкишаф истигамәтләри. Гаһирә, 1988.

18. Әһмәд Әбу әс-Сәид. Һекајә жанры. Бејрут, 1959.

19. Рәшад Рушди. Новелла жанры. Гаһирә, 1964.

20. Һинд Азуз. "Узун јолда" Тунис, 1980.

ГЮНЕЛЬ КАСУМОВА
Диссертант Бакинского Государственного Университета

ОБЗОР ТВОРЧЕСТВА ЗУХЕЙРА ИБН АБИ СУЛЬМА - ПОЭТА-МИРОТВОРЦА

В арабской поэзии до исламского периода исключительное место занимают му'аллаки. Исследователи утверждают, что так назывались семь касыд, состоящие из различных поэтических жанров, которые пользовались огромной популярностью у доисламских арабов.

Согласно преданию эти лучшие поэмы, заслужив всенародное признание, подвешивались у входа в храм – отсюда и их название "му'аллаки" – "подвешенные" (от глагола "'аллака" – "подвешивать").

Му'аллаки посвящались различным ситуациям бедуинской жизни. Смысловая связь между бейтами (стихами) зачастую не соблюдалась поэтом, так как мерилом таланта считалось художественное совершенство и красота слога (1,132).

Существовал обязательный штамп, по которому должны были писать му'аллаку. Обычно она начиналась с того, что путешествующий на своем верблюде по пустыне предлагает спутникам сделать небольшую стоянку на месте, где он провёл счастливые дни со своей возлюбленной, где остались следы этого жилища. Это в литературе называется сюжетом перекочёвки.

Большинство арабских средневековых источников сходится в том, что авторами му'аллак были семь самых выдающихся до исламских поэтов: Имруулькайс, Тарафа, Зухейр, Антара, аль-Харис ибн Хиллиза, Амр ибн Кульсум и Лябид.

Следует отметить, что в творчестве семи прославленных авторов му'аллак прослеживается не только несомненное единство тематики, стиля, поэтическое манеры, но также и значительные индивидуальные различия. Каждый из до исламских поэтов в пределах традиционной касыды акцентировал любовно-лирический (Имруулькайс) или эпический аспект поэтического повествования, высказывался как воинственный герой-бродяга или миротворец (Зухейр), как жизнеутверждающий созерцатель или склонный к пессимизму философ-моралист (Лябид).

Таким образом, жёсткая традиционность, не препятствуя

проявлению индивидуальных склонностей и вкусов, способствовала развитию "обобщённого" поэтического мастерства, которое оттачивалось и обогащалось из поколения в поколение.

Весьма своеобразный характер носило творчество выдающегося поэта арабской древности, автора одной из му'аллак - Зухейра ибн аби Сульма (ок. 530 - ок. 627) "поэта-миротворца", произведения которого арабская критика считала образцом разумной умеренности и назидательности.

О происхождении Зухейра достоверно известно лишь то, что его род берёт своё начало от Абдуллаха ибн Гатафана, а его родственники со стороны матери были зубьянитами. Он рос, окруженный заботой своего дяди, Башамы ибн Гадира, который был прославленным поэтом и пользовался всеобщим уважением (3, 301-302).

Произведения Зухейра собраны в диван, который был опубликован Вильямом Альвардтом в 1870 году. В этом сборнике есть лирика (газаль): сатира (хиджа), самовосхваление (фахр), описания (васф) и афористические произведения (хикма). Особое место в диване занимает му'аллака Зухейра, которую он посвятил мирным переговором.

При изучении творчества Зухейра мы исходили в основном из анализа его му'аллаки, поскольку она отражает основные направления и особенности его поэзии.

Му'аллака Зухейра содержит 64 бейта. Поводом для её создания послужило окончание войны между племенами Абс и Зубьян; она прославляет миротворцев, а также призывает к прекращению вражды и кровопролития.

Поэт упоминает войны из-за Дахиса и аль-Габры, восхваляя Харима ибн Синана и аль-Хариса ибн Ауфа, которые положили конец кровопролитию между племенами Абс и Зубьян, заплатив виру за убитых в три тысячи верблюдов в течение трёх лет (3,302).

Му'аллака состоит из двух больших частей: первая часть лирическая - содержит описание развалин прежней стоянки и отъезда (1-15 бейты). Его сюжет перекочёвки - лишь дань традиции, потому как он лишён интимно-любовного элемента. Вторая часть - умиротворение - содержит следующие разделы: 1) прославлены миротворцев и рассказ о том, какими путями они добились примирения, советы примирившимся, описание войны и обращение к племени Зубьян (16-48 бейты); 2)

отвлеченные изречения и афоризмы (49-64 бейты).

Прежде чем перейти к главной теме му'аллаки - восхвалению миротворцев, надо отметить, что Зухейр считается одним из наиболее выдающихся авторов описаний. Поэт почти всегда стремился передать образ таким, каким он был на самом деле, в жизни, в результате этого образы Зухейра были настолько реалистичными, что казались осязаемыми:

Гордо на ас-Субан взбираются путники,
Как будто сама судьба сулит успех в делах.
И словно ко рту, к ар-Рассу они идут,
Поутру своё жильё покинувши второпях.
На каждой стоянке клочья шерсти виднеются,
Как ягоды лисьи поразвешаны на кустах (2, 127).

Будучи обеспокоен судьбой своего племени, Зухейр спешил поддержать человека, деятельность которого вела к улучшению общественного уклада племени, воздавая ему хвалу в своих стихах. Поэтому центральное место в му'аллаке занимают панегирики (мадх).

Стиль панегириков Зухейра традиционный. Касыда обычно начинается у него с упоминания о следах стоянки, затем следует описание коня; наконец, он переходит непосредственно к прославлению того человека, которому посвящается произведение.

Вот как он прославляет миротворцев Харима и аль-Хариса:

Вы действительно благороднейшие из вождей, к которым обращаются и в радости, и в горе.

Вы примирили племена абс и зубьян, после того как они принялись
истреблять друг друга, омочив руки в благовонии "маншим".

Вы объявили: "Если мы сумеем при помощи выкупа водворить мир, то будем спасены" (3,302).

Восхваляя аль-Хариса и Харима, поэт осуждает войну вообще, призывает соблюдать мир и не помнить зла.

Ценность панегириков Зухейра заключается в их искренности. Он был человеком рассудительным и никому не стал был приписывать каких-либо достоинств, так как ему не были свойственны ни лукавство, ни хитрость.

В касыде, посвящённой Хариму ибн Синану, он говорит:

Я хвалю тебя за то, что узнал о тебе,
и за те
Неустрашимость и благородство, что
Были проявлены тобою (3, 304).

Он часто прославлял великодушие о благотворительность, описывая примеры щедрости и приношения даров независимо от того, кому они предназначались - ему или другому человеку.

Зухейр говорил в своём панегирике, посвящённом Хысну ибн Хузайву:

Верный брат, богатство которого не поглотило вино,
Не поглотили дары и подношения.
Когда ты придёшь к нему, он будет так рад,
Словно ты сам даешь ему то, что у него просишь (2, 129).

Стремясь сделать образ более доступным для понимания бедуина, поэт придаёт ему рельефность, воплощая его в различные формы, как материальные, так и духовные. Примером такого приёма может служить изображение войны: стремясь показать все ужасы войны, всю её беспощадность, он сравнивает её с мельницей, перемалывающей зерно:

Война - это то, что вы уже познали и испытали на себе,
а не выдуманный рассказ.
Кто её разожжет - навлечёт страшную беду:
если её раздуть, она запылает и спалит всё кругом.
Она подобна мельничным жерновам перетрёт вас, а родив,
оплодотворится вновь и принесёт двойню.
Она принесёт вам больше зла, чем жителям иракских
деревень земля приносит доходов зерном и деньгами (2, 131).

Афористические стихи (хикма) Зухейра превосходят стихи Тарафы в этом жанры по количеству, однако уступают им по живости и по силе воздействия. Эти стихи в большинстве своём лишены глубокого смысла, культурной или научной ценности. Поэт говорит о последствиях вражды и о возмездии, ожидающем мятежников. Таким образом, афористические стихи Зухейра были как бы сводом норм и законов бедуинского общества, так как определяли систему поведения и систему наказаний.

В стремлении к миру и праведной жизни Зухейр видел смысл своего существования.

Поэт призывал к умению ладить и приспосабливаться, к доброте и великодушию, а также он призывал стремиться к миру, который он считал самым драгоценным и самым благодатным состоянием общества. В доисламском обществе право утверждалось лишь мечом, и человек не имел в нём поддержки ни в лице армии, ни в лице справедливой власти. Поэтому поразительно, то, что Зухейр решается в это время поднять свой голос в защиту мира и справедливости. Поэт говорит о последствиях вражды и о возмездии, ожидающем мятежников.

"Он поэт, излагающий в афоризмах своё отношение к действительности, он воспевает добро и призывает к миру..." (3, 332).

"Древняя касыда получила у Зухейра свою окончательную форму: в ней есть вступление, основная тема и заключение, и мы уже не чувствуем ни отсутствия связи между отдельными её бейтами, ни разрозненности её отдельных сюжетов и картин - недастатков, свойственных касыдам Кайса, Тарафы и других поэтов. Зухейр воплотил в своём стихе весь опыт и всё совершенство поэзии, насколько это было возможно "профессией" в буквальном смысле этого слова" (4, 19).

Стихи Зухейра отличаются лаконичностью, строгостью построения и отсутствием всего незначительного. Высоко ценя поэтический талант Зухейра, арабы отдали ему должное, как выдающемуся автору описаний, цельных образов, человеку, посвятившему свою жизнь воцарению мира среди племён, по праву поместив его в один ряд с прославленными до исламскими поэтами.

ЛИТЕРАТУРА

1. И.М.Фильштинский: "История арабской литературы" том 2. Москва, 1985 г.
2. Ханна аль Фахури: "История арабской литературы", Москва, 1959 г.
3. Шауки Дайф: "История арабской литературы - доисламский период", Каир, 1119 г.х.
4. Шауки Дайф: "Искусство и его направления в арабской поэзии", Москва, 1960 г.

АБДУЛЛАЈЕВА КҮЛНАРӘ
Бакы Дөвләт Университетинин мүәллими

АГНОНУН ҺЕКАЈӘЛӘРИНДӘ БИБЛИЈА МОТИВЛӘРИ

Шмуел Јосеф Чачкес 1888-чи илдә Бучагда, Галитсијада анадан олуб. Ушаглыг илләриндә атасы она дини әфсанәләр данышарды, анасы исә Алман һекајәләри охујарды. Онун сәккиз јашы оланда ибри вә идиш дилләриндә јазырды, он беш јашындан исә јазыларыны нәшр етдирмәјә башлајыб, 1907-чи илин јанвар ајындан о, Бучагдан Јаффаја көчдү вә бундан сонра һеч вахт идиш дилиндә јазмады. 1908-чи илдә Исраил торпағында өзүнүн илк һекајәсини – "Агунот"у (тәхмини тәрҹүмә "Атылмыш гадын") јазыр. Бу һекајәнин тә'сириндән о, 1924-чү илдә өзүнә рәсми фамилија кими Агнон көтүрүр.

Бу һекајәјә гәдәр мүәллиф Авропада Шалом Алејхум вә Мендел Мојхер Сфоримин тә'сири һисс олунан бир нечә кифајәт гәдәр зәиф һекајәләр нәшр етдирмишди. Лакин "Агунот" һекајәси илә тамамилә јени бир јазычы дүнјасы јаранды.

Агнонун истәр "Агунот" новелласында, истәрсә дә јарадычылығынын илк вахтларында јаздығы дикәр һекајәләриндә биз Библија сүжетләри илә растлаша биләрик. "Агунот"ун гәһрәманлары новеллаја дикәр тарихләрдән кәлиб, онларын адлары охучуну мүхтәлиф дөврләрә көндәрир. Мәсәлән: кәркин ишлә јүкләнмиш рәссам Бен Ури бирбаша Библијада көстәрилән Исраилдәки бүтүн рәссам вә сәнәткарларын архетипи Бечалел бен Уринин нәслидир. Бен Урија ашиг олан, лакин рабби Ихезкелә әрә верилән Динанын ады киши вә гадын арасында дүзкүн олмајан әлагә илә бағлыдыр: Библијада көстәрилән Шхем, Хаморун оғлу, Јаковун гызы Динаны зорлајыб. Агнонун интертексләриндән бири олан Мидраш Танхум бу һадисәнин баш вермәсиндә чавабдеһ Динаны көрүр:

"Јаков үчүн Леинин дүнјаја кәтирдији гызы Дина дикәр торпағын гызларына бахмаг үчүн чыхды" Берешит [34:1]

Вә јенә дә дејилир: "шаһ гызларынын намусу ичиндәдир" [Тегиллим, 45]. [Нијә] Дина һаггында дејилиб: "Леинин гызы", Јаковун јох? – "чүнки о чөлә чыхыр, евдә кәзмир" [Мидраш Танхума, Ваишлах 5-7].

Бу һиссәни Агнонун әсәриндә Дина һаггында вердији парча

илə мүгајисə едəк: "Сакитлијин сеhриндə о даhа көзəл иди вə јалныз həрдəн əhали кнјазын həјəтинə кəлдикдə күн батан вахт онун баға чыхдығыны көрүрдүлəр... бағда о, рəссам Бен Уринин сəсини ешидир вə она вурулур" (сəh. 388).[1]

Даим гəмли олан Динанын həјат јолдашы кəнч равин Ихезкелин ады говулма дөврүндə пејғəмбəрлик верилəн пејғəмбəрин адына кедиб чыхыр. "Вə мəн Квор чајынын саhилиндə говуланларын арасындајам" – (1:1) Əсəрə мүрачиəт едəк: "Амма раби Ихезкел – онун ајаглары Јерусəлим гапыларында, үрəји вə дүшүнчəси исə говулмуш торпағын мəктəблəриндə, дуа евлəриндəдир; она елə кəлир ки, о, өз доғма вəтəниндəдир вə чəмəндə кəзмəк, тəмиз ахшам hавасы алмаг үчүн өзүнүн həмфикирлəри илə чөлə чыхыр" (сəh. 398).

Əсəрдə көстəрилəн адлардан јалныз Динанын əри Ихезкелин кизли шəкилдə хəјала далдығы Фриделенин адына Библијада раст кəлинмир.

"Агунот"ун интертекстинə тəкчə Шир а-Ширим (мəhəббəт вə ајрылыг) дејил, həм дə о мəтнə шəрh верəн Шир а-Ширим Раба да (тарих) дахилдир. Ахы "Агунот" тəкчə мəhəббəт hекајəси дејил, бурада həм дə сүркүндəн мүгəддəс торпаға гајыдан јəhудилəрдəн дə данышылыр. Шир а-Ширимдə ајрылыг хошбəхт мəhəббəтə гаршы гојулурса, Агнонда бу əсас мəсəлə кими мəркəздə дурур вə она көрə дə јени бир трактовка јараныр: инди бу садəчə тəнhалыг вə бөлүнмəз мəhəббəтин əзијјəти дејил, бүтүн дүнјаны əhатə едəн спесифик вəзијјəтдир. "Агунот"ун дə сирли ады бурдан јараныб.

Агнонун дикəр hекајəсини – "Маасе hаез" ("Кечи мəсəлəси") – охудугда охучу илк əввəл ади hадисəлəрлə растлашыр. Лакин сонда мə'лум олур ки, сəнəткар Исраил торпағынын мө'чүзəсини гəлəмə алыб. Əсəрдəки hадисəлəр тəхминəн ашағыдакы кими чəрəјан едир: бир кəндлинин кечиси həр дəфə итир, дөрд-беш күндəн сонра кери гајыдыр. Бу кечи həр дəфə јелининдə гејри-ади дада малик бал кими ширин сүд кəтирир. Кəндли бу ишə сон гојмаг истəјир. О, кечијə бир ип бағлајыр. Кечə кечи јола дүзəлəндə кəндли дə ипдəн тутараг онун ардынча кедир. Кечи мүəјјəн бир јерə чатыб дајаныр. Кəндли бу јерин мө'чүзəсинə hејран галыр. Бу јер мүгəддəс Исраил торпағыдыр.

---

1. "Агунот" новелласындан кəтирилəн ситатлар М.Кравчовун тəрчүмəсиндəн көтүрүлүб: Израилская литература в русских переводах. Антология. СПб., 1998.

Библијаја мүрачиәт етсәк көрәрик ки, орда Исраил сүд вә бал ахан өлкә адландырылыб. Библијада [**`eres zabath halab udbas**] (сүд вә бал ахан өлкә) адына он алты дәфә раст кәлмәк олар.

Агнон јарадычылығында Исраилә олан бағлылыг, мәһәббәт садә гәләмлә, лакин дүшүндүрүчү, һәјәчанлы нотларла тәсвир олунуб. Она көрә дә сәнәткар һадисәләри дәгигликлә охучуја чатдырмаг үчүн Библија, Мидраш сүжетләриндән дөнә-дөнә истифадә едиб. Агнон уғурлу наилијјәтләринин мүгабилиндә 1966-чы илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлүб. Көркәмли сәнәткар 1970-чи илдә вәфат едиб.

САИДА ИСМАИЛОВА
Преподаватель Университета "Тефеккур"

"ПОТЕРЯННОЕ ПОКОЛЕНИЕ" - ИСТОРИЧЕСКИЙ КОЛОРИТ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЭПОХИ

Судьба большинства героев романа Э.Хемингуэя непосредственно связана с войной, которая накладывает на нее свой трагический отпечаток. В первом романе писателя "Фиеста" самой войны нет. Но все его герои так или иначе соотнесены с войной, часть из них прошла через горнило войны, которая оставила трагический след на их судьбе, другая часть лишена этого жизненного опыта, и посему все никак не может избавиться от довоенных иллюзий. И получается, что война, намного ускоряя бег индивидуального времени ее участников, приводит к тому, что герои одной эпохи, живут в разных временных пластах, чаще всего не понимая друг друга.

Э.Хемингуэй в 20-е годы напрямую к социальным проблемам не обращался. В те годы, как отмечает А.Старцев в книге "От Уитмена до Хемингуэя ", он "гораздо более поглощен проблемами личности – ее широких общественных связей. Герои Хемингуэя этих лет не участвуют в политических потресениях, последовавших за мировой империалистической войной и почти их не комментируют".

Эти мотивы, усилились в целом ряде произведений, особенно в рассказах, 20-х начала 30-х годов. Это способствовало тому,

что за ним закрепилась репутация агрессивного индивидуалиста. Внешне это утверждение правильно, а по сути не отражает всей глубины содержания произведений писателя тех лет.

В книге "Эрнест Хемингуэй" И.Кешкин пишет, "Герой Хемингуэя, песчинка в бурях первой мировой войны и в водовороте послевоенного просперити и кризиса. Хемингуэй не судит, не осуждает своих героев. Он скорее соответчик. Он не дает им никаких рецептов, потому что сам рецептов не знает".

Так уж получилось, что в своем литературном творчестве Э.Хемингуэй вначале обратился к художественному осмыслению послевоенного времени, а точнее "безвремения", затем уж в романе "Прощай, оружие", раскрывает те условия, которые способствовали появлению "поколения", ставшего героем его первого романа, и получившего название "потерянного".

Первая мировая война перевернула многие понятие, предоставления довоенной жизни. Жизнь для многих,особенно вернувшихся с фронта, но во многом лишь физически, распалась на две несовместимые части: "до" и "послевоенную". И это, естественно, находит свое отражание в искусстве, где жизнь признается пустой, бессмысленной, абсурдной. И эта многократно повторяемая в литературе 20-х г.г. мысль превратились в своего рода аксиому. Только в американской литературе об этом в своих рода произведениях, статьях, поемах, рассказах и романах – писали Эзра Полрид, Томас Элифот, Эдвард Коммингс, Дос Пассос, Скотт Фицджеральд и многие другие.

Через слишком многие жизни прошлась война, оставив на них свои отметины. Это предопределило то, что литераторы, вновь и вновь обращаясь к судьбе людей с отметиной, чаще трагической, войны на своей судьбе показывают их трагическую обреченность, их попытки как-то приспособиться к резко повернувшейся жизни.

В те послевоенные 20-е годы поколение, прошедшее через кровь, взглянувшее в уродливое лицо смерти, почувствовавшее его холодное дыхание, мучительно ищет свое место в жизни. Люди этого поколения и вместе с ними писатель, пытаются ответить на вопрос "какой этот мир?" и "как жить в этом мире?".Отвечать на эти вопросы писатель начинает уже в своей книге рассказов "В наше время" и в романе "Фиеста", в котором и был впервые сформулирован данный этический вопрос.

Герои "Фиесты" лишь на первый взгляд ведут праздную

жизнь. Постепенно раскрывается, что даже самые "благополучные" из них находятся вне его время. Словно, в их индивидуально времени что-то разладилось, хотя жизнь их военном времени и все еще отмеряет, оставшееся далеко позади.

Образ "потерянного поколения" наиболее ярко появился в романе "Фиеста". Вопрос "как жить в данном историческом времени?" впервые в полную силу зазвучал именно в нем. В книге "Хемингуэй-романист" И.П.Финкельштейн, эту проблему ставит в романе "в трех основных, внутренне связанных между собой аспектах, как вопрос о жизненных ценностях, как вопрос о духовным здоровье и болезни и, наконец, в плане художественного сопоставления различных историко-культурных стадий развития челевеческого общества".

Это проблема вводится не прямо, а через образа Роберта Кона. Он - тот самый герой романа, который не прошел через войну, и уже поэтому в нем сохранились навеянные книгами романтические иллюзии.

У Роберта и Джейка много общего, оба хотят стать писателем, оба любят Брет Эшли, оба пытаются придать своей жизни смысл. При этом они всё же антиподы. И это принципиальнее отличие их не в какой - то черте характера, а, думается в жизненном опыте, в совпадаемости личного и исторического времени.

И Джейк и Роберт ощущают, и весьма остро, неполноту своей жизни. Но если у Джейка это происходит вследствии того, что война, пройдясь по его жизни, оставила в ней свой трагический след, разделив ее на дованную и послевоенную, то у Роберта это следствие неумело и неудачно прожитой жизни. Потому-то в оценке своей жизни и окружающего мира Джейк более трезв. Роберт же всё еще там, в довоенной жизни, в плену романтических иллюзий.

Роберт Кон занимает не такое уж значительное место, тем не менее, появляясь в ключевые моменты, оттеняя других героев и персонажей, он способствует созданию полной картины эпохи. Именно на его, непрошедшего войну и непотерявшего иллюзии, фоне четко обозначается "потерянность" поколения Брет Эшли и ее окружения. Это поколение, пройдя испытание войной, оставило там, на войне не только свое здоровье, но и нечто большее, что в итоге становится невосполнимой потерей.

Роберт Кон типичный герой своего времени, который, не

пройдя "испытание смертью", не может по своему жизненному опыту, по опыту пережитого встать в один ряд с Брет, Джейком и даже Роберте. Будучи ровесником Брет и Джейка, Роберт по своим взглядам на мир не может стоять с ними рядом, ибо по личному времени они намного старше Кона.

Скрывание своих истинных чувств и мысли, показная бесшабашность, пустое время препровождение для них защитная реакция. Они просто не знают, как по-другому можно защититься от внешнего мира, который представляется им опасном. Для них безразличие в какой-то мере даже цинизм необходимость, а для Роберта Кона - это игра и не более. А это ставит между ним и "потерянными" невидимую, но и непреодолимую стену "времени", ибо личные времена Брет и Джейка в военной отрезок исторического времени протекали так быстро, что оставшийся со своими иллюзиями в довоенном времени Роберт при всем желании не сможет догнать их.

Внешне мужские достоинства Роберту не занимать - он неплохой боксер. Одним ударом свалил с ног Джейка, потом, нанеся еще два, вообще отключил его. А как следует побить девятнадцатилетного матадора Педро Ромеро для него вообще труда не составляет. При этом победитель не он. Ведь Ромеро своей стойкостью, мужеством превзошел его.

Кон превосходит Ромеро и физической силой и боксерским искусством, но ему неведомо нечто такое, что характерно для большинства героев Хемингуэя. Он не прошел проверку смертью, он не преодолевал страх, потому-то избив Ромеро, сам же начинает извиняться, пожимать руку Брет и Ромеро, а потом и Джейку. И начинает плакать... от бессилия.

Ромеро тоже не участвовал в войне, не его роднит с Джейком и другими то, что он каждый день перешагивает через свой страх и смотрит в лицо смерти, и потому в свои девятнадцать он взрослее тридцатичетырёхлетного Кона.

Ощущение того, что речь идёт о всемирной трагедии, являющейся последствием мировой войны, не покидает читателя с самого начала романа. А само наличие драмы определяется тогда, когда авторское внимание с Роберта Кона переключается на основных героев его повествования, судьба которых наглядно показывает всю трагедию послевоенного "потерянного" поколения.

Наиболее характерными представителями этого поколения

являются Брет, Майкл и другие, которые всеми доступными способами прожигают жизнь, Брет умеет пить и часто меняет партнёров, стремится забыться в вине и распутстве, ибо война отняла у неё жениха и возможность быть счастливой с Джейком. Майкл же пьёт беспробудно, словно боится взглянуть трезвыми глазами в лицо действительности, или же вспомнить те ужасы, которые пришлось пережить.

Но что же случилось с ними, что довело их до такого состояния, почему они не находят себе места в этой дейст вительности? На эти вопросы ответить не просто. Ответ на них содержится в следующем романе. Э.Хемингуэя - в романе "Прощай, оружие!" Именно в нём автор в своеобразной манере показывает, как война доводит людей до состояния, в котором находятся Джейк и Брет.

В "Фиесте" показаны типичные представители послевоенной эпохи, которых принято называть "потерянным поколением". Их предыстория отражена во втором романе писателя. Именно в нём даётся ответ на такие вопросы, как, что способствовало появлению "потерянного поколения", почему вдруг физически вполне здоровые люди превратились в "потерянных", оказались на отшибе жизни, и вдруг ли это произошло, да и что же они потеряли?"

КАМИЛӘ МӘММӘДЗАДӘ
Сумгајыт Дөвләт Университетинин мүәллими

БӘДИИ ТӘРЧҮМӘДӘ ОРИЖИНАЛЛЫГ ПРИНСИПЛӘРИ

(Ә.Рзанын јарадычылығында инкилис әдәбијјатындан тәрчүмәләр)

Бәдии тәрчүмәнин поезија бөлмәси чох чәтин вә мүрәккәб мәсәләдир. Бурада мәзмундан әлавә вәзн гафијә, аһәнк, мисра, бәнд дә бөјүк рол ојнајыр. Бу чәтинлији вә мүрәккәблији дујан Гәрби Авропа шаирләринин вә тәрчүмә нәзәријјәчиләринин бир гисми халис һисс әсири олараг, поезијанын тәрчүмә олуна билмәси мәсәләсини бу күн дә инкар едирләр.

Андре Мауроис, Фрост вә башгалары ја ритм вә фикир ујғунлуғунун тәрчүмәдә сахлана билмәмәси, ја да һәр бир ше'р

ритм вә фикрин е'җазкар вәһдәтидир дејиб бунун гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут етмәк истәмишләр.

В.Брјусов һансы сәбәбдәнсә «шаирин јаздығыны бир дилдән башга дилә чевирмәк мүмкүн дејил десә дә, бу арзудан чәкинмәк дә олмур дејәрәк өзү-өзүнү инкар едир. Ағыр зәһмәт тәләб едән бу сәнәт нөвү тәрҹүмәчи-шаирләри даими ахтарышлара мәҹбур етмишдир.

Оржиналдан тәрҹүмә реалист тәрҹүмәдир. Гәрби Авропа өлкәләриндә әсәрләр демәк олар ки, оржиналдан тәрҹүмә едилмишдир. Она көрә дә бу өлкәләрдә тәрҹүмә нәзәријјәсиндән чох аз данышылыр.

Тәрҹүмә бир дилдә јазылмыш јазынын дикәр дилә чевирмәк јох, дөвләт әһәмијјәтли ишин тәшкили, онун бәдии кејфијјәтләрлә чатдырмаг кими чәтин һәм дә кәрәкли сәнәтдир.

Мүхтәлиф дөврләрдә истәр Гәрби Авропа, истәр рус истәрсә дә Азәрбајҹан јазарлары көзәл сәнәт нүмунәләрини дилдәндилә чевирмиш вә дөвләтләр арасында әдәби әлагәләри инкишаф етдирмишдир.

Тәрҹүмә тарихини вәрәгләдикҹә тәрҹүмәчилијә даир гијмәтли фикир сөјләмиш А.С.Пушкин бәдии јарадычылығын бир саһәси олан тәрҹүмәчилијә мејлин кетдикҹә артдығыны гејд етмишдир.

Азәрбајҹан әдәбијјатында тәрҹүмәнин тарихи әсрин әввәлләринә тәсадүф етмәси бизә белә бир әсас верир ки, классикләримиз оржинал әсәрләр јаранмаға бәрабәр тәрҹүмләр дә етмишләр.

Дүздүр XI-XIII әсрә аид јазылы тәрҹүмәләр әлимиздә олмаса да дејә биләрик ки, һансыса сәбәбләр үзүндән онлар итиб батмышлар. Чүнкү көклү әдәбијјатымыза аид чох оржинал әсәрләримиз дә бу күн јохдур.

Тарих сәһнәсинин рәһмсиз һадисәләри онлары, чох шејләри итириб-батырдығы кими јох етмишдир вә јалныз онларын адлары галмышдыр.

Һәјат саһәсинин ән чәтин мәгамларыны јашамыш бәдии әсәрләр вә онларын тәрҹүмәләри һәр вахт тәдгигат објекти олараг галыр.

Өмрү көдәк олан, чох истедадлы шаир вә тәрҹүмәчи Әнвәр Рза бүтүн јарадычылығы боју көзәл ше'рләр јазмагла бәрабәр, оржиналдан гијмәтли тәрҹүмәләр дә етмиш, чәтин тәрҹүмә сәнәтиндә өз дәсти хәттини јадикар гојмушдур. Танры веркиси

олан Әнвәр Рза истедады вәрәг-вәрәг, сәтир-сәтир өјрәнилмәлидир. Сәнәтә кәлдији илк күндән Аллаһдан гүдрәт алан Әнвәр Рза ше'рдән-ше'рә пүхтәләширди.

Нахыш олуб бичинчинин һәр вәри,
Гызыл пајыз илһамымын сәрвәри,
Хәзан вахты баһар билин Әнвәри,
Даг чајыјам, чагламага кәлмишәм.

Онун јарадычылыгыны вәрәгләдикҹә кениш дүнја көрүшү, билији, тәрҹүмә саһәсиндә етдији араשдырмалар вә тәрҹүмәләр Әнвәр Рзанын һансы зәка саһиби олмасындан хәбәр верир.

Тәдгигатларында Әнвәр Рза тәрҹүмә тарихиндә илк нүмунә олараг ерамыздан әввәл I әсрә кедиб чыхан дөврдән бу күнә кими бүтүн ишләр араשдырылмышдыр.

Билдијимиз кими, тәрҹүмәнин бир сәнәт кими мејдана чыхмасы Сисеронун ады илә баглыдыр.

О Есхин вә Демосфенин нитгинин тәрҹүмәси һаггында илк фикирләрини сөјләмәклә бу сәнәтин нәзәријјәсинин јаранмасына вә бу күнә кәлиб чыхмасына көклү әсас гојмушдур.

Әнвәр Рзанын Бајронун "Шәрг поемалары" әсасында јаздыгы елми әсәриндә тәрҹүмә тарихиндә бүтүн дөврләрдә јазылмыш мараглы фактларла долу елми әсәрләрин һамысына мүраҹиәт етмишдир. О чох көзәл фактларла вә әдәби ситатларла даһи Низами дүнјасына мүраҹиәт етмиш "Искәндәрнамә"дән белә бир һиссәни елми ишиндә гејд етмишдир.

Кәлиб Јунаныстан елинә чатды,
Јунан торпагыны нурла парлатды.
Дүнја дилләриндә нә вар ҹаһанда,
Истәр Рум елиндә, истәр Јунанда,
Әмр едиб онлары өз халгы үчүн,
Нә варса, тәрҹүмә етдирди бүтүн.

Бу садә бир ше'р парчасы дејил. Јә'ни Низами бу мисраларла Искәндәри мәдһ етмәмишдир, тарихи јазмышдыр. Әкәр белә олмасајды Низамидән чох өнҹә јашамыш Искәндәрин ше'рә, сәнәтә тәрҹүмәчилијә бөјүк һөрмәтлә јашадыгыны белә тәсвир едилмәзди. Тарихдән өлкәләри фәтһ едән Искәндәрин белә бир гүдрәт саһиби олдугуну дәриндән билмәсәк дә Низами сөзүнүн һикмәти буна инанмага имкан јарадыр.

Дүздүр, тәрҹүмә мәсәләләри илләрлә арашдырылмаса да, ачылмајан проблемләр вә кобуд сәһвләр һәлә дә галыр.

Р.Ј.Барсукун тәрҹүмә нәзәријјәсинә аид гијмәтли фикирләри илә бәрабәр, Азәрбајҹан тәрҹүмә тарихиндән данышаркән сәһвләрә јол верилмишдир. О Фирдовсинин X-XII әср Азәрбајҹан јазычыларына аид етмиш вә гејд етдији "Мин бир кечә", "Кәлилә вә Димнә" гејд олунан илләр тәрҹүмә олунмуш әсәрләр кими тәгдим етмишдир.

Бизә мә'лум олдуғу кими һәмин әсәрләр XX әсрдә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Арашдырмалара әсасән демәк олар ки, илк горунуб сахланан тәрҹүмә иши XIV әсрдә Марағалы Әвһәдинин Нәсими тәрәфиндән фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә чеврилмиш бир гәсидәсидир. Демәли Азәрбајҹанда тәрҹүмә 600 илдән артыг бир тарихә маликдир.

XIX әсрдә А.Бакыханов, М.Ә.Сабир, А.Сәһһәт, Р.Әфәндијев, А.Шаиг вә башгалары рус әдәбијјатына мүрачиәт етмишдиләр. Бу тәрҹүмәләр ичиндә А.Сәһһәтин тәрҹүмәләри дил сәлислији, охунаглығы илә һәмишә сечилир.

Инкилис әдәбијјаты илә танышлыг Шекспир сәнәти илә башламышдыр. Јазычы вә шаирләримиз Шекспирин әсәрләрини бүтөв вә ја һиссә-һиссә тәрҹүмә етмишдиләр. Бу әсәрләрин тәрҹүмәсиндә нә гәдәр оржиналлыг принсипләри нәзәрә алынса да, сәһвләрә дә јол верилмишдир.

Арашдырмалар нәтиҹәсиндә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, едилмиш тәрҹүмәләр бәдии кејфијјәт бахымындан чох да дәјәрли олмурду. Бу да тәрҹүмә сәнәтиндә тәҹрүбәсизликдән ирәли кәлән амил иди. Бә'зән дә рус дилинә дүзкүн едилмәмиш тәрҹүмә артыг мүтәрҹимин тәкрар сәһвинә тәкан верирди. Бәли, тәрҹүмәдән едилмиш тәрҹүмә оржиналдан фәргли бир тәсәввүр јарадырды.

Поетик тәрҹүмә сәнәти өзүнәмәхсус чәтинликләри олан бир саһәдир. Һәр шејдән әввәл "поетик тәрҹүмә" илә "поезијанын тәрҹүмәси" кими мәһфумларын нә гәдәр охшар вә нә гәдәр дә фәргли олмасыны ачмалыјыг. Чүнки мүасир арашдырмалар көстәрир ки, бә'зи мүәллифләр бу ифадәләри ја гарышдырыр ја да садәҹә ејниләшдирир. Сөһбәт бир дилдән башга дилә тәрҹүмә олунан мәтндән јох, поетик вүс'әтдән ахычылыгдан, баҹарыгдан кедир.

Нәср әсәрләринин тәрҹүмәсиндә о гәдәр чәтинлик јаран-

маса да, поезијада белә дејил. Бу чох чәтин вә бачарыг тәләб едән бир просесдир. Вәзн, ритм, гафијә, аһәнк, мисра, бәнд дә поезијанын дили үчүн вачибдир.

Бурада суал мејдана чыхыр: оржиналла тәрчүмә олунмуш ше'рдә нә гәдәр јахынлыг вә фәрг јараныр? Бир шаирин дахили һисс, һәјәчаны дикәр шаирин етдији тәрчүмәдә дә дујулурму?

Брјусов јазырды: "Шаирин јаздығыны бир дилдән башга дилә чевирмәк мүмкүн дејил. Бу арзудан (јә'ни ше'ри тәрчүмә етмәк арзусундан -М.К) чәкинмәк дә олмаз."

Брјусов ше'рин тәрчүмәсинә гаршы чыхыр, һәм дә өз фикрини инкар едир. ону белә бир фикир сөјләмәјә нә вадар етмишдир?

Јәгин ки, тәрчүмә ишинин чох зәһмәт тәләб етдијиндән о мәчбур олараг белә гәнаәтә кәлмишдир.

Мә'лум мәсәләдир ки, поезијанын тәрчүмә принсипләри нәсрдәкиндән чох фәргләнир. Ше'рдә поетик образын дахили, мә'нәви аләми сәтир-сәтир ачылыр, онун кечирдији һиссләр бизә сирајәт едир. Поезијаны нәсрлә тәрчүмә етмәк исә ше'рин емосионал тә'сириндән узаг дүшмәк, ритмик сәсләнмәдән әл чәкмәк, шаирин дахили дујғуларыны дујмаг дејил, кәнардан сејр етмәкдир. Техники мүрәккәблик, тәрчүмә методу әсәрин оржиналдан тәрчүмәсиндә әсас чәтинликләрдир. Мүтәрчим нә гәдәр истедадлы олса да нәзм нәсрлә тәрчүмә олундугда тәрчүмә солур, иткиләр чохалыр, әсәрин емосионал гүввәси итир. Шекспирин, Бајронун әсәрләри дә чох вахт нәсрлә тәрчүмә едилмишдир. Јухарыда дедијимиз ирадларла бу тәрчүмәләрдә дә растлашырыг.

Т.Савори "Тәрчүмә сәнәти" адлы әсәриндә мәһз бу мәсәләјә тохунараг јазыр:

"Ше'рин емосија ојатмаг күчү нәсрин күчүндән бөјүкдүр. Буна көрә дә ше'ри нәсрлә тәрчүмә етмәк тәрчүмәсидән ишә башламаздан әввәл гаршыја гојулан мәгсәдин бир гисмини гурбан вермәји етмәк демәкдир."

Тәрчүмә етдијин дилин естетик үслуб хүсусијјәтләри вә онларын тәрчүмә просесиндә әһәмијјәти о гәдәр вачибдир ки, дилин дахили аләминә бәләд олмадан көзәл поетик парча јаратмаг гејри-мүмкүндүр.

Инкилис ше'риндә елә форма вә бәдии тәсвир васитәләри мөвчуддур ки, бунлар милли Азәрбајчан поезијасы үчүн сәчијјәви дејил вә ејни заманда Азәрбајчан ше'риндә дә елә форма

вә үслуб ваһидләри вар ки, бунлара инкилис ше'riндә раст кәлмәк олмур.

Бәдии әсәрин оржиналдан тәрчүмә мәсәләләринә Әнвәр Рза өз елми ишиндә тәкрар-тәкрар гајытмыш вә зәркәр дәгиглији вә инчәлији илә буну ачмышдыр.

Азәрбајчан мүтәрчимләрини ән чох марагландыран "Шәрг поемалары" олмушдур. 30-40-чы илләрдә оржиналдан тәрчүмәләрә мејл артыр вә нәтичәдә "Кавур", "Абидос кәлини", "Коринфин мүһасирәси" поемаларынын тәрчүмәси үчүн оржинал әсас көтүрүлмүшдүр. Инкилис дилини билән тәрчүмәчиләр гијмәтли әсәрләрин көзәл тәрчүмәләрини кәркин әмәјин бәһрәси кими охучулара тәгдим етдиләр.

Епик әсәрләрин тәрчүмәсиндә "Шәрг поемалары" тәрчүмә сәнәтиндә мараглы вә чох әһәмијјәтли тәдгигат ишидир.

Оржиналлыг һагтында данышдығымыз мисраларынын тәрчүмәдә дүшүнүлмүш бир шәкилдә дәјишиклијә уғрамасы мәһз образын ким олмасыны нәзәрә алынмасындан ирәли кәлмишдир. Бу дәјишиклик тәрчүмәдә поетик тону күчләндирилмиш, дилин образлылығыны артырмышдыр.

Бир мисал чәкәк:

I saw thee weep
the big bright tear
Came that eye of blue,
And then methought
it did appear
A violet dropping dew.
(Byron. I saw Thee Weep)

Тәрчүмәси:

Мән сәни ағлар көрдүм
Көз јашын килә-килә
Көј көзүндән әләнди,
Еlә бил бәнөвшәнин
Шәбнәми сәпәләнди.
(Тәрчүмәси Ә.Рзанындыр).

Ашиг өз севкилисини ағлајан көрүр, лакин онун көз јашлары хошдур, севкилиси онун көзләринә бәнөвшә, көз јашлары исә шәбнәм кими көрүнүр. Функсијасына көрә сәтирләр фәргләнсә дә, бәдии тәрчүмә сәнәтиндә оржиналын үслубунун

тәрчүмәдә тәһриф кими гәләмә верилә билмәз.

Азәрбајчан дили о гәдәр зәнкиндир ки, инкилис поезијасы бүтүн әлванлығы илә дилимиздә горуну б сахланылыр. Ч.Бајронун "Шәрг поемалары"нын Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмуш нүмунләрини бу бахымдан тәһлил етдикдә, әсли илә тутушдурдугда, оржиналда ишләнилмиш тәкрирләрин тәрчүмәдә демәк олар ки, нәзәрә алынмадығы ачыгдан-ачыға дујулур. Бунун ән бөјүк сәбәби инкилис дилини билмәјән шаир-мүтәрчимләрин сәтри тәрчүмәјә әсасланмалары илә изаһ олунмалыдыр.

Паралел анафорлу ше'рләрин јазылыш техникасы мүрәккәб, тәрчүмәси исә чох чәтиндир. В. Шекспирин "Madrigal"ыны көздән кечирәк:

Crabbed age and youth cannot live together
Youth is full of pleasure, age is full of care
Youth like summer morn, age like winter weat
Youth like summer brave, age like winter bare
Youth is fill of sport, ade's brearh is short
Youth is nimble, age is lame;
Youth is hot and bold, age is weak and cold
Youth is wild, age is tame,
Age, I do abhore thee, youth, I do adore thee;
Oh! My love, my love is young.

Бурада дахили гафијәләнмә тәрчүмәјә чәтинлик кәтирсә дә, поетик әзәмәт һисс олунмагдадыр.

Гочалыгла чаванлыг бир јердә тутмаз гәрар:
Кәнчлик-ләззәт, еһтирас, гочалыг гајғы умар,
Кәнчлик-хош јај сәһәри, гочалыг-гыш нәсими,
Кәнчлик баһар кимидир, гочалыг хәзан кими.
Кәнчлик иш, зәһмәт күдүр, гочалыг дөзүмсүздүр,
Кәнчлик чәлддир, чевикдир,гочалыг шикәст, мүдһиш
Кәнчлин чошғун бир дәниз, гочалыг зәиф, күчсүз,
Кәнчлик дәлиганлыдыр, гочалыг әһлиләшмиш.
Гочалыг сәнә нифрәт! Кәнчлик, мән сәнин фәгәт
Гаршында диз чөкүрәм, сәнә ешгим үммандыр,
Мәним мәһәббәтим дә һәр вахт кәнчдир, чавандыр.
(Тәрчүмәси Ә.Рзаныңдыр.)

Көрдүјүмүз кими дилимиз о гәдәр зәнкиндир ки, инкилис

ше'ринин бүтүн көзәллији горунуб сахланылмышдыр. Бу елә кениш бир елми ишин мөвзусудур ки, кичик јазыја сығмаз. Бир сөзлә инкилис поезијасынын бүтүн инчәликләрини аллетрасија, фасилә, тәкрир, көчүрмә, ше'р шәкилләри вә с. бәдии тәсвир васитәләрини (мәчазлары, перифазлары вә с.) Азәрбајчан дилиндә ифадә етмәк үчүн дилимизин имканлары вар. Тәрчүмә шаирләри исә оржиналдан тәрчүмә етдикләри һәр бир поетик парчада бүтүн имканлардан лазымынча истифадә етмәклә оржиналдан тәрчүмәни даһа да јүксәк сәвијјәјә чатдыра биләрләр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Р.Ј.Барсук. Харичи дилдән ана дилинә тәрчүмә фәннинин али мәктәбләрдә тәдриси. Бакы,1947.
2. Бјусов В. Сечилмиш әсәрләри. 1955.
3. Гурбанов Ш. Пушкин Азәрбајчан дилиндә. Бакы. "Азәрбајчан" жур, 1956 №10.
4. Әзимов Ч. Тәрчүмә принсипләри. Бакы, 1955.
5. Рәһимов И. Бајрон "Шәрг поемалары" дис. иши, 1959.
6. Вурғун С. Тәрчүмә јарадычылығы., Бакы, "Әдәбијјат вә Инчәсәнәт" гәзети.1958, 8 март.
7. Рзајев Ә. Бајронун "Шәрг поемалары" әсасында диссертасија иши, Бакы, 1969.
8. Рза.Ә. "Бәхтәвәр дустаг" ше'рләр китабы Бакы,-1994.

АЛМАЗ ҺУСЕЈНОВА

Бакы Дөвләт Университетинин диссертанты.

"КОРОҒЛУ" ЕПОСУ МҮҺАЧИРӘТ ФОЛКЛОРШУНАСЛЫҒЫНДА

Азәрбајчан мүһачирәт фолклоршүнаслығынын тәдгигатларында јалныз "Китаби-Дәдә Горгуд" дејил, дикәр гәһрәманлыг дастанлары да өзүнүн тәһлилини вә тәфсирини тапмышдыр. Бунларын ичәрисиндә "Короғлу", Гачаг Нәби, "Гачаг Кәрәм", "Дәли Алы" вә б. дастанлары көстәрмәк олар. Хүсусилә, "Короғлу" дастаны даим мүһачирәт фолклоршүнаслығынын диггәт мәркәзиндә олмуш, истәр тарихи-сијаси, истәрсә дә әдәби-културоложи сәпкили тәдгигатларда мүхтәлиф јөнләрдән арашдырма објектинә чеврилмишдир.

Һәлә 1912-чи илдә Истанбулда чыхан "Түрк јурду" дәркисиндә дәрч етдирдији "Иран түркләри" силсилә мәгаләләриндә

"Короғлу" дастаныны шифаһи сөз сәнәтинин кениш јајылмыш нүмунәләриндән бири кими дәјәрләндирән[1] М.Ә.Рәсулзадә сонралар бу абидәјә дөнә-дөнә гајытмыш, онун һаггында мараглы, бу күн белә әһәмијјәтини итирмәјән мүлаһизәләр сөјләмишдир. Әдиб Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин сүгутундан сонра Түркијәјә јенидән дөнүшүндә әсасыны гојдуғу мүһаҹирәт мәтбуаты сәһифәләриндә "Короғлу" дастаны илә бағлы тәдгигатлара да јер вермиш, ондан мүхтәлиф парчалар дәрҹ етмишдир. Бу да, шүбһәсиз ки, бүтөвлүкдә мүһаҹирәт әдәбијјатшүнаслары вә фолклоршүнаслары арасында "Короғлу" дастанынын тәһлилинә вә тәдгигинә марағын артмасына тәкан вермишдир.

М.Ә.Рәсулзадәнин 1923-ҹү илдә Истанбулда нәшр олунан, елә һәмин ил дә Измир шәһәриндә кечирилән "Китаб бајрамы"нда Ататүрк мүкафатына лајиг көрүлән "Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти" әсәриндә халг әдәбијјаты нүмунәләри ичәрисиндә "Короғлу"нун хүсуси јер тутдуғу гејд олунур. Һәмин тәдгигатында "Короғлу" вә дикәр дастанларын хәлгилијинә диггәти чәкән мүәллиф јазыр ки, "Лаәдри мүәллифләрин јаратдығы "Короғлу"... вә саир бу кими дастанлар, үрәк јахан ашыг сазларынын руһнәваз аһәнкләри алтында Азәрбајҹан түрк күтләсинин гәлбинә өјлә синијор, өјлә јерләшијорду ки, онунла, дејил фарсын "Нуш афәрин"и, "Фәрһад вә Ширин"и, һәтта Фирдовси илә Һафизи белә рәгабәт едәммәзди".[2]

М.Ә.Рәсулзадәнин 1928-чи илдә Истанбулда нәшр олунан "Гафгазја түркләри" әсәриндә дә "Короғлу"дан бәһс олунмуш, түркләрин ваһид бир топлум олдугларынын әјани сүбуту кими дастанын онлар арасында кениш јајылдығы факты өнә чәкилмишдир.[3]

"Короғлу" дастаны профессор Әһмәд Ҹәфәроғлунун тәдгигатларында да бу вә ја башга шәкилдә тәдгиг вә тәфсирини тапмышдыр. Һәлә 30-ҹу илләрдә дәрҹ етдији "Азәрбајҹан јурд билкиси" дәркисиндә "Короғлу" илә бағлы тәдгигатлара мүәјјән јер верән әдиб ајры-ајры монографик араşдырмаларында да дөнә-дөнә епоса мүраҹиәт етмиш, фикир вә мүлаһизәләрини билдирмишдир. Әһмәд Ҹәфәроғлу идеја-бәдии сигләтинә вә монументаллығына көрә "Короғлу"ну"... азәри елинин икинчи "Дәдә Горгуд"у кими сәчијјәләндирәрәк онун тарихи дөврүн мәһ-

---

1 Меһмет Емин Ресулзаде. Иран Түрклери, Истанбул, 1993, с.33
2 М.Ә.Рәсулзадә. Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти, Бакы, Елм, 1990, сәһ. 14-15
3 М.Е.Ресулзаде. Кафкасија Туркләри, Истанбул, 1993, с.9

сулу олдуғуна, зәрурәтдән јарандығына диггәти чәкир: "... Бир тәрәфдән гәләм әрбабы халга өз дили илә хитаб едәрәк, она өз әдәбијјатынын зөвгүнү даддырыркән, о бири тәрәфдән гылынч әрбабы да Азәрбајчана јени һүрр вә мүстәгил бир дөвләт идарәси шәклини һазырламагда идиләр. Зира күлтүр истиглалијјәти јалныз дил вә әдәбијјат саһәләриндә дејил, еjни заманда милли торпаглар үзәриндә гурулачаг олан мадди истиглалијјәтлә дә бағдашынча сағлам ола биләрди. Нәтичәдә һәр ики галхынма һәмләси вә тәшәббүсү азәри түркүнүн үзүнә күлмүш, Азәрбајчан мәһәлли ханлыглар идарә системи үзәринә истиглалына говушмуш, әбәдијјән Ирандан ајрылмышдыр. Мүвази олараг, еjни һакимијјәт күлтүр саһәсиндә дә тәмәлләшмишдир. Бөјләчә гәләмлә гылынч бир-бирини тамамламышдыр. Бир овуч азәри түркү кәндисиндән гат-гат үстүн дүшмәнә гаршы истиглал мүчадиләсинә атылмышкән Азәрбајчанын велут торпағынын мәһсулларындан сајылан "Короғлу"да ашиг бир шевалје сафлығы илә ханлар, шаһлар вә вәзирләрлә мүчадиләсинә атылмышдыр".[1]

Көрүндүјү кими, фолклоршүнас алим Азәрбајчанда чәрәјан едән тарихи просесләрлә, истиглал һәрәкаты илә бурада јаранан халг әдәбијјаты арасында бир бағлылыг вә әлагә олдуғуну диггәт өнүнә чәкмәклә фолклорумузун, о чүмләдән дастанларымызын тарихи зәрурәтдән доғдуғу гәнаәтини вурғулајыр. Әдибин фикринчә, "заман вә тәфәккүр фәргләри бир тәрәфә бурахылачаг олурса,... "Короғлу"нун мүчадилә фәлсәфәсиндә хан - Иран, шаһ -Русија, вәзир дә - Османлы империторлуғу олса кәрәкдир. Үзәринә бу гәдәр саваш јүкүнү алмагла о, Азәрбајчан тарихинин бу шевалјелик дөврәсини бүтүн чылпаглығы илә ајдынлатмагдадыр".[2]

Әһмәд Чәфәроғлу "Короғлу" дастанынын ел арасында кениш јајылмасынын, дилләр әзбәри олмасынын сәбәбини дә мәһз онун халгын чаһанкирлик тарихи илә бағлы олмасына, буну јүксәк бәдии сәнәткарлыгла әкс етдирмәсиндә көрүр. Онун фикринчә, "Короғлу" истәр "халг-епик", истәрсә дә "лирик-романтик" дастанлар ичәрисиндә "мүмтаз бир мөвге" тутмагдадыр. Мүәллиф һәмчинин дастанда гәһрәманлыгла ешгин мәһарәтлә говушмасына вә бир-бирини тамамламасына диггәти чәкир,

---

1. Аһмет Чаферођлу. Азербајчан дил вә едебијјатынын дөнүм нокталары, Анкара, 1953, с.17.
2. Јенә орада, сәһ. 17.

мәһз бу фактын ашыг әдәбијјатынын јаранмасында тәканверичи амил ојнадығы гәнаәтинә көлир.[1]

Әһмәд Чәфәроғлу "Короғлу" епосунун халгын мүбаризлик руһундан доғдуғуна көрә, дикәр халгларын әдәбијјатына, о чүмләдән гоншу ермәни вә күрчү фолклоруна кечмәсинә дә диггәти чәкмишдир.[2] Тәдгигатчы доғру олараг Азәрбајчанда дастанчылыға марағын артмасында "Короғлу" епосунун мүһүм рол ојнадығыны гејд етмиш, бүтүн сонракы дастанларда онун изләринин олдуғуна диггәти чәкмишдир.

Әһмәд Чәфәроғлу 1964-чү илдә Висбадендә нәшр етдирдији "Азәрбајчан әдәбијјаты" адлы тәдгигатында да "Короғлу" епосуну тарихи шәраитин мәһсулу кими дәјәрләндирир. Халг әдәбијјатына гајыдышда Шаһ Исмајыл һакимијјәтинин мүһүм рол ојнадығыны гејд едән әдиб XVII јүзилдә ашыг әдәбијјатынын өз тәкамүлүнүн зирвәсинә галхмасына, дастан јарадычылығына мејдан верилмәсини бу һакимијјәтин тә`сирилә бағлајыр: "Шаһ Исмајыл тәрәфиндән күчлү бир тәшвиг көрән ашыг әдәбијјаты XVII јүзилдә өз тәкамүлүнүн зирвәсинә улашды. Затән XVI јүзилин орталарында вуку булан сијаси вә ичтимаи јениликләр халгда шаирләринин әсәрләри үчүн бөјүк бир илки ојандырмышды. Фәгәт халгда кечмиши әски ән`әнәләр вә аталарынын масал кими көзәл һәјат тәрзи һагтында бөјүк бир һејранлыг ојандыран хүсус Шаһ Аббасын һәр аланда фарсчаја өнчәлик танымаг сијасәти олду. Бу һејранлыг да халг шаирләринин фәалијјәти үчүн чох мүсаид бир ортам јаратды. Халг шаирләри дастан вә гошмаларында халгын бәкләнтиләринә чаваб вермәјә чалышмышлардыр. Зор һәјат шәртләри, игтисади кризләр, басдырылан халг ајагланмалары, һагсызлыглар вә бәнзәрләри билиндији үзәрә халг әдәбијјатыны бәсләјичи бир ортам мејдана кәтирирләр. Ашыры дәрәчәдә зорланан халг үмидсиз дурумуну халг әдәбијјатыјла унутмаға чалышыр. Бунун үчүн халг әдәбијјатында һалдан һеч бәһс едилмәз, әксинә әски тарихи вә һәтта әсатири, јапдыгларында вә мүчадиләләриндә даима башарылы олмуш олан гәһрәманлардан бәһс олунур. Бу гајә илә дастанларын тарихи мирасы дәјәрләндирилир вә һәп јени баштан ишләнир. Бу гәһрәманлардан бири дә мачәралары түрк әдәбијјатында чох јајғын олан мәшһур "Короғлу"дур. Ашыглар тәрәфиндән

---

1. Аһмет Чафероғлу. Азербајчан дил вә едебијјатынын дөнүм нокталары, Анкара, 1953, с.17.

2. Јенә орада, сәһ. 17.

пәк сых вә севә-севә тәрәннүм едилән "Короғлу" һекајәсиндә фәгир халгын тәсәлли булдуғу бир чох үнсүр вардыр".[1]

"Короғлу" епосу јалныз Әһмәд Чәфәроғлунун тәдгигатларында дејил, онун редакторлуғу илә нәшр едилән "Азәрбајчан јурд билкиси" дәркиси сәһифәләриндә дәрч олунан мәгаләләрдә дә өз кениш тәһлилини тапмышдыр.

Әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә ардычыл фәалијјәт кәстәрән Сәлим Рәфиг Рәфиоғлунун "Азәрбајчан јурд билкиси" дәркисиндә чап олунмуш "Никарыстанлы Ашыг Садығын бир ше`ри һаггында" адлы мәгаләсиндә Парис милли китабханасында мүһафизә едилән "Короғлу" дастаны һаггында мә`лумат верилир. Мәгалә мүәллифинин гејдинә көрә, дастан Никарыстанлы Садығын ел сәнәткары олдуғуну, онун дилиндән јазыја алынмыш "Короғлу" вариантынын дикәр вариантлар кими нәзмлә нәсрин әвәзләнмәси формасында гурулдуғуну, бурада Короғлунун өмрүнүн еркән чағларындан тутмуш, сон күнләринәдәк әкс олундуғуну гејд едир.

Ону да хатырладаг ки, Сәлим Рәфиг Авропа фолклоршүнаслыг материалларына истинадән тәдгигат апардығындан "Короғлу"ну дастан дејил, "халг романы" кими тәгдим едир.[2] Тәдгигатчы Парис милли китабханасынын каталогуна истинадән С.П. 994 шифрәси алтында сахланылан "Короғлу" вариантынын 1750-чи илдә јазыја алындығыны гејд етмәји дә унутмамышдыр. Бунунла да о, нүсхәнин елм аләминә мәлум олан вариантлардан даһа гәдим олмасы гәнаәтинә диггәти јөнәлтмәк истәмишдир.

Мәлум олдуғу кими, Сәлим Рәфигин 1933-чү илдә бәһс етдији "Короғлу"нун һәмин нүсхәси јалныз 1997-чи илдә Бакыда ишыг үзү көрдү.[3]

Тәдгигатчы Шәлалә Һәсәнова јазыр ки, "Сәлим Рәфигин нишан вердији "Короғлу" дастаны С.С.Пенинин вә Александр Ходзконун елм аләминә мәлум олан "Короғлу"сундан даһа гәдимдир вә бу нүсхәләрин арасында тәхминән јүзиллик бир фәрг вар. Мәгаләдә нүмунә кәстәрилән гошмаја "Короғлу" дастанынын мөвчуд олан вариантларында тәсадүф едилмәси дә бу нүсхәнин јенилијиндән вә орижиналлығындан хәбәр верир".[4]

---

1. Аһмет Чафероғлу. Азербајчан Едебијјаты, "Түрк Дүнјасы Едебијјаты". Истанбул, 1991, с.154

2. Селим Рефик. Никарыстанлы Ашык Садығын бир Шиири һаккында, "Азербајчан Јурт Билкиси", 1933, јыл 2, сајы 24, с.435.

3. Короғлу. Парис нүсхәси, Бакы, Озан, 1997.

4. Шәлалә Һәсәнова, Мүһачирәт ирсимиздән сәһифәләр. Бакы, Маариф, 1995, сәһ.86.

Гејд едәк ки, Сәлим Рәфигин мәгаләсиндә "Короғлу"нун Парис милли китабханасында сахланан нүсхәсинин 1750-чи илдә јазыја алынмасы факты јанлышдыр. Бу факта истинад едән Шәлалә Һәсәнова да мәнбәләри араштырмадан мүһакимә јүрүтдүјүнә көрә, елә јанлыш гәнатә кәлмишдир ки, "Короғлу"нун Парис милли китабханасындакы нүсхәси С.С.Пенн вә А.Ходзконун елм аләминә мәлум олан нүсхәсиндән тәхминән јүз ил гәдимдир. Лакин мәлумдур ки, "Короғлу" һаггында илк чидди араштырманын мүәллифи олан А.Ходзко 1830-1832-чи илдә Иранда миссионер тәшкилатында тәрчүмәчи, 1832-1834-чү илләрдә исә Ирандакы рус консуллуғунда баш катиб ишләдији илләрдә Һачы Мирзә Искәндәрин тәшәббүсү, Мирзә Әбдүлваһабын мирзәлији илә Ашыг Садығын дилиндән гәләмә алынмыш "Короғлу" дастанынын нүсхәсини Парис милли китабханасына тәгдим етмишдир. А.Ходзко топладығы "Короғлу" нүсхәсиндәки гошма вә рәвајәтләри өз билдији шәкилдә тәртиб етмиш, бунунла орижинала мүәјјән хәләл кәтирмишдир.[1] Ону да гејд едәк ки, А.Ходзконун "Короғлу" нүсхәси 1842-чи илдә Лондонда инкилисчә нәшр едилдикдән сонра Гәрб аләминдә кениш шөһрәт тапмышдыр.[2] Сонралар С.С.Пенн мәһз А.Ходзконун Гәрб аләминә танытдығы "Короғлу"ну русчаја чевирәрәк әввәлчә парчалар шәклиндә Тифлисдә нәшр олунан "Гафгаз" гәзетиндә дәрч етдирмиш, 1856-чы илдә исә "Короғлу - восточный поэт - найездник" ады алтында Тифлисдә китаб кими нәшр етдирмишдир. С.С.Пенн бу дастаны русчаја чевирмәсинин сәбәбләрини белә изаһ едир: "Јазыны русчаја тәрчүмә етмәкдә мәгсәдим Тифлисдәки рус охучуларыны бу әсәрлә таныш етмәкди. Чүнки дәрвиш вә ашыгларын дилиндә дастан олмуш "Короғлу"нун ше`рләринин топлу нәшр едилмәдијини, рус охучуларынын исә зәиф тәрчүмә едилмиш дастан парчаларындан савајы бир шеј тапмадығыны нәзәрә алараг белә бир чалышмаја гәрар вердим".[3]

Беләликлә, ајдын олур ки, "Короғлу"нун Парис милли китабханасында мүһафизә олунан нүсхәси мәһз А.Ходзконун Ирандан (Күнеј Азәрбајчанындан) топладығы вә 1842-чи илдә нәшр етдији вариантын орижиналыдыр. С.С.Пенн исә дастаны А.Ходзконун вариантындан русчаја тәрчүмә едәрәк нәшр етмишдир.

---

1. Енвер Узун. Короғлу. Трабзон, 1997, с. 15-16.

2. Alexandr Hodzko Boreyko. Specimens of the popular of Persia as faund in the Adventures and improvisations of Kuroghlu. The Bandit ministrel of Northern Persia, London, 1842.

3. Керь-оглы -восточный поэт - наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии, Тифлис, 1856, стр.4.

КӨНҮЛ АҒАЈЕВА
Азәрбајҹан Дилләр Университетинин аспиранты

ЕДГАР ПО ЕҺТИЈАҸ МӘНКӘНӘСИНДӘ

Америка әдәбијјатында һәјаты даһи шаир, јазычы вә тәнгидчи Едгар Аллан Понун һәјаты гәдәр фаҹиәви олан икинҹи гәләм саһиби таћмаг чәтиндир.

Едгар Аллан По 19 јанвар 1809-ҹу илдә Бостонда, јерли актјор аиләсиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Онун анасы - Елизабет Арнолд По Лондонун Ковент Гарден театрындан олан инкилис актјорларынын аиләсинә мәнсуб иди. Јазычынын атасы ихтисасча һүгугшүнас олан Давид По һәлә Едгар бир јашында оларкән вәфат етмишди. Тезликлә Елизабет По да ики јашлы Едгары хејријјәчи гадынларын үмидинә бурахараг Ричмондда вәрәм хәстәлијиндән вәфат едир. Ушаг, узаг гоһуму олан Вирҹинија таҹири Ҹорҹ Алланын аиләсиндә тәрбијә олунур. Едгар штатын варлы шәхсләриндән бири бөјүк түтүн тиҹарәти илә мәшғул олан Алланын евиндә мүәллим вә дајәләрин әһатәсиндә бөјүјүрдү. Тез-тез бу евин гонағы олан дәнизчиләр вә таҹирләрин ағласығмаз дәниз маҹәралары һаггында һекајәләри кәнҹ Едгар һејрәтләндирирди.

Едгар По беш ил Инкилтәрәдә јашамыш вә бу заман о, Лондон пансионларынын бириндә тәһсил алмышдыр. Америкаја дөндүкдән сонра о, тәһсилини бурада давам етдирәрәк әсасы Ҹеферсон тәәрфиндән гојулмуш, задәкан тәдрис мүәссисәси олан Вирҹинија Университетинә дахил олмушдур.

Кәнҹ Едгар һамыны өзүнүн гејри-ади истеʼдады илә һејрәтләндирирди. Лакин, Алланлар аиләсинин досту, рәссам Томас Салли Е.Пону "Бајроник гәһрәман" кими - писсимист тәсвир едирди. Һалбуки, о вахт онун фикирләри никбин, гәлби һәјат ешги илә долу иди. Аиләдә она јалныз Алланын ханымы Френсис рәғбәт бәсләјирди. Инҹәсәнәтә вә поезијаја јад олан гоһуму Аллан исә онун гејри-ади характерини баша дүшә билмирди.

Университетдә зәнкин, задәкан кәнҹләр арасына дүшән Едгара о, һеч хырда хәрҹләр үчүн ҹибхәрҹлији дә вермирди. О, Едгары өзүнүн давамчысы кими - таҹир көрмәк истәјир, кәнҹ оғланын буну гәбул етмәмәси илә барышча билмирди. Едгар исә пул әлдә етмәк үчүн гумар ојнајараг борҹа дүшүр,

бу исә Алланын әлавә һиддәтинә сәбәб олурду. Нәтичәдә, Аллан 17 јашлы Едгары мадди көмәкликдән мәрһум едир, Едгар өз гәјјуму Алланын евини вә бир ил сонра исә охудуғу университети тәрк етмәли олур. Онун үчүн мәһрумијәтләрлә долу бир һәјат башланыр.

Сонралар о анлары хатырлајараг Е.По јазырды: "Мән бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә јалныз өз вәзијјәтимдә олан тәләбәләрлә ујғунлаша билирдим. Онлар сәрхошлуг үчбатындан касыблашырдылар. Мәним чинајәтим исә о иди ки, дүнјада мәним гејдимә галан вә мәни севән бир шәхс јох иди".[1]

Бу вахт әрзиндә о, Бостонда бир нечә ше`рини чап етдирир, ејни заманда ордуја чағырылыр. О, казармадакы сәрт шәраитә дөзә билмәјәрәк Френсис Аллана мүрачиәт едир.

Аллан ону ордудан азад етдирир вә Е.По 1828-чи илдә Балтимора кәләрәк өзүнүн ше`рләр топлусуну чап етдирир. Бир ил сонра гоһуму вә гәјјуму Аллан ону вар-дөвләтинин вариси е`лан етмәдән вәфат едир.

Едгар Поја ушаглыг вә кәнчлик чағларында нәсиб олмуш еһтијач, әзаб, сыхынты ону гыса өмрүнүн сонуна - 1849-чу илә гәдәр изләмишдир. Еркән јашларында өз әмиси гызы илә аилә гуран Едгар По үчүн евлилик һәјаты да уғурлу олмамышдыр. Һәјат јолдашы - Вирчинија вәрәмлә хәстәләнмиш, узун сүрән ағыр хәстәликлә о, тез-тез һәјатла өлүм арасында чарпышмышдыр. Бу анларда По өз ачизлији, күчсүзлүјү, имкансызлығы гаршысында дәли олмаг дәрәчәсинә чатырды.

Бүтүн бунларла јанашы, о чох вахт ишләјир, чалышырды. Лакин хәстәлик вә еһтијач ону тәрк етмирди. Бә`зән бу чәтин анлар ону көмәк үчүн достларына ағыз ачмаға мәчбур едирди. 1835-чи илдә редаксија һеј`әт үзвләриндән бири Ч.Л.Кеннедија мәктубунда о, јазырды: "Бу күн сәнин наһара сәмими дә`вәтин мәним хәтримә дәјди. Мәним кәлә билмәмәјимә сәбәб утанчаглығымдыр. Бу ачыглама мәним инчиклијими баша дүшмәјин үчүндүр. Әкәр мәни өзүнә дост һесаб едирсәнсә, мәнә 20 доллар борч вер, мән сәнә сабаһ баш чәкәчәјәм - әкс һалда бу мүмкүн олмајачаг вә мән өз талејимлә барышмалы олачағам".[2]

Онун шөһрәти, мәшһурлуғу илдән-илә артыр, лакин мадди

---

1. Ј.В.Ковалјов, Е.А.По, Л., 1984, с.32
2. Poe Edgar Allan The Poems, Cambridge, Harvard Univ., 1966 p.340

вәзиј̃јәти јахшылашмырды. Мүхтәлиф чилдләрдә новеллалар, ше`рләр чап етдирир, алдығы мүкафатлар јазычыны ачлыгдан хилас едирди.

1847-чи илин әввәлиндә арвады Вирчинија узун сүрән хәстәликдән вәфат едир. Едгар По бу кәдәрли, гәмли анларда јаздығы, гијмәтли "Аннабел Ли" әсәрини Вирчинијаја һәср етмишдир. Һәмин анларда о, өз кәдәрини унутмаг үчүн сәрхошлуға гуршаныр, бунунла да сағламлығыны гурбан верирди.

Бүтүн бу еһтијачлара вә изтирабларa бахмајараг, гәддар һәјат ону сындыра билмәмишдир.

КҮЛНАЗ РҮСТӘМОВА
Бакы Дөвләт Университетинин диссертанты

"БАЛАЛАРА ҺӘДИЈЈӘ" ДӘ НАҒЫЛЛАР

XIX јүзилликдә Гәрбдә о чүмләдән Русијада башлајан фолклор нүмунәләрини топлајыб гејдәалма просеси Азәрбајчанда да әкс-сәда верди. Маарифпәрвәр зијалылар зәнкин халг әдәбијјаты нүмунәләрини топлајыб нәшр едилмәсиндә илк аддымларыны атдылар. Мә'лум сәбәбләрдән топланан нүмунәләр өнчә русдилли мәтбуатда ишыг үзү көрүрдү. Белә ки, XIX јүзиллијин сону XX јүзиллијин әввәлләриндә "Кавказ", "Новое обозрение", "Тифлисский листок", "Обзор", "Каспи", "Сборник сведении о Кавказских горсах" (Гафгаз дағлары һаггында мә'лумат мәчмуәси), "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа" (Гафгаз әразиләри вә халгларынын тәсвиринә даир материаллар мәчмуәси) вә с. гәзет вә мәчмуәләрдә пәракәндә нөгсанлы шәкилдә олса да фолклорумуз мәтбуат сәһифәләринә кичичик чығыр ачды. Бу нүмунәләр ичәрисиндә өз хүсуси ады олмаса да ушаг фолклору нүмунәләри дә сејрәк-сејрәк көрүнмәјә башлады.

Ибтидаи мәктәб дәрсликләринин гираәт китабларынын тәртиби вә нәшри исә ушаг фолклору үзәринә санки ишыг салды.

Азәрбајчан халгынын ишыглы зијалыларындан сајылан Фиридун бәј Көчәрлинин топлајыб тәртиб вә нәшр етдији "Балалара һәдијјә" (1912) китабыны илк ушаг фолклор топлусу да адландырмаг олар.

Бурада ушагларын јаш сәвијјәсинә мараг даирәсинә, психо-

локиjасына уjғун русдилли мәтбуатдан фәргли олараг мәзмун вә дил бахымындан гүсурсуз, реал һәjат вә мәишәтлә сәсләшән фолклор нүмунәләри топланмышдыр.

Топлуда тапмача, мәсәл, jанылтмач лаjла, нәғмә, оjун, ушаг ше'рләри илә jанашы он дөрд ушаг нағылы да нәшр едилмишди.

Көчәрли өз китабына һәм ушагларын һәjатындан бәһс едән, һәм һеjванлар һагтында, һәм дә аллегорик нағыллар дахил етмишдир.

Беjнәлхалг сүжет, Азәрбаjчан вә түркдилли халглар арасында чохвариантлылыг вә әзәли көрүшләрлә бағлылығы илә сечилән, илк дәфә СМОМПК[1]-да "Ики jетим" ады илә нәшр едилән. Көjчәк Фатма нағылы бурада һәчмчә хеjли кичикдир. Белә ки, нағылын әввәлиндәки епизодлар - Фатманын гардашы, атанын онлары мешәдә аздырмасы оғланын булаг суjу ичиб инәjә чеврилмәси jохдур. Чох күман ки, бу епизодлар Ф.Көчәрлиjә дә бәлли иди. О өз китабыны кичик јашлы мәктәблиләрә нәзәрдә тутдуғундан нағылы даһа да садәләшдирмишдир.

Топлуда һеjванлар аләминдән бәһс едән бир сыра нағыллар кетмишдир. Бу нағылларын бир нечәсиндә һеjванларын реал һәjат тәрзи хүсусиjjәти өндәдирсә, дикәрләри һеjванларла бағлы мараглы, әjләндиричи әһвалатлардан гурулмушдур.

"Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм"[2] нағылы шәрти олараг ики һиссәjә бөлүнүр. Балаларыны евдә гоjуб мешәjә чөлә отламаға кедән кечи хүсуси нәғмә – чағрышы илә балаларыны сәсләjир:

"Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм
Ачын гапыны мән кәлим!
Ағзымда су кәтирмишәм
Дөшүмдә сүд кәтирмишәм
Буjнузумда от кәтирмишәм"[3]

Бу сөзләри ешидән гурд чәпишләри алдадыб, гапыны ачдырыр. Шәнкүлүм вә Шүнкүлүмү jеjир.

Көрүндүjү кими, нағыл һеjванлара мәхсус олан һәjат тәрзиндән сүжет көтүрмүшдүр: Ана һеjван кечи отла гидаланыр, о өрүшә кетмишдир. Гурд исә әтлә гидаланан jыртычы һеjвандыр. О да кечинин балаларыны jеjир.

---

1. СМОМПК. Тифлис, 1888, 6-чы бурахылыш, III шө'бә, сәһ 105-109
2. Ф.Көчәрли. Балалара һәдиjjә, Бакы, 1967.
3. Балалара һәдиjjә сәһ.42

Көчәрли вариантында даһа кениш верилмиш икинчи һиссәдә исә нағылчынын бәдии тәхәјјүлү, арзулары, мәтналты мә'на өн плана кечир. Довшандан, түлкүдән баласыны сорушан гәзәблә, гурдун дамы үзәринә чыхан кечи јағлы чөрәк, гатығ совгаты илә газыны "хошһал" едиб она бујнузларыны итиләдир вә гурдла савашыр.

Бурада да кечинин гәләбәси-һаггын гәләбәси, нағылын идејасыдыр.

Топлуда һејванларын һәјат тәрзиндән бәһс едән "Түлкү вә тојуг саһиби"[1] нағылы да мараг доғурур. Аллегоријадан узаг, ади, садә тәһкијә илә нәгл едилән бу нағылда түлкүнүн бир һејван кими хисләтиндән тојуг оғурламасындан вә тојуг саһиби тәрәфиндән тутулуб чәзаландырылмасындан бәһс едир. Нағыл "Түлкү вә овчу Пирим"[2] , "Һијләкәр түлкү"[3] нағылларынын илкин варианты олмагла онлардан түлкүнүн бурада јеканә оғру персонаж олмаг вә асанлыгла тутулмасы илә фәргләнир. Ону дөјә-дөјә тојуг саһибинин охудуғу нәғмә илә нәшр едилән һеч бир вариантда растлашмырыг:

Гаја башында дурарсан	**Түлкү, гујруғун аладыр,**
Сары бығыны бурарсан,	**Гајалар сәнә галадыр,**
Он беш чүчәни гырарсан.	**Тазы башына баладыр.**
Түлкү сәфа көрдүм сәни,	**Түлкү, сәфа көрдүм сәни?**
Нә јазыг таныдын мәни?!	**Нә јазыг таныдын мәни?!** вә с.

Көчәрли өз китабына әјләндиричи әһвалатлардан гурулан "Гары вә пишик"[4], "Хоруз вә падшаһ"[5], "Пыспыса ханым вә Сичан бәј"[6] вә "Назик бәназик вә Тазик бәтазик"[7] нағылларыны да дахил етмишдир.

Илк дәфә СМОМПК-да мәнзум шәкилдә вә әски түрк дилиндә нәшр едилән "Гары"[8] нағылынын "Гары вә пишик" вариантынын вә мәзмунуну буз үзәриндә јыхылыб гычы гырылан инәјин саһиби гарынын буз, күн, булуд, гојун вә с. илә мүкалимәси тәшкил едир. Гарынын нитги "Сән нә күчлүсән?" чүмлә-

---

1. Балалара һәдијјә с. 37-39.
2. Түлкү, түлкү, тунбәки. Бакы. 1977 с. 10-11.
3. Азәрбајчан нағыллары, ЕА нәшријјаты, Бакы, 1964 с. 30-31.
4. Балалара һәдијјә, с. 9-10.
5. Балалара һәдијјә, с. 6-7.
6. Балалара һәдијјә, с. 55-60.
7. Балалара һәдијјә, с. 24-27.
8. СМОМПК, Тифлис, 1994 18-чи бурахылыш, II шө'бә, с. 43-44.

синдән ибарәтдир. Мүәллиф сөзүндән азад олса елә бу вариант да мәнзум нағыла чеврилер.

СМОМПК-да:

Деди: А буз, сан на барксан?
Деди: Ман барк олсам, мани гун аритмаз.
Деди: А гун, сан на барксан?
Деди: Ман барк олсам, мандан јахыш кечмаз...

"Балалара Һәдијјә"дә:

– А буз, сән күчлүсән?
– Мән күчлү олсајдым, күн мәни әритмәзди.
– А күн, сән нә күчлүсән?
– Мән күчлү олсајдым, булуд гаршымы кәсмәзди...

"Хоруз вә падшаһ нағылы, сонракы нәшрләр дә олдуғу кими халг һафизәсиндә "Кечәл чүчә"[1] ады илә јашајан вариантын икинчи һиссәсидир.

Пејинликдә ешәләниб пул тапан хорузла падшаһ "конфликт" - хоруз банламасы вә бу банламаны кәсмәк үчүн падшаһ вә падшаһ адамларынын тәдбирләри нағылын әјләндиричи мәзмунуну тәшкил едир. Ардычыл дүзүлсә ше'р парчасына чеврилән хоруз банламалары нағылын ән мараглы мәгамларыдыр:

Гуггулугу! Бирчә шаһы тапмышам!
Гуггулугу! Падшаһ мәнә мөһтач имиш!
Гуггулугу! Падшаһ мәндән горхар имиш!
Гуггулугу! Нә ити бычаг имиш!
Гуггулугу! Нә исти һамам имиш! вә с.

Топлудакы "Пыспыса ханым вә Сичан бәј" нағылы дикәр вариантлардан кенишлији, хүсусән персонажларын тәсвирини верән ше'р парчалары илә сечилир. Пыспыса ханым вә Сичан бәјин тәсвириндән бир парчаја диггәт едәк.

Гара гарадан дон кејиб әјнинә,
Учуну гатлајыб салыб чијнинә,
Төкүб үзүнә гара телләрин,
Јујуб тәртәмиз ап-ары әлләрин,
Чәкиб көзләринә гара сүрмәләр
Салыб башына әбрәләр, тирмәләр вә с.

---

1. Бејләган рајону, II Шаһсевән кәндиндә јазыја алыныб. Әсли биздәдир.

Кејиниб әјнинә чуббә сәнчәбдан
Бәзәниб, дүзәнибди һәр бабдан
Атыб дальна гујругун шир кими,
Гулагларын дик тутуб тир кими
...Дөш аг, көз гара, архасы да боз.
Диши инчитәк, агзына јохдур сөз вә с.

Персонажларын белә мәнзум тә'риф вә тәсвири јалныз Көчәрли вариантына мәхсусдур.

Бу күн дә халг јаддашында "Бит вә бирә"[1] ады илә јашајан нағылын илк варинаты "Назикбәназик вә Тазикбәтазик" бу топлудан сонра һәлә дә икинчи нәшр талејини јашамамышдыр. Нағылын биринчи һиссәси тәһкијә вә диалогу садә мәзмуна маликдир. Бит вә бирә - Назикбәназик вә Тазикбәтазик евләнирләр. Сојуг гышда евләриндә меһрибан јашајырлар. Гар јағыр. Киши – Тазикбәтазик арвадына – Назикбәназијә дејир: "Кәл чыхым дамымызын гарыны күрәјим, сән дә бир газан умач бишир, јејәк гарнымыз гызсын". Диггәт едәк. Ади садә ушаг нағылында халг мәишәтинин бир парчасы нечә дә рәсм едилмишди: Ичиндә соба јанан торпаг өртүклү ев гар јорған алтындадыр. Гар тәдричән әрисә торпаға һопар, ичәри су дамар. Сојуг һавада умач биширәрләр. Һәм касыб хөрәјидир, һәм дә адамы исидир.

"Тазикбәтазик аз күрәмишди, чох күрәмишди, бирдән ајағы сүрүшүр бачадан умач газанын ичинә дүшдү вә о саат да өлдү".

Нағылын икинчи һиссәси, әсас әјләндиричи мәзмуну бурадан башлајыр. Назикбәназик "башына, дизинә чырпыб" ағлајыр. Дәрдини Сәрчәјә чүк-чүкә, сәрчә Чинарбәчинара, чинар Гарғеји-гыргыра, гарға Дәвеји-ләкләкә вә с. дејир.

–Дәвеји-ләкләк нејләсин? Чинарбәчинар дејир ки, Гарғејигыргыр дејир ки, Сәрчеји-чүк-чүк дејир ки, Назикбәназик дејир ки, Тазикбәтазик өлүбдүр".

Бу тәлгиди адлар, јаңылтмача охшар ејни мәзмунлу хәбәрдиалоглар охучуну јормур, ону әјләндирин, хош овгат бәхш едир. Кичик охучу марагла нағылын сонуну көзләјир.

Топлуда бир нечә аллегорик нағыла да раст кәлирик. Бурада әринчәк ит ("Әринчәк ит"), һијләкәр түлкү, чевик дүшүнчәли кәклик ("Түлкү вә кәклик"), мүфтәхор пишик, зәһмәткеш, сәдагәтли ит ("Ит вә пишик"), ајыг дәвә ("Дәвә вә тикан") кими

---

1. Әсли биздәдир.

һејванлар инсанлара мәхсус хасијјәт вә кејфијјәтләри дашыјырлар.

Ф.Көчәрлинин әсрин әввәлләриндә ушаглара һәдијјә етдији бу китаб ушаг нағылларынын топлама вә нәшр тарихиндә илкин мәнбәләрдән бири кими чох гијмәтлидир.

УЛВИЈЈӘ ЕЈЈУБОВА
Азәрбајчан Дилләр Университетинин мүәллими

ДИЛ ХАЛГЫН ТАРИХ ВӘ ҺӘЈАТ ТӘРЗИНИН ӘКСИ КИМИ

Дил вә мәдәнијјәтләрин мүгајисәли онлар арасында һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләрин олдуғуну көстәрир. Фәргли чәһәтләр һәр бир халгын мадди мәдәнијјәтинин, тарихи фактларынын, дөвләт мүәссисәләринин, адәт-ән'әнәләринин, мифолокијасынын јалныз онун өзүнә хас олан сәчијјәви хүсусијјәтләриндә өзүнү көстәрир. Һәмин хүсусијјәтләр түрк дили башга бир дилдән бәзән о дәрәчәдә фәргләндирир ки, тәрчүмәчиләр мүәјјән бир сөзү вә јахуд ады тәсвир јолу илә вермәјә мәчбур олурлар. Белә сөзләр дилчиликдә еквивалентсиз лексика адланыр. Бу о демәкдир ки, мүәјјән бир сөзүн вә јахуд бирләшмәнин башга бир дилдә реал гаршылығы јохдур, одур ки, онун мә'насы јалныз башга васитәләрлә ачыла биләр. Белә лексикаја мәишәтә, сијаси-дөвләт гурулушуна, истеһсал вә мәдәни һәјата мәхсус спесифик хүсусијјәтләрин ифадәсиндәки өзүнәмәхсус дил ваһидләри дахил олур.

Дил ону данышан халгын мәдәнијјәти илә чәмијјәтин өзүнәмәхсус инкишафы илә, халгын тарихи илә бағлы олур. Белә хүсусијјәти әкс етдирән һәр һансы бир сөз конкрет әразидә јашајан бир коллективинин өзүнә ајдындыр. Мәсәлән, **Abscam** сөзү америкалылара јахшы мә'лумдур. 1970-чи илләрин сонунда Америка Бирләшмиш Штатларында бир чох јүксәк вәзифәли шәхсләр вә бир сыра конгресменләр бөјүк бир мәбләғдә рүшвәт алмагда ифша едилмишдиләр. Бу һадисә Америка һәјатында ихтисар олунмуш **Abscam** сөзүндә ифадә олунан бир реалија мејдана чыхармышды. Һәмин рүшвәт әрәб шәхсләриндән алындығына көрә бу һадисә "**Arab scam**" (**Abscam**) адландырылмышды.

Һәр бир дилин спесифик лүғәт тәркибинә ҹоғрафи адлар тарихи шәхсләрин адлары, әдәбијјат вә инҹәсәнәт әсәрләринин, тарихи факт вә һадисәләрин ифадә олундуғу адлар, ҹоғрафија терминләри, мәсәлән, флора вә фаунаны билдирән адлар дахилдир. Бураја һәмчинин, өлкәнин иҹтимаи-сијаси һәјаты, һәрби саһә, тәһсил, һүгуг, истеһсалат, мәишәт, адәт-ән'әнәләрлә бағлы терминләр аиддир.

Һәр бир халгын, о ҹүмләдән дә инкилисләрин һәјат тәрзини билдирән мәфһумлар ајры-ајры сөзләрлә, сөз бирләшмәләри илә, ихтисарларла вә һәтта ҹүмләләрлә ифадә олуна билир. Мисал үчүн, ихтисарлар Америка реалијалары арасында әһәмијјәтли јер тутур: **P.F.A. (Parent Teacher Association)**. Американлар бу ихтисары үмумтәһсил мүәссисәләринә даир әсәләләрин вә башга проблемләрин һәллиндә иштирак едән мүәллим вә валидејнләрин ассосиасијасы кими баша дүшүрләр. Н.И.Һарвард Университети демәкдир.

Һәр бир халгын һәјаты вә мәдәнијјәти онун спесифик лүғәт тәркиби үчүн фон ролуну ојнајыр, одур ки, онун һәјат вә мәдәнијјәти илә дәриндән таныш олмадан һәмин терминләри анламаг мүмкүн дејилдир. Бу фикри ашағыдакы ҹүмләдә өзүнү көстәрән анлашылмаз һал ә'јани шәкилдә тәсдиг едир: "**I have talked to a number of people, literary, industrial, commercial, professional ......** to Mayflower Americans..."

Американын калонијалашма дөврүнүн тарихини билмәјәнләрә "**Mayflower Americans**" ифадәсини анламаг мүмкүн дејилдир. Һалбуки **Mayflower** илк калонистләри Авропадан јенича кәшф олунмуш Америкаја дашыјан кәминин ады иди. Һәмин тарихи фактла таныш олдугда исә **Mayflower Americans** ифадәсини һәмин кәми илә јени дүнјаја көчмүш шәхсләр олдуғу баша дүшүр.

Беләликлә, дил ону данышан халгын тарихини, мәдәнијјәтини вә һәјат тәрзини әкс етдирән бир күзкүдүр. Һәр бир халгын дилини онун тарихи вә мәдәнијјәти илә паралел олараг өјрәнмәк мүмкүндүр.

РӘСМИЈЈӘ ГАИБОВА
Бакы Дөвләт Университетинин диссертанты

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН КОМПОНЕНТЛӘРИ АРАСЫНДАКЫ ӘЛАГӘ ВАСИТӘЛӘРИ҅ҺАГГЫНДА

Синтаксиси әһатә едән дилчилик әсәрләриндән мә'лумдур ки, мүрәккәб чүмләнин инкишафында ики јол гејд едилир: а) табесизлик јолу; б) табелилик јолу. Ән гәдим дөврләрдән әввәлчә садә чүмлә, сонра ики вә даһа артыг садә чүмләнин бирләшмәси зәмининдә мүрәккәб табесиз чүмләләр, нәһајәт, табели мүрәккәб чүмлә нөвләри јаранмыш, өзүнәмәхсус инкишаф јолу кечәрәк дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Дилдә табели мүрәккәб чүмләнин ишләнмәси вә инкишафы, фикрин табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә ифадәси зәрури тәләбләрдән – тәфәккүрүн инкишафы нәтичәсиндә ирәли кәлмишдир. Белә ки, инкишафда олан тәфәккүр фикрин анчаг табесиз мүрәккәб чүмлә семантикасындакы чәһәтләрлә (гаршылашдырма, сәбәб, ардычыллыг вә с.) ифадә едилмәси илә кифајәтләнә билмәзди вә мәсәләләрин гојулушунда сәбәб-нәтичә, мүгајисә, заман, јер, шәрт вә с. кими чәһәтләри нәзәрә чарпдырмаг үчүн табели мүрәккәб чүмләләлирин јаранмасы зәрурәт иди.

Табели мүрәккәб чүмләләр нөв, гурулуш, бағланма васитәсинә көрә чох бөјүк зәнкинлик тәшкил едир. Табели мүрәккәб чүмләнин мәзмунунда бағлајычыларын мүһүм тә'сири вар. Табелилик бағлајычылары бағладыглары кәмијјәтләрин дахили мә'наларындан кәнарда гала билмир, компонентләрдән биринин дикәринә табе едилмәсиндә әсас рол ојнајыр. Онларын бағладыглары чүмләләр һеч вахт бәрабәрһугуглу олмур, мәһз, бағлајычы вә бағлајыҹы васитәләрин иштиракы сајәсиндә чүмләләрдән бири о бириндән асылы вәзијјәтә дүшүр. Табелилик бағлајычылары әксәр һалларда баш чүмләнин сонунда вә будаг чүмләнин әввәлиндә ишләнир. Бу даһа чох мүасир Азәрбајчан дилиндә беләдир. Јазылы абидәләрин дилиндә исә бағлајычы вә бағлајычы васитәләрин јердәјишкәнлији өзүнү көстәрир.

Табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләрин гурулушунда бир охшар чәһәт вар ки, бу да онларын бағлајычылы, һәм дә бағлајычысыз ишләнмәсидир. Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин компонентләри бир-биринә бағлајычы вә бағлајычы

сөзләрлә дејил, интонасијанын көмәклији илә, сөзләрин сырасы вә грамматик паралелизмлә бағланыр. Белә чүмләләрдә лакониклик вә бағлыјычылы табели мүрәккәб чүмлә семантикасы илә мүгајисәдә конкретлик вә мәзмун сыхылмасы нәзәрә чарпыр. Бағлајычылыг функсијасыны интонасијанын дашыдығы чүмләләрдә бағлајычыларын дүшмәси сәчијјәви һалдыр. Бағлајычыларын дүшмәси һалына будаг чүмләләлирин әксәр нөвләриндә раст кәлинсә дә о, бүтүн нөвләр үчүн ејни дәрәчәдә функсионал дејилдир. Ән чох сәбәб, мәгсәд бағлајычыларынын ишләнмәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр. (Мүшаһидәләр "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын материаллары әсасында апарылыб). Белә чүмлә типләри һәлә гәдимдән бәри дилимиздә ишләнмишдир. "Чыхсын мәним көзләрим, Дирсә хан, јаман сәјриҗир" (КДГ, с.22). "Јаман сәјриҗир" будаг чүмләсиндән әввәл "чүнки", "она көрә ки", "ондан өтрү ки" вә с. бағлајычыларындан бирини ишләтмәк мүмкүндүр.

Бағлајычыларын ишләнмәмәси будаг чүмләләриндә дә фәаллыг тәшкил едир: "Газан хан бахды, көрдү, Чобан ағачы архасына алмыш кәлир" (КДГ, с.35). Будаг чүмлә баш чүмләјә "ки" бағлајычысынын иштиракы олмадан, табелилик интонасијасы илә бағланыб.

Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрдә интонасија бағлылығы илә јанашы лексик-грамматик паралелизм дә өзүнү көстәрир ки, бу да дилә хүсуси форма вә милли өзүнәмәхсуслуг, бәдиилик верир.

РУБАБӘ ӘМИРБӘЈОВА
Азәрбајҹан Дилләр Университетинин диссертанты.

КӨТЕНИН ФИКИР ДҮНЈАСЫ

Гајғылардан бир анлыг да олса узаглашмаг вә јахуд садәчә вахт кечирмәкдән өтрү охунан әсәрләрдән фәргли олараг Көтенин "Фауст"у охуҹуја бүтүн ҹаһана бир нөв јүксәкдән бахмаг, һәр бир һадисәни, кечмиши, кәләҹәји анламаг вә нәһајәт, өзүнү бу ҹаһанын бир парчасы кими көрә билмәк үчүн шәраит јарадыр.

Адәтән, белә әсәрләрдә ајры-ајры инсанларын һәјатындан данышылмасына бахмајараг, бу шәхси һәјатлар васитәсилә бүтүн аләми танымаг, тәсәввүр етмәк мүмкүндүр. Башга сөзлә, бу

хүсусиликдә бир үмумилик мөвчуддур.

"Фауст"у анламаг үчүн тәкчә мүтаилә габилијјәти кифајәт дејил. Әсәрдә садә анлаглы дилдә јазылан һиссәләрлә јанашы, һәр адамын дәрк едә билмәјәчәји, мәсәлән, Валпуркија кечәси сәһнәси кими һиссәләр дә мөвчуддур.

"Фауст" – чох надир үслуб гурулушуна малик поетик әсәрдир. Әсәр бәдии бахымдан мүхтәлиф елементләрлә зәнкиндир. Тәләбәләрин Ауербахын анбарындакы мәчлиси кими реал мәишәт сәһнәси вә гәһрәманын Маргарита илә көрүшү кими лирик сәһнәләрдән тутмуш биринчи һиссәнин финалындакы Гретхен зинданда фачиәви сәһнәләриндән мүхтәлиф вәзијјәтләр әсәрдә өз әксини тапмышдыр. Бә'зи епизодлар әфсанә характери дашыјыр. Мәсәлән, Фаустун шејтанла мүгавиләси, ифритәнин мәтбәхи, Валпуркија кечәси вә с.

Әсәрдә әфсанәви мотивләрдән, мифләрдән, инанчлардан кениш истифадә олунмасына бахмајараг, орада реал һәјати ситуасија вә образлар чохлуг тәшкил едир. Көтенин фантастикасы сон нәтичәдә јенә дә реал һәгигәтә әсасланыр. XVII-XVIII әсрләрин реалист әдәбијјатында һеч ким Көте гәдәр мифик вә әфсанәви сүжетләрдән истифадә етмәмишдир. Ејни заманда бу образлар Көте үчүн дини әһәмијјәт дашымырды.

Поетик дилин формаларынын рәнкарәнклијиндән дә мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Интим лирика, фәлсәфи фикирләр, кәскин сатира, тәбиәт тәсвирләри, халг јумору-бунлар һамысы Көтенин универсал әсәринин поетик сәтирләрини зәнкинләшдирир. Инсан дилинин ифадә етмәк габилијјәтинә малик олдуғу фикирләрин, һиссләрин зәнкинлији "Фауст" әсәриндә парлаг јер тутур. Бир сөзлә Көтенин "Фауст"у дүнја әдәбијјатынын әзәмәтли поетик симфонијасыдыр.

Әсәрин баш гәһрәманы Фауст һәгигәтән тарихән һәјатда јашамыш шәхсијјәт олмушдур. (Алманија XVI әср). Һәлә сағ икән онун һагтында әфсанәләр јаранмаға башламышды. Фаустун һәјаты вә шәхсијјәти һәлә Көтејә гәдәр бир сыра јазычыларын диггәтини чәлб етмишди. Бу мөвзуда бир сыра әсәрләр јаранмышды. Әсәрләрин әксәриндә Фауст аллаһсыз, шејтанла дост бир адам кими тәсвир олунур. Илк олараг, Фауст һагтындакы мәнфи фикирләри дағытмаға чалышан алман маарифчи јазычысы Г.Е.Лессинг (1729-1781) олмушдур. О,Фаусту әсл һәгигәт ахтарышында олан бир инсан кими тәсвир етмәјә чалышмышы, лакин буна мүәссәр ола билмәмишди.

Үсјанчы вә һәгигәт чарчысы Фауст образы, кәнч Көтенин дәриндән марагландырырды. 1773-1775-чи илләрдә о, Фаусту поетик фачиәнин гәһрәманы кими көстәрән чохлу сајда сәһнәләр јаратмышды. Вејшар һерсоглуғунун назири вәзифәсини тутдугдан сонра да о, битмәмиш "Фаус"у јаддан чыхартмышды. Јалныз вәзифәсини бурахараг Италијаја кетдикдән, сарај әһлиндән вә гајда ганунундан узаглашараг там сәрбәстлик әлдә етдикдән сонра јени руһла "Фауст" үзәриндә ишләмәјә башлады. Көһнә мәтнә әлавәләр едәрәк Вејмара дөндүкдән сонра бир сыра башланғыч һиссәләрини чап етдирир. Лакин, әсәр һәлә битмәмишди.

Көте Алманијанын даһа бир даһи шаири Ф.Шиллерлә (1759-1805) јахын достлуг едирди. Бәшәријјәт Шиллерә һәм дә она көрә борчлудур ки, Көтени "Фауст"ун биринчи һиссәсини битирмәјә о һәвәсләндирди. Шиллерин бөјүк тә'кидләриндән сонра о, әсәри битирмәјә тәләсирди. Мәһз Шиллерлә јахынлығы "Фауст"а бу гәдәр бөјүк фәлсәфи мә'на вермәјә Көтејә көмәк етди.

Поема үзәриндә ишләјәркән мә'лум олду ки, ири тутумлу әсәр ади драм чәрчивәсинә јерләшмир. Көте "Фауст"ун сүжетини ики һиссәјә бөлмәк гәрарына кәлди. Биринчи һиссәсинин һазырланмасы 1797-1801-чи илләрә тәсадүф едир. Даһа бир нечә ил әсәр үзәриндә ишләјәрәк, Көте јалныз 1806-чы илдә ону чапа һазырлады.

1808-чи илдә чап олунмуш биринчи һиссә охучу дүнјасынын бөјүк марағына сәбәб олду. Лакин, охучулар икинчи һиссәсини охумаг үчүн 25 ил көзләмәли олдулар. Көте һеч чүр ишә башламаг гәрарына кәлә билмирди. Ону јенидән әсәр үзәринә гајытмаға Көте јарадычылығынын бөјүк пәрәстишкары, савадлы, јахшы әдәби зөвгә малик, еjни заманда Көтенин катиби кәнч И.П.Еккерман һәвәсләндирди.

1825-1831-чи илләр арасы, кифајәт гәдәр јашлы бир вахтында Көте икинчи һиссәсини битири, лакин чап етдирмәк истәмир. О, вәсијјәт едир ки, әсәри јалныз өлүмүндән сонра чап етсинләр. 1833-чү илдә тәбии ки, мүәллифин вәфатындан сонра әсәр чапдан чыхыр.

"Фауст" – 60 ил әрзиндә – демәк олар ки, Көтенин бүтүн јарадычылыг өмрү боју јазылмышдыр. "Фауст" – һәгигәтән Көтенин әдәби јарадычылығынын мәнтиги нәтичәсидир.

"Фауст" јалныз драматик формада јазылдығына көрә фачиә

адландырылмыр. Инсанын һәгигәтә, идеала доғру јолу һәмишә фачиәви сәһвләрлә, сонсуз иткиләрлә, ширин хош хәјаллардан имтина илә долудур. Фачиәнин биринчи һиссәсиндә Фаустун бурахдығы белә сәһвләрдән вә етдији јанлышлыглардан бәһс олунур. О, әмин олур ки, һәјатын мә'насы шәхси истәкләрин өдәнилмәсиндә дејил, инсанлара јардым етмәкдәдир. Әсәрин икинчи һиссәсиндә Фауст бу мидрик фикрини һәјата кечирмәјә чалышыр вә белә бир идејанын әсәри олур – дәнизләрдән торпағы алыб инсанларын истифадәсинә вермәк.[5] Аллаһ вә шәр гүввә Мефистовел арасындакы мүгавиләјә көрә Фауст чәһәннәмә дүшмәли иди. Анчаг мәләкләр Фаустун руһуну чәннәтә галдырырлар. Мефистофел мәгсәдинә чатмыр; чүнки инсанлара көрә һәр шејдән ваз кечмиш Фауста залымлыг һаким кәсилә билмир.

Фәлсәфи фикир вә мүшаһидәләрин, инсан тәбиәти һаггындакы афористик мүһакимәләрин зәнкинлији, поетик һиссәләрин мүрәккәб гаммасы – бүтүн бунларла "Фауст" инсаны һејрәтә кәтирир.

Даһи бир инсанын нәһәнк әсәринин мә'насыны тамамилә ачыгламаг! Бу хошбәхтлик һәлә һеч бир тәнгидчијә мүәссәр олмамышдыр. Онун мә'насыны ачыгламаг үчүн һеч олмаса, Көтејә бәрабәр олмаг лазымдыр.

ШАФИГА АБДУЛЛАЕВА
Преподаватель Азербайджанской Государственной Нефтяной Академии

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ НАЧАЛЬНОГО УРОВНЯ ЗНАНИЙ, УМЕНИЙ И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ I КУРСА ВТУЗА ПО ИНОСТРАННОМУ (НЕМЕЦКОМУ) ЯЗЫКУ

Для того чтобы определить, удовлетворяет ли традиционная система требованиям, которые предъявляются к процессу обучения как к процессу управления, необходимо знать, каким образом может воздействовать эта система обучения на начальный уровень подготовленности, являющийся исходным параметром, и каким образом это может привести объект (обучающихся) в состояние, заданное конечными параметрами.

Уровень знаний курса средней школы является тем начальным параметром системы, который ставится в условия вузовского управления обучением. Вузовская программа предусматривает априори исходные параметры системы известными. В частности, предполагается, что исходными параметрами (знаниями) являются знания курса средней школы.

Успешное решение многих проблем обучения иностранными языками во втузе возможна при условии преодоления трудностей, возникающих на начальном этапе обучения. Как известно, первый семестр - самый трудный этап в процессе преподавания языка и овладения им, так как за этот период необходимо восстановить школьные знания и добавить материал I курса. Эти трудности вызваны также, резким отличием вузовской системы обучения от школьной перерывами в обучении, слабой языковой подготовкой, значительным различием в знаниях.

Проверку знаний студентов нами было решено провести по отдельным грамматическим явлениям языка, которые согласно программе по немецкому языку для неязыковых вузов считаются усвоенными и изучению в вузе больше не подлежат. Однако знание этих тем в первую очередь необходимо для успешного понимания иностранного языка и дельнейшего овладения им. К ним относятся артикль, местоимение, предлог, спряжение глаголов в актив, склонение прилагательных, порядок слов. Оценку результатов проверки предлагается проводить в зависимости от числа допустимых ошибок в сравнении с числом возможных ошибок по контрольной работе. Такая проверка даст вполне объективные показатели, так как исключает случайную оценку при использовании постоянной математической величины в качестве эталона.

Возможное число ошибок предлагается определять следующим образом. Из этого материала, который включен в контрольную работу (это может быть и тест), выбирается возможное количество ошибок, которые студент может допустить при выполнениии данного задания.

При проверке следует подсчитывать те ошибки, которые относятся к проверяемой теме. Особенно важным результатом контрольных работ является возможность анализа процента ошибок по каждой теме в каждой группе.

Таким образом, из анализа контрольных работ наблюдаетя:

1. общий низкий уровень знаний студентов в начале обуче-

ния;

2. низкий уровень знаний отдельных групп;

3. значительное расхождение в знаниях студентов низкого уровня группы;

4. значительное различие знаний студентов по различным темам.

Описанная методика может использоваться не только при обучении немецкому языку, но и при обучении другому иностранному языку, и на наш взгляд, другим дисциплинам в любом типе школы.

ЗУЛЬФУГАРОВА РЕНА
Преподаватель Азербайджанской Государственной Нефтяной Академии

О РАБОТЕ ПО СОЗДАНИЮ ОТРАСЛЕВЫХ СЛОВАРЕЙ

(На материале англо-русско-азербайджанского словаря минимума по полимерам)

В условиях Азербайджанской Республики трехязычные словари в первую очередь являются главным пособием при переводе научно-технической литературы. При работах по созданию словарей всегда следует помнить, что слова одного языка в большинстве случаев не просто соответствуют словам другого языка, а находятся с ним в весьма сложных и многообразных отношениях. От глубины понимания составителями словаря этих отношений зависит качество создаваемого словаря. Составители словарей сталкиваются с рядом затруднений, основными из которых является отсутствие единства в употреблении одних и тех же терминов, а также различия в английских терминах употребляемых в Великобритании и Северной Америке и т.д.

Кроме того, сложностью при составлении словарей является обилие синонимов, терминов с широким смысловым значением, а также лишь частичные совпадения смысловой структуры входного и выходного языков.

Одним из главных этапов составителя словаря является разработка подробного плана проспекта словаря по данной отрасли с участием специалистов высокой квалификации. Затем

приступают к отбору терминов, для чего используется оригинальная научно-техническая литература, учебные пособия и справочники, действующие государственные и отраслевые стандарты. Регистрация терминов должна производится в специальной картотеке, куда входят все термины.

Составление иностранного словника, отбор терминов и их размещение являются также важнейшим этапом составления словаря. Терминология смежных отраслей должна быть представлена ограничено. При отсутсвии в языке перевода того или иного термина необходимо создать его по существующим моделям.

При составлении словаря лексикографы должны изучать и критически использовать опыт переводов специальной отраслевой литературы, в которой можно найти надежные эталоны для оценки перевода отраслевого термина.

Таким образом, словарь, с одной стороны, является результатом научных исследований терминологических единиц, а с другой стороны может служить базой для новых исследований.

ШАФИГА АБДУЛЛАЕВА
РЕНА ЗУЛЬФУГАРОВА
Преподаватели Азербайджанской Государственной Нефтяной Академии

ОДНА ИЗ "ФОРМУЛ" НАУЧНОГО ЯЗЫКА

Как известно, особенностью научной речи является ее неопределенно-личный характер, выражаемый различными способами, среди которых наиболее распространенными (особенно в немецком) являются конструкции с (нем. язык), (англ. язык). Многие исследователи указывают на сопоставимость этих явлений, служащих примером семантико-синтаксических соответствий в типологии языков.

Проведенные нами исследования свидетельствуют о том, что конструкции с, характеризуются не только широтой использования, но и многообразием значений в научном изложении.

Неопределенно-личные местоимения и имеют семантическое, грамматическое и функциональное сходство:

– они выражают одушевленный предмет 3-го лица;

– выраженный этими местоимениями субъект является отв-

леченным (неопределенным или обобщенным);

– они не имеют формы множественного числа, отдельно от глагола употребляться не могут, не изменяются по падежам, не могут иметь определений.

Данные местоимения не имеют закрепленного лексического содержания, они являются как бы морфологическими показателями неопределенности действующего лица, но не адекватны суффиксу или артиклю. Их значение определяется сочетаемыми с ними глаголами и контекстом. Это дает им возможность, в отличие от личных местоимений, приобретать исключительную емкость - они могут употребляться в значении любого лица единственного и множественного числа. По-видимому, именно это обеспечило неопределенно-личным местоимениям, в сочетании с глагольными формами широкое функционирование в разных стилях речи, в том числе и в научной литературе. Сочетания глаголов с и являются своего рода "формулой" научного языка.

Учитывая большую частотность конструкций с, при обучении соответствующему языку, необходимо обращать особое внимание обучающихся на это распространенное явление научно-функционального стиля речи, тем более, что трудность в их переводе на русский и азербайджанский языки, как показывает практика, есть.

Правильного понимания и перевода неопределенно-личных конструкций можно добиться с помощью разнообразного дидактического материала и индивидуальных заданий, предлагаемых студентам в период учебного процесса.

СӘБИНӘ АЛМӘММӘДОВА
"Елм" гәзетинин мухбири

ХАРИЧИ ДИЛЛӘРДӘ ЛЕКСИКАНЫН ТӘДРИСИ ВӘ ОНУН ЈЕРИ

Һал-һазырда тәһсил саһәсиндә бүтүн фәнләр кими харичи дилләрин тәдриси мәсәләси дә хүсуси јер тутур. Мүасир дөврүмүзүн характерик хүсусијјәтләриндән бири мүхтәлиф милләтләр вә халглар арасында ичтимаи әлагәләрин чох сүр`әтлә инкишаф етмәсиндән, бу әлагәләрин күнү-күндән кенишләнмә-

синдән ибарәтдир. Бу бахымдан харичи дилләрин тәдриси фасиләсиз ахынла кетмәли, онун мәнимсәнилмәси јоллары мәрһәлә-мәрһәлә өјрәнилмәли вә һәјата кечирилмәлидир. Бағча јашларындан башлајараг харичи дилин тәдриси өз тәмәләни гојмалы, орта вә али мәктәбләрдә бу просес давам етмәли, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы вә онун өз ихтисасына мөһкәм јијәләнмәси үчүн бу мәсәлә даим диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Азәрбајчанын орта вә али мәктәбләрдә индијә гәдәр Гәрби Авропа мәншәли дилләрдән инкилис, франсыз вә алман дилләри, Шәрг мәншәли дилләрдән исә әрәб вә фарс дилләри тәдрис олунурду. Лакин Азәрбајчан мүстәгил дөвләт сәвијјәсинә галхдыгдан сонра, јәгин ки, башга дилләри дә, хүсусилә чин, италјан, јапон, испан вә с. дилләри дә өјрәнмәк вә онларын тәдриси илә мәшғул олмаг зәрурәти мејдана чыхмышдыр.

Нитг бачарығына јијәләнмәклә бәрабәр тәләбәләр тәрәфиндән мүәјјән тәдрис материалларындакы лексиканын инчәликләрини дәриндән өјрәнмәк дә нәзәрдә тутулур.

Лексика башлығы алтында дилин лүғәт тәркиби нәзәрдә тутулур. Лексиканы билмәјән дили үнсијјәт васитәси кими тәдрис етмәк олмаз. Дилин лүғәт тәркиби мәсәләләри илә үмуми дилчилијин хүсуси бөлмәси мәшғул олур. Үмуми лексиколокија, һәр дилин өзүнүн ајрыча лексикасы исә ујғун хүсуси лексиколокија илә өјрәнир. Инкилис дилинин тәдриси методикасында һәр ики дилин лексиколокијасыны билмәк вачибдир. Үмуми лексиколокијанын әсасларына дәриндән јијәләнмәк лексика вә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә көмәк едир. Үмуми лексиколокијадан мә`лумдур ки, лексика грамматика илә сых бағлыдыр. Бурадан көрүнүр ки, әввәла лексиканын сечилмәсиндә о сөзләри нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу вә ја дикәр грамматик һадисәләрдә парлаг мисаллар көстәрилсин. Анчаг лексиканын баша дүшүлмәси үчүн нәзәрә алынмыш грамматик материалын сечилмәсиндә тәләбәләрин бу вәзијјәти практики олараг мәнимсәнилмәси онлара өз биликләриндән даһа јахшы истифадә етмәјә көмәк едәчәк. Дикәр тәрәфдән лексиканын бу тә`лими грамматиканын тә`лими илә сых әлагәси олмалыдыр.

Инкилис вә Азәрбајчан лексиколокијасынын мүгајисәси охучуда сөзләрин көкләри, сөздүзәлтмәнин үсуллары,фразиоложи дөвријјәнин типләри вә с. һәр ики дил үчүн һансынын үмуми, һансынын исә мүхтәлиф олмасы фикрини ојадыр. Бу бир тәрәфдән инкилис дили үчүн хас олан лүғәтин сечилмәсинә, дикәр тә-

рəфдəн исə ана дилинə əсасланмаға имкан верир. Инкилис дилинин лүғəт тəркибиндə гəдим инкилис сөзлəриндəн башга латын, франсыз, јунан вə башга диллəрдəн алынмыш чохлу сөзлəр вар. Һəр дилдə олдуғу кими инкилис вə азəрбајчан диллəриндə дə пешəкар сөзлəр вар. Јə`ни о сөзлəр ки, əввəллəр бир мүтəхəссис тəрəфиндəн дар саһəдə истифадə олунурду, инди исə үмуми халг тəрəфиндəн кениш мигјасда истифадə олунур. Инкилис дилинин лексик еһтијаты башга чохлу јоллар кими вə үсулларла инкишаф етдирилир, сөзүн мə`чази мə`насынын мүхтəлиф формасы, сөзүн мə`насынын кенишлəнмəси вə даралмасы, синонимлəрин, антонимлəрин, омонимлəрин əмəлə кəлмəсини мүхтəлиф јоллары вə с. Дили тəдрис едəн мүəллим билмəлидир ки, үмумијјəтлə бу јоллар һəр ики дил үчүн ејнидир. Анчаг лексиканын инкишафындакы мүвəффəгијјəтлəр бу диллəрдə мүхтəлифдир. Бу бир тəрəфдəн тəлəбəлəрин өз ана диллəринин билијинə архаланмасыны, дикəр тəрəфдəн исə инкилис вə азəрбајчан диллəринин лексикасы арасындакы фəргин нəзəрə алынмасыны тəлəб едир.

НƏСРУЛЛА МƏММƏДОВ
Бакы Дөвлəт Университетинин мүəллими

ƏРƏБ ЈАЗЫСЫНДА ҺАЗЫРКИ ҺƏРƏКƏЛƏРИН (نقط الإعراب) ЈАРАНМАСЫ

Инсанларын дəстə-дəстə Ислама дахил олмалары вə əрəб дилинə олан еһтијачын артмасы илə əлагəдар олараг алимлəр бу дилдə чохлу əсəрлəр јазмаға башладылар. Əбул Əсвад Əз Дуəлинин нөгтəлəр шəклиндəки һəрəкəлəри кəшф етмəси илə əлагəдар олараг Гур-ани-Кəрими дүзкүн охумаг хејли асанлашдыса да, јеничə јаранмыш Ислам мəдəнијјəтинин вə үмумиликдə бəшəријјəтин мүгəддəс абидəси олан һəмин Аллаһ китабынын нүсхəлəрини артырмаг бир гəдəр чəтинлəшди. Бу чəтинлик ондан ибарəт иди ки, Гур'ан нүсхəлəрини артыраркəн ики рəнкли мүрəккəбдəн истифадə етмəк зəрурəти мејдана чыхырды; бир рəнклə јазмаг, дикəр рəнклə исə һəрəкəлəмəк лазым олурду. Бəлкə дə нөгтəлəрин (نقط الإعجام) кəшфиндəн əввəл бир рəнкли мүрəккəблə кечинмəк оларды, нөгтəлəрин јаранмасындан сонра бу иш тамамилə гејри-мүмкүн олду. (نقط الإعراب) вə (نقط الإعجام)-и бир-бириндəн ајырмаг

үчүн ики рәнкли мүрәккәбдән истифадә етмәк зәрурәти мејдана чыхмышды вә бу иш дә гејд етдијимиз кими насихләр үчүн бөјүк чәтинлик төрәдирди. Һәмин проблем хәлил Ибн Әһмәд әл-Фәраһидинин (о. 170 һ.) бу орфографик мәсәләјә мүнасиб бир һәлл тапдығы дөврә гәдәр инсанлар үчүн чәтинлик јарадырды. Әл-Хәлил ибн Әһмәд әл-Фәраһиди һазырки һәрәкәләри кәшф етмәклә бу иши хејли асанлашдырды.

Әбу Әмр әз-Дани бу барәдә Әбул Һәсән ибн Кејсандан белә рәвајәт едир: "Мәһәммәд ибн Јәзид демишдир: Китабларда мөвчуд олан вә Хәлилә аид олан шәкилләр һәрфләрин формасындан көтүрүлмүшдүр. Даима кичик шәкилдә олан **вавдыр** вә **вав** һәрфи илә гарышдырылмасын дејә һәрфин үзәриндә јазылыр, **кәсрә** һәрфин алтында јазылан јә'дир, фәтһә исә һәрфин үзәриндә сәрилмиш әлифдир".(1)

Әбул Һәччач әл-Бәләви гејд едир: "**Вав, јә** вә **әлиф** һәрфләринин кичик шәкилләри олан вә һәрфләрин үзәринә вә алтына әлавә едилән **дамма, кәсрә** вә **фәтһәни** кәшф едән әл-Хәлил ибн Әһмәд әл-Фәраһиди олмушдур".(2)

Истәр әд-Дани, истәрсә дә әл-Бәләвинин вә бир чох дикәр дилчиләрин гејд етдијинә көрә әл-Хәлил ибн Әһмәд гыса һәрәкәләр олан **дамма, кәсрә** вә **фәтһәни** һәмин һәрәкәләрә ујғун олан **вав, јә** вә **әлифдән** көтүрмүшдүр. Бу мәсәләјә ибн Чинни бир гәдәр дә ајдынлыг кәтирәрәк јазыр: "**Фәтһә әлифин, кәсрә јә** һәрфинин, **дамма** исә **вавын** бир һиссәсидир. Әввәлки нәһв алимләри **фәтһәни** кичик **әлиф, кәсрәни** кичик **јә, дамманы** исә кичик **вав** адландырмышлар вә онлар бу адландырмада һаглы олмушлар".(3)

Мә'лумдур ки, сәләфдән олан алимләр Гур'ани-Кәримин јазысыны вә үмумиликдә әрәб орфографијасыны тәкмилләшдирмишләр. Билдијимиз кими илк әввәл бу ишә Әбул Әсвад киришмиш, нөгтәләр шәклиндә олан һәрәкәләри (نَقْطُ الإِعْرَابِ) кәшф етмиш, даһа сонралар исә әл-Хәлил ибн Әһмәд бу иши даһа да тәкмилләшдирәрәк бу күн ишләтдијимиз һәрәкәләри мејдана кәтирмишдир. Бу әламәтләрин Мусһафа дахил едилмәси һеч дә асан олмамыш вә һәмин дөврүн көркәмли шәхсијјәтләриндән бә'зиләринин е'тиразына сәбәб олмушдур. Лакин, заман кечдикчә сәһабәнин дүнјадан кетмәси вә әчәмләрин Ислама ахыны илә бағлы Гур'ан гираәтиндә јарана биләчәк сәһвләрин гаршысыны алмаг мәгсәдилә Мусһафларын һәрәкәләнмәси иши кениш вүс'әтлә јајылмаға башлады. Һәтта һәмин

дөврләрдә әввәл Куфә, сонра исә Бағдад алимләринин имамы олмуш Әл-Кисаи Мусһафа гираәт едир вә инсанлар да һәрәкәләјирдиләр.

Әд-Дани јазыр: "Һичри 110-чу илдә Һишам ибн Әбүл Мәликин хилафәти дөврүндә јазыја алынмыш бир Мусһаф мәнә кәлиб чатды. Ону Мучирә ибн Мина 110-чу һичри илинин рәчәб ајында јазмышды. Һәмин Мусһафда **һәрәкәләр, һәмзә, мәнвин** вә **тәшдид** гырмызы рәнкли мүрәккәблә јазылмышды".(4) Белә күман етмәк олар ки, һәмин Мусһафын һәрәкәләнмәси јазајыја алынмасындан чох да сонраја аид олмамышдыр.

Һәрәкәләрин нөгтәләр шәклиндә гејд олундуғу вахт јазыја алынмыш Мусһафларда һәмин нөгтәләр (نقط الإعراب) бүтүн самитләрә әлавә едилмәмиш, әсасән сөзләрдә чашгынлыға сәбәб ола биләчәк јерләрдә јазылмышдыр. Бу нөв һәрәкәләмә илә јазылмыш вә Имам Әли ибн Әби Талибә аид олан Мусһафлар һазырда Гаһирәдә, Нәчәфдә, Мәшһәддә вә дикәр Ислам мәркәзләриндә һифз олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Әл-Хәлил ибн Әһмәдин бу күн мөвчуд олан һәрәкәләри Әбүл Әсвиддан тәгрибән бир нечә он ил сонра кәшф етмәсинә бахмајараг инсанлар һәмин һәрәкәләрдән узун мүддәт истифадә етмәмишләр. Бу иш Әл-Хәлилин өлүмүндүн хејли сонралар кениш шәкилдә јазылмышдыр.

Әл-Хәлил ибн Әһмәдин јаратдығы һәрәкәләр Мусһафларда үчүнчү һичри әсринин ахырлары вә дөрдүнчү әсрин әввәлләриндә, хүсусилә һәмин дөврдә елмин вә дилчилијин мәркәзи олан Ираг әразисиндә јајылмаға башлады. Мәғриб өлкәләри вә Әндәлусда исә һәлә дә нөгтә шәклиндә олан һәрәкәләр ишләдилирди.

Һичринин үч вә дөрдүнчү әсрләриндә "Ираг" әразисиндә чохсајлы нәһв алимләринин топланмасы вә дили тәсһил етмәјә олан һәвәс һәмин алимләри Әл-Хәлилин јаратдығы һәрәкәләри ишләтмәјә инсалары сөвг едирди. Әбу әмр әд-Дани бу һагда белә јазыр: "Алимләр һәрфләри Әл-Хәлилин јаратдығы һәрәкәләрлә һәрәкәтә кәтирмәјә, һәрфләрә **тәнвин, тәшдид** гојмаға вә **һәмзә** илә јазмаға разылыг вердиләр".(5)

Инсанлары Әл-Хәлилин јаратдығы һәрәкәләрлә јаздыглары вә бизә кәлиб чатан вә һәмин шәкилдә ән камил бир вәзијјәтдә һәрәкәләнәк ән гәдим Мусһаф ибн Әл-Бәвваб ады илә танынмыш Әли ибн Һилал тәрәфиндән 391-чи һичри илиндә Бағдадда јазылмышды. Һәмин Мусһаф һазырда Ирландијанын пајтахты

Дублин шәһәриндәки китабханада мүһафизә олунур. Әбул Әсвад әд-Дуәлинин әсасән Гур'ани Кәримдәки сөзләрин сонраларыны и'раб мәгсәдилә һәрәкәләдијини биз артыг гејд етмишик. Әбул Әсвадын сөзләри и'раб мәгсәдилә һәрәкәләнмәси иши сонралар давам етмиш вә инсанлар узун мүддәт анчаг кәлмәләрин ахырларына һәрәкәләр гојмушлар. Сонралар нәһв алимләри арасында кәлмәләри һәрәкәләмәк һагтында фикир ајрылығы олмуш, бә'зиләри кәлмәләри е'раб мәгсәдилә һәрәкәләмәјә үстүнлүк вермишдиләрсә, дикәрләри сөзләрин там шәкилдә һәрәкәләнмәсини дәстәкләмишләр.

Әз-Дани бу һагда јазыр: "Нәһв алимләринин әксәријјәти сөзләрин јалныз ахырларыны һәрәкәләмәји үстүн тутмушлар. Үмумијјәтлә Ираг әһли Мусһафлардакы кәлмәләри там һәрәкәләмир, сөзләрә **сүкун, тәшдид, мәдд** әлавә етмир вә сөзләри һәмин әламәтләрдән кәнар едирдиләр".(6)

Әбу Давуд, Әбу Һатәм Әс-Сичистанидән белә рәвајәт едир: "Мусһафларда фәсада јол верилмәсин дејә орадакы сөзләрин мүәјјән самитләрини һәрәкәләјирдиләр. Мәсәлән; "Әл-Бәгәрә", сурәсинин 264-чү ајәсиндәки (فَمَثَلُهُ) кәлмәси дүзкүн охунсун дејә, һәмин сөздәки мимин үзәрини фәтһәни, ләмин, үзәрини исә дамманы әвәз едән нөгтә илә һәрәкәләјирдиләр. Беләликлә дә һәмин кәлмә (فَمِثَلُهُ) кими дејил, мәһз (فَمَثَلُهُ) шәклиндә дүзкүн охунурду вә ја "Али-Имран" сурәсинин 169-чу ајәсиндә (قُتِلوا) кәлмәсиндәки **гаф** һәрфини **дамманы** көстәрән нөгтә илә һәрәкәләмәклә мә'лум олурду ки, һәмин фе'л мәчһулда ишләдилмишдир".(7)

Һәмин мәсәләјә Ибн Мүчаһид дә өз мүнасибәтини билдирәрәк гејд едир: "Бүтүн һәрфләр һәрәкәләнмирди. Һәрәкәләр елә һәрфләрә әлавә едилирди ки, һәмин һәрфләрин сәсләндирилмәсиндә хәталара јол верилә биләрди. Елә дүшүнүрәм ки, кәлмәләрдәки бүтүн һәрфләри һәрәкәләмәкдә һеч бир фајда јох иди". (9)Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин дөврдә һәмин Мусһафлардакы сөзләр там шәкилдә һәрәкәләнмирди, һәтта сөзләрин там һәрәкәләнмәси иши бәјәнилмирди. Сонралар Гур'ани-Кәрим өз назил олундуғу вахтдан кетдикчә, узаглашдыгча Мусһафлардакы кәлмәләри там шәкилдә һәрәкәләмәк иши бир зәрурәтә чеврилмиш вә бу иш Гур'ани-Кәримин хәталардан горунмасы јолунда бир гарант олмушдур. Һәрәкәләрдән истифадә иши сонралар даһа да јајылмыш вә мүһәддисләр Һәзрәт Пејғәмбәрин һәдисләрини дә һәрәкәләмәји лазым

билмиш вә һәдисләрдәки кәлмәләрин лазым олан һәрфләринә һәрәкәләр гојмушлар".(9)

Бүтүн јухарыда гејд олунанлардан белә бир нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, насихләр әсасән Әбу әмр әд-Данинин дөврүндән сонра Әл-Хәлилин јаратдығы һәрәкәләрдән истифадә едәрәк Мусһафлары һәрәкәләмишләр. Әл-Хәрраз, Әл-Хәлил ибн Әһмәд тәрәфиндән кәшф едилмиш һәрәкәләри нәзм шәклиндә белә билдирир (10):

فتحة اعلاه وضمي ألف مبطوحة صغرى، وضم يعرف
واوا كذا أمامه او فوقه وتحته الكسرة ياء تلقى

Бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, истәр Әбул Әсвад Әд-Дуәлинин нөгтәләр шәклиндә олан һәрәкәләри кәшф етмәсиндән сонра, истәрсә дә Әл-Хәлил ибн Әһмәдин һәмин нөгтәләри һазырки һәрәкәләрлә әвәз етмәсиндән сонра инсанлар дәрһал һәмин ишарәләрдән истифадә етмәјә башламыш, узун илләр кечдикдән сонра насихләр һәмин әламәтләри Мусһафын орфографијасына дахил етмишләр.

Һәрәкәләрин рәнкинә кәлдикдә рәвајәтләр Әбул Әсвадан өз катибләриндән һансы рәнки истәмәси һагтында гәти хәбәр верир, лакин чох јајылан фикир будур ки, сонралар һәрәкәләрин јазылмасында үстүнлүк гырмызы рәнкә верилмиш, һәмзә исә сары рәнклә билдирилмишдир. Бу рәнкләрдән Мәдинә вә Әндәлус насихләри истифадә етмишләр. Ирагылара кәлдикдә онлар һәм һәрәкә, һәм һәмзә, һәм дә дикәр ишарәләри билдирмәк үчүн анчаг гырмызы рәнкдән истифадә етмишләр вә Әд-Данинин билдирдијинә көрә һәмин јерләрин Мусһафлары бир-бириндән бу рәнк мүхтәлифлијинә көрә сечилмишдир. (11)

Мусһафларын гара рәнкли мүрәккәблә һәрәкәләнмәсинә кәлдикдә Әд-Дани бу иши бәјәнмәмиш вә билдирмишдир ки, бу иши илк дәфә башлајан Әбул Әсваб Әд-Дуәли вә сонрадан тәкмилләшдирән Әл-Хәлил ибн Әһмәдин јолу илә кедәрәк һәрәкәләри Мусһафын јазысындан сечилән мүрәккәблә гејд етмәк лазымдыр. Даһа сонра о, гејд едир: Әкәр һәрәкәләр Мусһафын јазысы илә ејни рәнкдә оларса, онда ола билсин ки, бу иш чашғынлыға сәбәб олсун вә инсанлар да хәтаја јол версинләр.(12) Бундан башга, әд-Дани һәмин дөврләрдә јазылмыш вә Мусһафлара гираәт фәргини билдирмәкдән өтрү дахил едилән

мүхтәлиф рәнкли һәрәкә јазылышыны да бәјәнмәјәрәк инкар етмишдир. Әбу әмр Әд-Данинин билдирдијинә көрә Әл-Хәлил ибн Әһмәд һәрәкәләри јаратдыгдан сонра **һәмзә, тәшдид, сүкун** вә **ишмамы** да кәшф етмишдир. (13)

ӘДӘБИЈЈАТ

١) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٧٠
٢) ابو الحجاج البلوي: الف باء، ج ١، ص ١٧٦
٣) ابن جني: سر صناعة الإعراب، ج ١، ص ١٩
٤) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٨٧
٥) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٣٢
٦) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٢٣، ص ٢١
٧) السيوطي: تدريب الراوي، ج ٢، ص ٦٨ وما بعدها
٨) المارغني، ص ٣٤٤
٩) كتاب المصاحف، ص ١٤٤
١٠) الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٢١
١١) الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ١٩ - ٢٠
١٢) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ٦
١٣) ابو عمرو الداني: المحكم في نقط المصاحف، ص ١٩

ВҮГАР МӘММӘДОВ

Нәсими адына Дилчилик Институтунун диссертанты

"ДАСТАНИ-ӘҺМӘД ҺӘРАМИ" АБИДӘСИ ВӘ XIII ӘСР ӘДӘБИ ДИЛИМИЗ

XI-XIII јүзилликләрдә јени оғуз дилиндә - гәдим сәлчуг түркҹәсиндә "Дәдә-Горгуд", "Оғузнамә", "Дивани-һикмәт", "Гиссеји-Јусиф", "Ибтидаднамә", "Рәбабнамә", "Дивани-түрки" кими әсәрләр гәләмә алынмышдыр ки, бу күн һәмин әсәрләр шөһрәтли абидәләримиз кими таныныр. Белә әсәрләрдән бири дә мүәллифи намә'лум олан "Дастани - Әһмәд Һәрами" поемасыдыр. Гејд етдијимиз әсәрләр вә дикәрләри артыг XIII јүзилликдә фарс дилинин нүфузуну ашағы салды, анадилли әдәби дилимизин тәшәккүл дөврү башланды. И.Һәсәноғлу, Нәсими, Фү-

зули, Ш.И.Хәтаи вә башгалары бу тәшәккүл дөврүнү инкишаф етдирмәјә бөјүк сә'ј көстәрдиләр.

"Дастани-Әһмәд Һәрами" И.Һәсәноғлунун мә'лум гәзәлиндән сонра ана дилиндә гәләмә алынмыш илк әсәр кими таныныр. 1928-чи илдә бу әсәри Түркијәнин Болу адланан бөлкәсиндә тәдгигатчы Тә'ләт Онаја һәдијјә вермишләр. Поема 1933-чү илдә Түркијәдә аз бир тиражла нәшр едилмишдир. Тә'ләт Онај 1946-чы илдә поеманын сөзлүјүнү тәртиб етмиш вә әсәр һаггында кичик бир мәгалә дә јазмышдыр ("Dastani-Ahmet Harami", İstanbul, 1946). Абидәнин оријиналы һазырда Түрк Дил Гурумунун китабханасында сахланылыр.

Түрк алимләри узун заман бу абидәнин онлара мәхсус олдуғуну көстәрирдиләр. Лакин сонракы араштырмалар сүбут етди ки, әсәрин дили сырф Азәрбајчан мәншәлидир. Академик Һ.Араслы (Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули. Бакы, 1955); проф. С.Әлизадә (Именные части речи в "Шухаденаме". АКД, Баку, 1966); проф. Ф.Зејналов (Дастан об Ахмеде Херами – древнейший памятник Азербайджанского языка. –"СТ", 1975, №5, с.82-89); проф. Т.И.Һачыјев вә К.Н.Вәлијев (Азәрбајчан дили тарихи. "Маариф", Бакы, 1983, с.113-115); проф. Ә.Сәфәрли ("Дастани-Әһмәд Һерами", Кәнчлик, Бакы, 1978, с. 3-13) вә башгалары поеманын анадилли поезијамызын илк тәшәккүл тарихини әкс етдирән бир әсәр олдуғуну көстәрмиш, онун һаггында мәгаләләр јазмыш, дәрсликләрдә, диссертасијаларда нүмунәләр вермишдиләр.

Лакин бу бөјүк абидәнин дил вә үслуб хүсусијјәтләри, XIII јүзиллик Азәрбајчан әдәби дилинин формалашмасын вә инкишафында ојнадығы мүһүм рол кениш шәкилдә һәлә дә өјрәнилмәмишдир. Проф.Ә.Сәфәрли бу хүсусда јазыр ки, бу поема әдәби дилимизин (тәшәккүл дөврү, – В.М.) ән гијмәтли абидәләриндәндир. Онун дил бахымындан өјрәнилмәси, һәм дә үмумтүрк абидәләри илә мүгајисәли шәкилдә тәдгиги көзәл нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр (Бах: Дастани-Әһмәд Һәрами. Кәнчлик, Бакы, 1978, с.12-13).

"Дастани-Әһмәд Һәрами" поемасы илә XIII јүзиллик әдәби дилимизин әлагәсиндән бәһс едәркән јазылы мәрһәләнин, јеничә формалашмаға башламыш тәшәккүл дөврүнүн тарихи шәраити вә дикәр сәчијјәви хүсусијјәтләри үзәриндә дајанмаг вачибдир. Проф. Т.Һачыјевин нөгтеји-нәзәринчә, илк јазылы нүмунәләрин, мәһз XIII әсрә тәсадүф етмәси монгол ишғалы илә бағлыдыр... Бу заман дөвләт дили кими әрәб вә фарс дилләри-

нин һекемонлуғу сыныр. Бунунла бағлы, бир тәрәфдән, ана Азәрбајҹан дилиндә јазы үчүн шәраит јахшылашыр вә јазылар артыр, дикәр тәрәфдән јазыларын, китабларын горунуб сахландығы јерләрдә-мәдрәсәләрә, китабханалара, ҹамеләрә Азәрбајҹандилли әсәрләр јол тапыр (Бах: З.Будагова, Т.Һачыјев. Азәрбајҹан дили. Бакы - Елм-1992, с.60).

Јенича тәшәккүлә башламыш әдәби дилин бир хүсусијјәти дә үмумхалг дили илә јахынлығы иди. Проф. А.Ахундов Нәсиминин дилиндән данышаркән бу ҹәһәти ајдын дујмуш-үмумхалг дилинә сәнәткарын архаландығыны о дөврүн әсас әламәти сајмыш, "бу әдәби дилин лүғәт тәркибиндә, грамматик гурулушун да халгын данышдығы дилин нәфәси даһа чох дујулурду" (А.Ахундов. Нәсими вә XIV әср Азәрбајҹан әдәби дили. –Дилин естетикасы. "Јазычы", Бакы, 1985, с.94) фикринә кәлмишдир. А.Ахундовун нөгтеји-нәзәринҹә, јениҹә тәшәккүл етмиш әдәби дил өз грамматик нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән, һәр шејдән әввәл, грамматик ҹәһәтдән үмумхалг дилинә әсасланыр (с.96). Бу бахымдан XIII јүзиллик вә Азәрбајҹан әдәби дили илә "Дастани-Әһмәд Һәрами"нин дили арасында бүтүн дил јарусларында үзви әлагә мөвҹуд олмушдур. Бу әлагә тәкҹә XIII әср әдәби дилимизин јазылы нүмунәләриндә дејил, ејни заманда шифаһи нүмунәләрдә дә өзүнү көстәрирди. Бир факты гејд етмәк кифајәтдир ки, "Дастани-Әһмәд Һәрами"илә тәхминән бир дөврүн шифаһи абидәси олан "Китаби-Дәдә Горгуд" дили арасында нә гәдәр ујғунлуглар олдуғу мә'лумдур.

XIII әср Азәрбајҹан әдәби дилинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири морфоложи вә лексик ваһидләрин паралел олараг ишләнмәсидир. Бу һал, јә'ни паралелизм "Дастани Әһмәд Һәрами"нин дил вә үслубунда да өз тәзаһүрүнү тапмышдыр. Мәсәлән, "Дастан"ын дилиндә III шәхс хәбәрлик шәкилчиси ики формада **-дүр** вә **-дурур** шәклиндә ишләнмишдир. Она көрә дә морфоложи әламәтләрин-көстәричиләрин паралелизм әсәрин грамматик гурулушу үчүн сәчијјәвидир. Нүмунәләрә диггәт јетирәк: Ираг јерә сәни верир олурсам, // Бәнә /бир/ **дәрд+дурур** сәнсиз олурсам /ДӘҺ, 1978,с.38/, Гылан бу ишләри ҹүмлә худадур,/ /Әкәр **гүдрәт+дүрүр,** әкәр **гәза+дур** /с.45/, Јаратмыш сүн'и бирлә аны ҹүн һәгг // **Мәләк+дүрүр** дејәјдин аны мүтләг /с.57/, **Бу шәһрин ким+дүрүр ајт падишаһи,**//.

Бу хәлгин ким олур мири-сипаһи? (с.71) вә с.

Поемада тә'сирлик һал шәкилчиси ики формада (**-јы⁴** вә **-ы,**

-ны[4]) паралел олараг ишләнмишдир. Мәс.: Ирагдан һәрамиҹи көрдү анлар, // Данышды бир-бирилә дурду анлар (с.52), Дер иди ким кечә-күндүз арасам, // Сәрасәр **дүнјаjы** бир-бир дарасам (59), **Тамашаjы** көрүр ол әмирләр, // Улу,кичи, сипаһиләр, вәзирләр (83), Ол арадан јолы кәсмишләр иди, // Еј нечә гафилә басмышлар иди. (17) вә с.

Әмр шәклинин I шәхсин тәк вә ҹәминдә морфоложи көстәричиләрин гурулушча мүхтәлифлиjи паралелизм јаратмышдыр ки, поеманын дилиндә тез-тез мүшаһидә олунур. Мәсәлән: **-алым, -әлим** – килидин **ачалым,** малын **алалым,** // Ҹәһанда биз ана бир иш **гылалым;** Өзүмүз шәһр ичиндә **кизләjәлим,** // О шаһын хәзнәсини **көзләjәлим** (18); **-аjым, -әjим** – Деди Әһмәд **Һәрами: бән варајым,** // **Кимәснә вармы бу көшкдә көрәjим** (20), **-авуз, -әвүз** – Ол үчдан мәнзилә **ирәмәjәвүз** // Өкүмүз, усумуз **дәрәмәjәвүз** (23).

Әсәрдә гәти кәләҹәк заман **-асы** вә **-исәр** формаларында ишләнмишдир. Мәс.: Гәрибәм, мискинәм, шимди јетимәм, // Ана лаjиг **оласы** бән декиләм (63), Шащы бахдым, ҹүда дүшдүм бән андан // Бәним һалым нечә **олусәр** андан (15), Дөкәли әнбиjа "Нәфси" **деjисәр,** // О үммәтләринин гејдин **јеjисәр** (15) вә с.

Поемада **-ыб** вә **-ыбан** фе'ли бағлама шәкилчиләринин паралелизминә раст кәлирик. Күләндамы **алыб** кетди ишинә, // **Көрүн нә кәлисәр онун башынә** (45), Гылынчыны **силиб** ганына гатды, // Сарајына **кәлибән** кирди јатды (25).

"Дастани-Әһмәд Һәрами"нин дилиндә морфоложи паралелизм дә интенсивлиjи илә фәргләнир. Әвәзликләрин паралел ишләнмәси әсәрин дилиндә ајдын көрүнүр. Мәс.:

– **Ол-шол:** һәрамиләр чүн **ол** оду көрүрләр // Данышыбан **ол** арадә дурурлар (20), Мәкәр гапычылар аны көрүрләр, // **Шол** хатуна хәбәр верүрләр (57).

– **бу-шу-уш-ушбу:** Ачылды хәлг ичиндә иш **бу** дәфтәр, // Охунду хәлги-аләм гылды әзбәр (27), Әлиндән гафилин чыхды недәjин, // Аварә олдум **уш** ганда кедәjин (28), Вәзирләри илә бир күн данышды, // Деди: **шу** хоча ешги бана дүшдү (33).

– **кәнди-өзү:** Чү јахды һичр одуна **кәндөзүнү,** // һәгә исмарлады ол дәм **өзүнү** (42).

Әсәрин дилиндә етимоложи сәчиjjә дашыjан кичи-кичик, **јуча-уча, ур-вур, аjруғ-аjру** типли паралелизмләрә дә раст кәлмәк олур. Мәс.: Јарағын дүздү, гошду ол һәрами // Крымда галмады **аjруг** әрами (28), Јенә Бағдада сувар олду рәванә //

Гулаг **ур** биллаhи бу даситанә (28), вә с.

"Дастан"ын дилиндә лексик ваhидләрин паралелизми кениш јајылмышдыр. Мәсәлән: **әсән-саламат, дүн-кечә, јазы-чөл, икән-чох, бити-дуа, душ-јуху, данла-сәhәр, донатмаг-кејиндирмәк, ал-hијлә** вә с.

Бу иди кәрдүкү **дүш** ол никарын, // Көрүр бир гара ит кәзәр кәнарын (77), Аны бир ал илә hәрами алмыш, // Тамам бир јил анын илә дирилмиш (72), Күләндам ајдыр: имди дур, көрәсән/, Бәнә андан **битиләр** јаздырарсан (81), Гачан ким ол дөшәк вахты олурду, // **Донанырды** ол ишә гыз кәлирди (42), Гејдсиз хош кедәрсиз сөјләмәзсиз, // **Саг-әсән** кечмәкә шүкр ејләмәзсиз (53) вә с.

Беләликлә, XIII әср әдәби дилинин јарусларында өзүнү көстәрән бу кими паралелизмләр бир тәрәфдән вариантлылыг әламәтинин өз дөврүнә көрә ифадәсидир, о бири тәрәфдән исә "фонетик тәкамүлүн кечид мәрhәләсидир-бир инкишафын hәлә гуртармадыгы, нөвбәтинин hәлә там сабитләшмәдији дөврүн хүсусијјәтидир" (Т.И.Һачыјев). Тајфа дилинин галыглары олан вариантлардан биринин (бити, әсән, ал, душ, икән вә с.) әдәби дилин мүәјјән мәрhәләсиндә "јоха чыхмасы" дилин тәкамүл вә инкишаф мејлләри илә баглыдыр.

ЗЕМФИРА МӘММӘДОВА
Бакы Дөвләт Университетинин әмәкдашы

ФЕ'ЛИ ТӘРКИБЛӘРИН СИНТАКТИК МӨВГЕЈИ ҺАГГЫНДА

Түрк дилләринин синтактик гурулушунда мүхтәлиф фе'ли бирләшмәләр, хүсусән онларын сәчијјәви типи кими синтактик вәзифә зәмининдә мүәјјәнләшән фе'ли тәркибләр диггәти чәлб едир. Мә'лум олдугу кими, түркологијада бу тәркибләр ајрыча субјектли вә ортаг субјектли олмагла ики јерә ајрылыр, hәм дә субјект мәнсубијјәти онларын тәркиб структурунда елә бир фәргли чәhәт јаратмыр вә фе'ли тәркибләрин бә'зиләринин ајрыча субјектә малик олмасы hеч дә онлары будаг чүмлә кими көтүрмәјә әсас вермир.

Садә чүмләләр мүхтәлиф вәзифәләрлә кенишләнир. Онлар формача садә чүмлә гәлибиндә олур, лакин мәзмунча мүрәккәбләшир. Мәзмунча мүрәккәбләшән чүмләләр мүрәккәб чүмләјә чеврилмир. Дахилиндә хүсусиләшмәләрин, hәмчинс үзвләрин

вә фе'ли тәркибләрин ишләнмәси нәтиҹәсиндә онлар форма вә мәзмунҹа кенишләнир, долғунлашыр, санки ағырлашыр. Мә'лумдур ки, хүсусиләшмәләрин өзүндә дә фе'ли тәркибләр вардыр. Демәли, фе'ли тәркибләр садә ҹүмләни кенишләндирән әсас васитәләрдән биридир.

Фе'ли тәркибләрә фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә фе'ли исим (мәсдәр) тәркибләри дахилдир. Дахилиндә фе'ли тәркибләр олан садә ҹүмләләр садә кениш ҹүмләнин ән мүрәккәб гурулушу һесаб едилир. Бу тип ҹүмләләр мәзмун бахымындан мүрәккәб ҹүмләләрә чох јахынлашырса да, формасына көрә садә ҹүмләнин мүхтәлиф формаларындан бири кими өзүнү көстәрир.

Фе'ли тәркибләр бүтүн түрк дилләриндә, еләҹә дә Азәрбајҹан дилиндә чох инкишаф етмишдир.

Фе'ли тәркибләрин спесифик хүсусијјәтләри онлары ајрыҹа синтактик катеторија кими гәбул етмәјә әсас верир. Белә ки, фе'ли тәркибләрин гурулмасында фе'ли бағламалар, фе'ли сифәтләр вә фе'ли исимләр (мәсдәрләр) әсас рола маликдир. Фе'ли тәркибләр ән азы бир сөзүн фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә фе'ли исимлә бирләшмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир.

Узун мүддәт фе'ли тәркибләр будаг ҹүмлә кими изаһ едилмишдир. Азәрбајҹан дилчиләриндә 1951-ҹи иләдәк јазылан дәрсликләрдә тәркибләр будаг ҹүмлә нөвү кими верилмишдир. Ә.Дәмирчизадә "Мүасир Азәрбајҹан дили" (ҹүмлә үзвләри) китабында вә "мүрәккәб ҹүмлә" мәгаләсиндә тәркибләр һагтында дәрин елми тәдгигатдан гачмыш, дилин дахили инкишаф ганунларыны нәзәрә алмамыш вә она көрә дә өзүндән әввәл бурахылан сәһвләри тәкрар етмиш, өзү дә бир сыра сәһвләрә јол вермишдир. О һәр ҹүр фе'ли бирләшмәни будаг ҹүмлә һесаб едирди.

Фе'ли тәркибләри үч ҹәһәтдән будаг ҹүмләләрлә мүгајисә етмәк олар: 1) гурулушуна көрә; 2) мә'наларына көрә; 3) дејилишиндәки интонасијаја көрә. Бу үч ҹәһәтдән фе'ли тәркибләрин будаг ҹүмләләрә јахынлашмасы тәркибләрин будаг ҹүмлә һесаб едилмәси үчүн әсас сәбәб олмушдур.

Фе'ли тәркибләр садә ҹүмләдә мүстәгил субјектә малик олуб-олмамаг бахымындан өзүнү ики шәкилдә бүрузә верир.

1) Мүстәгил ишкөрәни (субјекти) олан тәркибләр.

2) Өзүнүн ајрыча ишкөрәни олмајыб, ҹүмләнин јердә галан һиссәси илә ортаг субјекти олан тәркибләр.[1]

1.Ј.Сејидов. "Фе'ли тәркибләр вә онларын будаг ҹүмләләрлә әлагәси һагтында". АДУ-нун елми әсәрләри, 1957. №12.

Мүстәгил субјекти олан тәркибләр иштирак едән чүмләләрдә тәркибин вә онун дахил олдуғу чүмләнин ајры-ајрылығда мүстәгил субјектләри олур.

Мәсәлән: **Тәһминә илләр кечдикчә јашы артдыгча бу хәјалларын пучлуғуну баша дүшүрдү. Сән бајаг даньшанда, мән бармағымы дишләдим.**

Шәһәрә јахынлашдыгча, фикирләр бејниндә гајнајырды.

Дилчиләрин бир гисми мәһз ајрыча субјекти олан тәркибләри будаг чүмлә, онларын дахил олдуғу чүмләләри исә табели мүрәккәб чүмлә адландырмышлар.

Бу фикирлә разылашмаг олмаз, чүнки һәмин тәркибләр предикатив ваһид ола билмир. Кетдикчә ајрыча субјектин тәркибләри табели мүрәккәб чүмлә адландырмаг фикринин тәрәфдары азалыр. Фе'ли тәркибләр әксәр һалларда садә кениш чүмләнин тәркиб һиссәси кими изаһ едилир.

Фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри садә чүмләни мәзмунча мүрәккәбләшдирән, лакин грамматик гурулушча садәликдән чыхармајан, ону јалныз кенишләндирән, әсас васитәләрдәндир.

Фе'ли тәркибләрә фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә фе'ли исим (мәсдәр) тәркибләри дахилдир. Дахилиндә фе'ли тәркибләр олан садә чүмләләр садә кениш чүмләнин ән мүрәккәб гурулушу һесаб едилир.

Фе'ли тәркибләрин һәр үч групу түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә чох инкишаф етмишдир. Тәркибләр һаггында хејли тәдгигат ишләри јазылмыш, бу саһәдә олан бир чох мүбаһисәли мәсәләләр ајдынлашдырылмышдыр. Бунунла белә, тәркибләрин бә'зи чәһәтләринин инди дә даһа дәрин тәдгигата еһтијачы вардыр.

Дилчилик әдәбијјатында фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри ики типә ајрылыр:

а) чүмләдә мүстәгил субјектә малик олан тәркибләр;

б) ортаг субјектли фе'ли тәркибләр.

Ади һалда садә чүмләнин дахилиндә тәркиб өз кејфијјәтини мүһафизә едиб сахлајыр вә чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы, тә'јини вә зәрфлији ролунда ишләнир. Јалныз хәбәр ролунда ишләнмир. -ыб[4], -араг[4] шәкилчили фе'ли бағлама тәркибләринин синтактик ролу нисбәтән кенишдир. Бунлар һәм мүстәгил чүмлә үзвләри, һәм дә гејри-мүстәгил чүмлә үзвләри кими чыхыш едир, һәм дә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнә хидмәт едәрәк ону ајдынлашдырыр. Елә һаллар олур ки, -ыб, -араг шәкилчили

фе'ли бағламалар о бири тәркибләри әвәз едир, онларын һәмчинс ишләнмәсиндә иштирак едир. Белә һалларда о, тәркиб олараг галыр.

Биз бу фикрә шәрик олмушуг ки, тәркибләр, истәр мүстәгил субјектли олсун, истәрсә дә ортаг субјектә малик олсун, чүмләни кенишләндирән бир васитә олуб мүхтәлиф чүмлә үзвү вәзифәсини ифа едир.

КӨНҮЛ ӘЛИЈЕВА
Бакы Дөвләт Университетинин әмәкдашы

ТҮРК ДИЛЛӘРИНДӘ ТӘГЛИДИ СӨЗЛӘРИН ТӘДГИГАТ ТАРИХИНДӘН

Тәглиди сөзләр мүхтәлиф системли дилләрдә мараг доғуран вә индијә гәдәр мүбаһисәли көрүнән дилчилик проблеми олараг галмагдадыр. Јахын илләр әрзиндә бу саһәдә хејли тәдгигат ишләри апарылмышдыр.[1] Бә'зи түрк дилли республикаларда тәглиди сөзләрин мүстәгил нитг һиссәси олдуғу үмимиликдә гәбул олундуғундан онлар дәрсликләрдә елә бу шәкилдә дә өјрәнилмәкдәдир. Мәсәләјә хроноложи ардычыллыгла јанашсаг, гејд етмәлијик ки, тәглиди сөзләр түркологијада илк дәфә XIX әсрин икинчи јарысындан тәдгигата чәлб олунмушдур. 1869-чу илдә Казанда нәшр олунан "Алтај дилинин грамматикасы"нда гејд едилирди ки, тәглиди сөз һәр һансы һәрәкәти кәскин шәкилдә ифадә едән сөздүр. Гејд олунан китабда өрнәк кими **чап** (күчлү зәрбә), **тырс** (чатылты) кими сөзләр көстәрилмишди. Јухарыда гејд олунан китабын нәшриндән тәгрибән отуз ил сонра Оренбургда рус дилиндә нәшр олунмуш "Гырғыз дилинин грамматикасы"нда тәглиди сөзләрдән бәһс едилмишдир. Бу китабда **тыг-тыг, тук-тук** кими сөзләр сәс тәглиди үсулу илә јаранмыш нидалар кими верилмишди. Шүбһәсиз ки, јухарыда адлары чәкилән грамматика китаблары академик нәшр дејилди. Түрк дилләри һагтында үмуми нәзәри биликләри әкс етдирән һәмин әсәрләрдә сөзсүз ки, мүәјјән зиддијјәтләр вә гејри-дәгиглик мөвчуд иди. Тәглиди сөзләр бу китабларда башга сөз груплары тәркибиндә нәзәрдән кечирилмиш олдуғундан тәбии ки, јанлыш нәтичәләр әлдә едилмишдир. Гејд едәк ки, түрколожи

---

1. Әтрафлы мә'лумат үчүн бах: Р.Рүстәмов. Муасир түрк дилиндә тәглиди сөзләр. Б.1998

әдәбиjјатда тәглиди сөзләр мүхтәлиф дилчилик истилаһлары илә адландырылмышдыр. Мәсәлән: С.В.Јастремски јакут дилиндә лингвистик арашдырма апараркән тәглиди сөзләри "образлы нитг" адландырмышдыр. Һәмин мүәллиф гејд едир ки, нитг - образлы нитг ады илә танынан сөзләрлә әлагәдар олараг мүәjјән ифадәлилик вә тәсирлилик характери кәсб едир. Онлар һадисәләрин ифадәсинә гысалыг вә көврәклик верир, чох вахт тәкрар үсулу илә јараныр.[1]

С.В.Јастремски тәглиди сөзләри лексик вә үслуби чәһәтдән тәдгиг едәркән онлары һеч бир нитг һиссәсинә дахил етмир. О јазыр: "Онлар һәрдәң өзләринин фе`ли мәншәjини ајдын нәзәрә чарпдырыр, лакин әксәр һиссәси һеч бир нитг һиссәси илә ујғунлашмыр.[2] Н.И.Ашмарин тәләбәләрин 1918-чи илдә кечирилән биринчи үмумчуваш гурултајында "Чуваш мимолокијасынын әсасы" мөвзусунда чыхыш едәркән тәглиди сөзләрин тәснифатыны вермишдир. Онун мүлаһизәсинә көрә инсанлара аид олан тәглиди сөзләри артикулјасијаја әсасән үч јарымгрупа бөлмәк олар:

а) боғазда әмәлә кәләнләр;

б) ағызда әмәлә кәләнләр;

в) бурунда әмәлә кәләнләр.

Сонралар Н.И.Ашмарин бу тәснифата даһа ики јарымгруп әлавә етмишдир: додагда әмәлә кәләнләр вә гарышыг әмәлә кәләнләр. Н.И.Ашмарин гејд едир ки, бүтүн түрк системли дилләрдә (чуваш, татар, түрк вә с.), о чүмләдән мари, удмурт вә мордова дилләриндә тәглиди сөзләр мүәjјән формула әсасында јарандығына көрә ејни гурулуша маликдир. Тәглиди сөзләрин морфоложи гурулушу әсасында Н.И.Ашмарин онларын јүз он беш структур типини мүәjјәнләшдирмишдир.[3] Үмумиjјәтлә исә о, тәглиди сөзләрин нида групуна аид олдуғуна әмин иди. Сонралар түркологлар Н.И.Ашмаринин елми арашдырмалары әсасында даһа фәргли мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр. Мәсәлән: Н.К.Дмитријев мимем адландырдығы тәглиди сөзләри дөрд група ајырмышдыр:

а) сәс тәглиди сөзләри;

б) һәрәкәт вә ишыг һадисәләринин тәглиди;

в) чанлы организмдә олан һадисәләрин тәглиди;

г) ушаг нитгинин тәглиди.

---

1. С.В.Ястремский. Грамматика якутского языка. Якутск, 1938, с.222.
1. С.В.Ястремский. Грамматика якутского языка. Якутск, 1938, с.222.
2. Н.И.Ашмарин. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. Казань,1928, с.9

Н.И.Ашмариндән фәргли олараг Н.К.Дмитријев тәглиди сөзләри лексик - семантик мә`насына көрә груплашдырыр.[1]

Н.К.Дмитријев һәм дә чәнуб групу түрк дилләринин тәглиди сөзләрини арашдырмышдыр. Бу тәдгигат ишиндә түркмән, гагауз, крым татарлары вә Азәрбајчан дилләриндә мөвчуд олан тәглиди сөзләрдән бәһс едилмишдир. Н.К.Дмитријев өзүндән әввәл бу мәсәлә барәсиндә мүлаһизә јүрүтмүш М.Битинери кәскин тәнгид етмишдир. М.Битинерин мүлаһизәсинә көрә, тәглиди сөзләрдән јаранмыш фе`лләр **-da, de** шәкилчиси әсасында формалашыр.

Н.К.Дмитријев исә гејд едир ки, бу фикри бүтүн мимемләрә тәтбиг етмәк олмаз. Н.К.Дмитријевин әсәрләриндән һисс олунур ки, о, тәглиди сөзләри тәдгиг едәркән мәсәләјә формал-грамматик чәһәтдән јанашыр.[2] О, "Гумыг дилинин грамматикасы" әсәриндә дә сәс тәглиди сөзләри нидаларын бир групу кими сәчијјәләндирмишдир. Мүәллифин фикринчә, тәглиди сөзләрин тәркибиндә сәсин дәјишмәси онун мә`насына да тә`сир едир. Н.А.Баскаковун "Гарагалпаг дили" әсәриндә түрк дилләриндә мөвчуд олан тәглиди сөзләр әтрафлы тәдгиг едилмишдир. Бурада о, сәс тәглиди сөзләрин мүхтәлиф групларыны арашдыраг беләгәнаәтә кәлир ки, тәглиди сөзләр лексик-семантик мә`насына көрә сәс вә образ тәглиди сөзләрә бөлүнүр.[3]

Түрк дилләриндә нитг һиссәләри вә сөзләрин лексик-грамматик тәснифиндән данышаркән Ф.Г.Исхаковун да адыны гејд етмәлијик. О, "Тувин дилинин грамматикасы" китабында нида вә тәглиди сөзләри бир категоријада бирләшдирмишдир.[4]

Тәглиди сөзләрин арашдырылмасы јакут дилиндә дә кениш шәкилдә апарылмышдыр. Бу тип сөзләрин Л.Н.Харитоновун әсәрләриндә даһа дәриндән изаһ олундуғуну сөјләјә биләрик. Мүәллифин "Јакут дилиндә дәјишмәјән сөзләр" әсәриндә иддиа олунур ки, тәглиди сөзләр дәјишмәјән сөзләрдир вә онлар мүхтәлиф сәсләри әкс етдирмәјә хидмәт етмәкдәдир.[5] Л.Н.Харитонов тәглиди сөзләри образлы сөзләр һесаб едәрәк харичи көркәминә көрә онлары ики јерә ајырыр:

а) һеч бир сөз групу илә гарышмајан илкин формалар;

б) фе`лләрлә әлагәдар олан образлы сөзләр.

---

1. Н.К.Дмитриев. К изучению Турецкой мимологии. М., 1962, с.59
2. Н.К.Дмитриев. Очерк южнотюркской мимологии. Стройтюрк языков, М., 1962, с.85
3. Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. Т.11, М., 1952, с.239
4. Ф.Г.Исхаков, А.А.Палмбах. Грамматика тувинского языка. М.1961, с.455
5. Л.Н.Харитонов. Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск, 1943, с.56

Газах дилчиси Ш.Ш.Сарыбајев исә тәглиди сөзләр вә нидалар арасында олан бир сыра фәргли чәһәтләри көстәрәрәк, онлары мүстәгил нитг һиссәси кими гәбул етмишдир.[1]

Тәглиди сөзләри тәдгигат објекти кими көтүрән гырғыз алими С.Кудајбергенов даһа мүфәссәл вә дәрин араштырмалар апармышдыр. Илк дәфә олараг С.Кудајбергеновун әсәриндә тәглиди сөзләрин синтактик хүсусијјәтләри шәрһ олунмушдур. Мүәллиф гејд едир ки, тәглиди сөзләр чүмләдә, әсасән, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, тәјин, тамамлыг, мүбтәда вә хәбәр кими чыхыш едә билир. Үмумијјәтлә С.Кудајбергенов тәглиди сөзләри мүстәгил нитг һиссәси кими шәрһ едир.[2]

Б.Ш.Катембајева тәглиди сөзләрдә јүксәк интонасијанын мөвчудлуғуну гејд етмишдир. Мүәллифин фикринчә, интонасијанын јүксәк олмасы илә онлар башга нитг һиссәләриндән фәргләнәрәк даһа чох нидалара јахынлашыр.[3] Гарагалпаг дили материаллары әсасында тәглиди сөзләрин маһијјәти һаггында У.Јембергеновун фикирләри дә мараг доғурур. Мүәллиф өзүндән әввәл дејилмиш, фикирләрә истинад едәрәк, тәглиди сөзләрин лексик, фонетик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмышдыр. У.Јембергеновун фикринчә, тәглиди сөзләрин әксәријјәти гарагалпаг дилинин лүғәт тәркибинә дахил олан ән гәдим сөзләрдир.[4] Азәрбајчан дилчиләри дә тәглиди сөзләр барәдә тәдгигатлар апармышлар. Мәсәлән, С.Чәфәров сөз јарадычылығында бу вә ја дикәр шәкилчи һаггында данышаркән һәмин шәкилчиләрин сәс тәглиди сөзләриндән исим вә фе`л јаратдығыны гејд етдији заман бу тип (сәс тәглиди) сөзләри нида һесаб етмишдир. О гејд едир ки, адлардан фе`л дүзәлдән **-ылда** шәкилчиси тәбиәт сәсләрини әкс етдирән нидалардан фе`л дүзәлдир. Мүәллиф - **ылты4** шәкилчисиндән бәһс едәркән дә ејни фикри тәкрарлајыр.[5]

М.Һүсејнзадә исә сәс тәглиди сөзләри һаггында да мүхтәлиф фикир сөјләмишдир.[6] Азәрбајчан дилчилијиндә тәглиди сөзләри илк дәфә системли шәкилдә М.Адилов тәдгиг етмишдир.[7]

---

1. Ш.Ш.Сарыбаев. Подражательные слова и их отношение к междометиям. А.А., 1954, с.46
2. С.Кудайбергенов. Подражательные слова в современном киргизском языке. Фрунзе, 1959, с.12
3. Б.Ш.Катембаева. Подражательные слова в казахском языке. АКД, А.А., 1965, с.8
4. У.Ембергенов. Подражательные слова в казахском языке. АКД, Нукус, 1971, с.7
5. С.Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы. Б., 1960, с.108
6. М.Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили. Б., 1973, с.187
7. М.Адилов. Тәглиди сөзләр. Азәрб. ССР ЕА хәбәрләри, ичт.елм.серијасы, 1961, N8, с.57

Даһа сонра исә С.Ҹәфәрова бу иши даһа да дәгигләшдирмиш вә кенишләндирмишдир.[1] Апарылан тәдгигат ишләри илә танышлыг белә демәјә әсас верир ки, тәглиди сөзләрдә бу вә ја дикәр грамматик категоријаларын олмасы онлары әсас нитг һиссәләриндән фәргләндирир. Мә`лумдур ки, әсас нитг һиссәләринин һәрәси ајры-ајрылыгда өзүнәмәхсус грамматик категоријаја маликдир. Тәглиди сөзләр ејни заманда нидалардан да фәргләнир, ән азы она көрә ки, тәглиди сөзләрдә субстантивләшмә һадисәси чох кениш бир просес олдуғу һалда, нидаларда бу һал зәифдир.

Тәглиди сөзләр бу вә ја дикәр сөз, сөз бирләшмәләри вә ҹүмләләр арасында әлагә, мүнасибәт јарада билмәдикләринә көрә көмәкчи нитг һиссәләриндән дә ҹидди сурәтдә фәргләнир. Бүтүн гејд олунанлардан чыхыш едәрәк көстәрмәлијик ки, дилин лүғәт тәркибинин мүәјјән һиссәсини тәшкил едән тәглиди сөзләр нә әсас, нә дә көмәкчи нитг һиссәсидир, онлар хүсуси сөз групудур вә бу шәкилдә дә өјрәнилмәлидир.

ЛАМИӘ ВАГИФ ГЫЗЫ
Бакы Дөвләт Университетинин әмәкдашы

МҮАСИР ТҮРК ӘДӘБИ ДИЛИ ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИНИН ЈЕНИЛӘШДИРИЛМӘСИ ПРОСЕСИ ТАРИХИНДӘН

Османлы дөврү түрк әдәби дили әрәб вә фарс дилләринин тә`сири алтында олмуш, үмумхалг дилиндән кәсин шәкилдә ајрылмышдыр. Түрк әдәби дилинин бу дөврү ујдурма, сүн`и кими гәбул едилмишдир. Бу бахымдан Түркијә Республикасы јарадылдыгдан сонра түрк әдәби дилинин јениләшдирилмәси, түрк дилинин алынма ваһидләрдән, сүн`и шәкилдә јарадылан шәкилчиләрдән тәмизләнмәси вә түркчәләшдирилмәси просеси башланды. Түрк дилинин јени сөзләринин әксәријјәти ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән неолокизм кими әдәби дилә кәтирилмиш вә үмумдил ваһидинә чеврилмишдир.

Түрк әдәби дилинин јени дөврү әрәб вә фарс мәншәли алынмалардан, морфоложи ваһидләрдән тәмизләнмиш, орфографик нормалары јениләшмиш милли әдәби дилин јарадылмасы исти-

---

1. С.Джафарова. Подражательные слова в современных тюркских языках. АКД, Б.1970

гамәтиндән практик ишләрин апарылмасы илә характерикдир. 1923-чү ил Түркијә Республика е`лан едилдикдән сонра јени дил сијасәтинин һәјата кечирилмәси үчүн илк дәфә оларағ објектив шәраит јараныр. Зија Көк Алпын "Түркчүлүјүн әсаслары" әсәриндә османлы дилини кәнара гојараг, халг әдәбијјатынын әсасында дајанан түрк дилини, түрк дилиндә гаршылығы олан әрәб вә фарс сөзләриндән истифадә етмәмәк, гәдим түрк сөзләринин ишләклик газанмасына чалышмаг, бу бахымдан јени сөзләр јаратмаг, әрәб вә фарс терминләрдән мүмкүн гәдәр истифадә етмәмәк, арабир Гәрби Авропа дилләриндән сөз алмаг, әрәб вә фарс мәншәли шәкилчиләрин ишләдилмәсинә јол вермәмәк, бу дејиләнләрә сөјкәнәрәк јени түрк дилинин лүғәт вә грамматикасыны јаратмаг.

Османлы дилинин мәнкәнәсиндән хилас олан јени түрк әдәби дилинин јарадылмасы дилин структур вә функсионал планында көклү јениләшмәнин әлдә едилмәси тәләбини гаршыја гојмушдур. Бу дөврдә әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси, тәһсил системинин јениләшдирилмәси гаршыда дуран башлыча вәзифә иди. Буржуа ингилабындан сонра түрк әлифбасынын јениләшдирилмәси, саит сәсләрин график ишарәләрин јарадылмасы вә латын графикасы әсасында јени әлифбаја кечирилмәјә башлајыр. Бу бахымдан латын графикалы әлифбанын гәбул едилмәсиндә 1926-чы илдә Бакыда кечирилән I Түрколожи Гурултај бөјүк рол ојнады. 1928-чи ил нојабр ајынын 1-дә әрәб әлифбасындан латын әлифбасына кечирләр.

1932-чи ил сентјабрын 26-да Истанбулда I Түрк дили Гурултајы чағырылыр вә үмумхалг дили әсасында јени милли дилин јарадылмасы гаршыја гојулур. Гурултајын сон ичласында гәбул едилмиш програмда түрк дилләриндән сөзләрин алынмасы, түрк лүғәтинин тәртиб едилмәси, түрк грамматикасынын јазылмасы, түрк дили һаггында јазылмыш әсәрләрин тәрчүмә едилмәси кими мәсәләләр өз әксини тапмышдыр.[1] Бу замандан е`тибарән түрк дилләриндән, гәдим јазылы абидәләрдән сөз алынмасы, архаик сөзләрин ишләклик газанмасы, ләһчә сөзләринин топланмасы, ишләнмиш алынма сөзләрин дилдән сыхышдырылмасы просеси башлајыр. 1936-чы илдә кечирилмиш III Дил Конгресиндә түрк дили башга дүнја дилләри үчүн алынма мәнбәји олан бир дил һесаб едилир, бүтүн алынмаларын түрк мәншәли олмасы гәбул едилир.

---

1. I Turk dili kurultayi muzakere zabitlari. Istanbul, 1933, s.256.

Тәсадүфи дејил ки, Түркијәнин сијаси һәјатындакы дәјишикликләр дил сијасәтинә дә тә`сирини көстәрир. Бир тәрәфдән дөвләт сәвијјәсиндә әрәб дилинин, еләчә дә онун түркләшдирилмәси просеси башлајыр, дикәр тәрәфдән дилә мүдахилә һаллары писләнир. 1945-чи илдә түрк конститусијасынын дилинин түркләшдирилмәси, 50-чи илләрдә демократик партијанын һакимијјәтә кәлмәси илә дилин јенидән ислаһ едилмәси, јә`ни әрәб-фарс елементләринин бәрпасы илә көһнә ән`әнәјә гајытмаг чәһди, 1960-чы илдән сонра исә јенидән өзләшдирмә хәттинин әсас көтүрүлмәси вә конститусијасынын бир даһа түркләшдирилмәси әдәби дилин зиддијјәтли чәһәтләрини көстәрир.[1]

Јени дил сијасәтинә гаршыдурма бүтүн илләр боју мөвчуд олмушдур. Беләликлә, Түркијә Республикасы јарадылдыгдан сонра һәјата кечән дил ингилабынын идеја көкләри XIX әсрлә бағланса да, јени шәраитдә милли дилин јарадылмасы һәлә дә давам едир.

Дилин јениләшдирилмәси мәсәләсиндә ики чәһәт дигтәти чәлб едир. Тәдгигатчылар алынмалара гаршы чыхараг алынма сөзләрин гаршылығынын јарадылмасы тәләби илә; башгалары исә әксинә халг үчүн анлашылмаз олан сөзләрин тәләби илә чыхыш едирләр. Бу хәттин тәрәфдарлары алынма сөзләрин дилдән чыхарылмасы вә онларын јени сөзләрлә әвәз олунмасынын гаршысыны алмаға, јени сөз јарадычылығыны низамламаға чалышырдылар.

Түрк Дил Гуруму 1965-чи ил мајын 29-да кечирилән јығынчағында өз деклорасијасыны гәбул едир ки, бурада да һәјата кечирилән дил ингилабынын маһијјәти өз әксини тапыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. R.Rustemov. Çagdaş Turk dilinde ozleşme sureci ve onun Azerbaycan dilinin sozluk etkisi.

2. I Turk dili kurultayi muzakere zabitlari. Istanbul, 1933, s.256.

3. Зејналов Ф.Түркологијанын әсаслары. Бакы, 1981.

4. Һачыјев Т.И., Вәлијев К.Н. Азәрбајчан дили тарихи. Очеркләр вә материаллар. Бакы, "Маариф", 1989.

5. Соколов С.А. О некоторых аспектах изучения языковой ситуации в Турции.

---

1. Соколов С.А. О некоторых аспектах изучения языковой ситуации в Турции.

ЕЛЧИН МӘММӘДОВ
Нәсими адына Дилчилик Институтунун аспиранты

ТӘГЛИДИ СӨЗЛӘР ҺАГГЫНДА УМУМИ МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин мүәјјән тәбәгәсини тәглиди сөзләр тәшкил едир. Бу сөзләрин бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләри вардыр вә бу хүсусијјәтләрә көрә дә тәглиди сөзләр һәр һансы нитг һиссәсиндән фәргләнир. Тәглиди сөзләрин дилдә әсас функсијасы чанлы вә чансыз тәбиәтдәки мүхтәлиф һадисәләри ифадәли, емосионал вә динамик шәкилдә тәсвир етмәкдән ибарәтдир. Башга сөзлә, тәглиди сөзләр нитгә чанлылыг, образлылыг, експрессивлик кәтирир.

Тәглиди сөзләрин өјрәнилмәсинин һәм практики, һәм дә нәзәри әһәмијјәти вар. Онлар Азәрбајчан дилинин лексикасында вә грамматикасында мүәјјән јер тутур вә јени сөзләрин јаранмасында кифајәт гәдәр актив рол ојнајыр.

Тәглиди сөзләр азәрбајчан дилинин бүтүн диалектләриндә, шифаһи данышыгда бол-бол ишләнмәкдәдир. Онлар шифаһи халг јарадычылығында, бәдии әдәбијјатда, хүсусән сатира вә комедијаларда, фелјетонларда, сатирик-јумористик һекајәләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә ишләдилир. Лакин бир чәһәти дә јаддан чыхармајаг ки, тәглиди сөзләр сијаси, фәлсәфи вә елми әдәбијјатда демәк олар ки, ишләдилмир. Бунун әсас сәбәби одур ки, онлар әсасән чанлы данышыг дилинә мәхсус сөзләрдир.

М.Адилов тәглиди сөзләрә ашағыдакы кими тә`риф вермишдир: "Објектив аләм һадисәләринин тә`сири илә инсанда ојанан көрмә вә ешитмә тәсәввүрләрини ифадә едән сөзләрә тәглиди сөзләр дејилир".[1]

Дилчиликдә "тәглиди сөзләр" термини илә јанашы ејни дил һадисәсини билдирмәк үчүн "мимемләр", "мимеографик сөзләр", "ономапоетик сөзләр", "образлы сөзләр", "јамсыламалар" вә с. кими терминләр дә ишләдилир.

Түркологијада тәглиди сөзләр тәдгиг олунмаға башлајанда нидаларын тәркибиндә нәзәрдән кечирилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, онлары илк вахтлар "сәс тәглиди нидалар" адландырмышлар.

Тәглиди сөзләри мә`на хүсусијјәтләринә көрә Н.И.Ашмарин

1. Мүасир Азәрбајчан дили. II һиссә, Бакы, 1980, сәһ.487.

5, Н.К.Дмитријев 4, М.Адилов исә 3 група ајырмышдыр. Лакин сонракы тәдгигатлар заманы бу груплардакы үмуми чәһәтләр нәзәрә алынмыш вә тәглиди сөзләр ики група ајрылмышдыр.[1]

Беләликлә, тәдгигатчыларын әксәријјәти тәглиди сөзләри ики група ајырырлар. Бу ән`әнәви бөлкүјә әсасән Азәрбајчан дилиндәки тәглиди сөзләри дә ики група ајырмаг мүмкүндүр: а) сәс тәглиди сөзләр; б) образлы сөзләр. Мәсәлән: **"Чырынг-чырынг чам гырылды"** чүмләсиндәки **"чырынг-чырынг"** сәс тәглиди сөздүр вә сынан габын чыхардығы сәси ифадә етмәк үчүн истифадә едилмишдир. **"Былдыр-былдыр көз јашы ахытды"** чүмләсиндәки **"былдыр-былдыр"** образлы сөздүр вә көрмә вәзијјәтини ифадә едир.

Бу ики групу бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн М.Худајкулијевин вердији тә`рифләрә фикир верәк: а) Звукоподражательными являются слова, приблизительно отображающие или копирующие различные звучания, воспринимаемые слуховым аппаратам. б) Образными называются слова, выражающие двигательномоторные представления, зрительные ассоциации, внутреннее состояние организма, световые впечатления и внешние формы предметов".[2]

М.Адилов сәс тәглиди вә образлы сөзләри ашағыдакы кими характеризә едәрәк онлар арасындакы фәргләри мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр:

"Сәс тәглиди сөзләр чанлы вә чансыз варлыглара хас олан сәс һадисәләри һаггында тәсәввүр ојадан сөзләрдир. Бура илдырымын, јағышын, чајын сәси, инсанын чыхардығы мүхтәлиф сәсләр, гушларын вә һејванларын сәсләри вә с. дахилдир.

Образлы сөзләр көрмә дујғулары илә бағлыдырса, сәс тәглиди сөзләр ешитмә дујғулары илә бағлыдыр.

Образлы сөзләр харичи аләм һаггында образлы тәсәввүрүн (вә ја тәсәввүрләр комплексини) нәтичәсиндә мејдана кәлмиш сөзләрдир. Одур ки, бурада сәс тәглиди сөзләрдә олдуғу кими, ифадә олунан һадисә, әшја илә сөз арасында билаваситә әлагә јохдур. Сәс тәглиди сөзләрдә исә белә мүстәгил әлагә вардыр. Тәглиди сөз бир нөв тәглид олунан һадисәнин өзүдүр, тәхмини дә олса, һәр һалда өзүдүр, билаваситә ин`икасыдыр.

Сәс тәглиди сөзләрин, демәк олар ки, һамысындан фе`л ду-

---

1. Мүасир Азәрбајчан дили. II һиссә, Бакы, 1980, сәһ.487.
2. М.Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад 1962, сәһ.25-26

зәлдији һалда, образлы сөзләрдән чох надир һалларда фе`л кәлир".[1]

Беләликлә, сәстәглиди сөзләрлә образлы сөзләр һагтында дејиләнләри нәзәрә алараг онлар арасындакы фәрги садә шәкилдә белә ифадә етмәк олар: Сәстәглиди сөзләр гулагларын гаврадығы сәс вә һадисәнин, образлы сөзләр исә көзләрин гаврадығы сәс вә һадисәнин ин`икасыдыр.

ШУКУФӘ АТАКИШИЈЕВА
Нәсими адына Дилчилик Институтунун дисссертанты

ДИЛ ЕТНИК АТРИБУТЛАРДАН БИРИ КИМИ

Шүурун функсионал тәзаһүр формаларындан бири кими дил расионал вә иррасионал идракын мүрәккәб һадисәси олараг фәлсәфи тәдгигатларын гносеоложи аспектләриндә өз актуал проблематик характерини сахлајыр. Антик дөврүн философларындан та ән мүасир дөврүн фәлсәфә елминин көркәмли нүмајәндәләринәдәк шүур вә варлыг проблеми әтрафында чешидли мүлаһизәләрини ирәли сүрәркән дил һадисәсини хүсусилә араштдырыблар. К.Маркс дили "фикрин билаваситә керчәклији" адландырмагла абстрактла маддинин вәһдәтини, биринчинин икинчидә мөвчудлуғуну материалист әсасда шәрһ едир. Даһа сонра исә дил "инсанлар арасында үнсијјәт васитәси" адландырылараг онун коммуникатив функсијасы өн плана чәкилир. "Әрдәм башы дил" (Фәзиләтин әсасы дилдир) гәдим түрк халг дејиминдә исә дилин емосионал-култроложи мөвгеји сосиалингвистик јөнүмүндә дәјәрләндирилир.

Дил чәмијјәтин һәјатында мүһүм рол ојнајан хүсуси етник атрибутлардан биридир. Дил һәм дә етносун диференсиал әламәт көстәричиләриндән бири кими шәртләндирилир.

Лингвистикадан фәргли олараг фәлсәфәдә дил бирбаша шүур һадисәсидир. Вә мәшһур "үчбучаг" бу формуланы ифадә едә билир. (Бах: А.Ахундов "Үмуми дилчилик").

Шүур вә дил. Шүур инсан бејнинин керчәклији дәркетмә апаратыдыр вә јахуд "јүксәк тәшәккүллү материја"ыр. Шүур

---

1. М.Адилов. Азәрбајчан дилиндә тәглиди сөзләр. Бакы, 1979, сәһ.3-4.

бејинин, дил исә шүурун хассәсидир.

Пантомим дил (Примитив дил). Бу вербал дил вә ја даһа доғрусу нитгдир. Белә нитг даһа чох мимика вә жестләрлә функсионал имканларыны реаллашдырыр.

Әчдад дил (Продил). Бу инсан чәмијјәтинин етник диферинсионаллашма дөврүндән әввәлки дилидир. Һәмин дөврүн шүур сәвијјәсинә ујғун олараг зәрури ситуасијалар заманы фәрдин вә фәрдләрарасы коммуникатив функсијаларыны һәјата кечирир. Әчдад дилин реликтләри мүасир дилләрдә субтрат кими галмагдадыр. Лакин бә`зи лексик ваһидләр әчдад дилдән горунуб галдығына көрә бүтүн дүнја дилләри үчүн идентик сәчијјә дашыјыр.

Көк дил (протодил). Етник инкубасија вә етник диференсиаллашмадан сонракы дилдир. Бу дөврдә дилләр етник чәһәтдән үзвләнәрәк дил аиләләринә бөлүнүр. Дүшүнчә фәрглилији дил мүхтәлифлијини төрәдир. Көк дил гоһум халгларын дилләринин бирләшдирдији тәмәл дил системидир.

Етник дил. Бу даһа чох халг дили вә ја милли дил анлајышына ујғун кәлир. Бу дөвр шүур сәвијјәсинә мүвафиг олараг дил систем кими бир чох имканларыны реаллашдырыр, алт системләр кими фомалашыр вә фәргли хүсусијјәтләр чохалыр.

Әдәби дил. Әдәби дил даһа чох норма анлајышы илә шәртләнир. Әдәби дил о дилдир ки, ону ичма, чәмијјәт үзвләринин әксәријјәти бүтөвлүкдә халг анлаја билсин. Јазылы вә шифаһи формасындан асылы олмајараг әксәријјәтин баша дүшдүјү вә истифадә етдији дил әдәби дил адланыр. Әдәби дил нормаллашмыш дилдир вә јахуд дил нормасы дахилиндә фәалијјәт көстәрән дилдир. Әдәби дил чәмијјәтин бүтүн дөврләриндә мүәјјән дил арионлларында дилин сәвијјәсиндән асылы олмајараг мөвчуд олуб. Әкс һалда, чәмијјәт коммуникатив имканларыны реаллашдырыла билмәзди.

Әдәби дил үмуми сосиал контексиндә функсионаллашыр. Әдәби дил прагматик јөнүмдә емосионаллыг, експрессивлик вә коммуникатив кејфијјәтләрлә сәчијјәләнир.

Керчәклик ки, реаллыглар, баш верән һадисәләр, кедән просесләр инсан дујғуларында психоложи гычыгланма ојадыр вә ја она сигналлар көндәрир. Бу сигналлар шүурда мүхтәлиф анламларла ишарәләнир. Бу ишарәләр мүәјјән сәс (фонем), әлагә (морфем), гурулуш (конструксија) шәклиндә реаллашыр вә коммуникатив мәгсәдә хидмәт едир.

АФӘРИН АБДУЛОВА
Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Университетинин магистри

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМЫШ ЈОХЛАМАЛАРДАН ИСТИФАДӘНИН ЕЛМИ-МЕТОДИК ӘСАСЛАРЫ

Орта мәктәбдә тәдрис едилән фәнләр ичәрисиндә Азәрбајҹан дили тәдриси мүстәсна мөвгејә маликдир. Лакин бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими Азәрбајҹан дили дәрсләриндә дә әсас мәгсәд тә`лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк, дүзкүн дәрс системи гурмагдан ибарәтдир. Јә`ни бу фәннин тәдриси дә биликләри башгаларына чатдырмаг үчүн тәшкил олунмуш кенишмигјаслы бир тә`лим просесидир. Бу просесдә гаршыја гојулан әсас мәгсәд исә Азәрбајҹан дилиндән мәнимсәдилмәли олан материалын уғурлу нәтиҹәсинә лазыми сәвијјәдә наил ола билмәк проблемидир. Узун илләрдән бәри тәдрис просесиндә истифадә едилән ән`әнәви тә`лим үсуллары илә бәрабәр даими ахтарышлар нәтиҹәсиндә мүхтәлиф истигамәтли метод, пријом, јол вә васитәләрин тапылмасы Азәрбајҹан дили тәдриси методикасы елминин дә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Белә ки, мүстәгиллик јолларында өз көврәк аддымларыны атан республикамызын тәһсил системи гаршысында илдән-илә чох мүһүм вәзифәләр гојулур. Бу вәзифәләрдән бири дә тәһсил ганунунда көстәрилдији кими тә`лим ишинин күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурулмасы проблемидир.[1] Бу, ејни заманда Азәрбајҹан дили тә`лиминә дә аид мәсәләдир.

Үмумијјәтлә, бир чох методистләр тәдрис ишини јарадыҹы сәнәт нүмунәси адландырырлар вә гејд едирләр ки, бу сәнәтә јијәләнмәк үчүн бир сыра үсуллары тәтбиг етмәји өјрәнмәк лазымдыр. Башга сөзлә, тә`лим методикасына јијәләнмәк лазымдыр. Һәм дә гејд едәк ки, тә`лим просесиндә ән`әнәви үсулларла јанашы, педагожи елмин сон наилијјәтләринә, габагҹыл тәҹрүбәнин тәтбигинә дә әсасланмаг зәруридир. Бу бахымдан Азәрбајҹан дили тәдриси просесиндә дә бунлар нәзәрә алынмалы дәрсин тәшкилинә дөврүн тәләбләри бахымындан јанашылмалыдыр. Белә ки, сон илләр Азәрбајҹан дили дәрсләриндә дәрсин даһа еффектли нәтиҹә вермәси мараглы вә рәнкарәнк

1. Азәрбајҹан Республикасынын тәһсил гануну. 1993-ҹү ил, маддә 2.

кечмәси үчүн програм материалларынын тәдрисиндә истифадә едилән иш нөвләриндән бири програмлашдырылмыш јохламалар бу тәләбләри өдәјир. Гејд едәк ки, програмлашдырылмыш јохламаларла бағлы кениш шәкилдә елми ахтарыш апаран профессор Һәсән Балыјев олмуш, Расим Әсәдов исә әсасән перфочалышмаларла иш мәсәләсинә аид фикир вә мүлаһизәләр сөјләмишдир. Бундан башга бир чох методистләр, мәсәлән, Микајыл Әлијев, Тәјјар Чәфәров, Надир Абдуллајев, Һүсејн Һүсејнов вә башгалары ара-сыра бу проблемә тохунмуш мүхтәлиф фикирләрлә чыхыш етмишләр.

Үмумијјәтлә, бу мәсәлә илә бағлы ахтарыш, тәдгигат иши апаран алим, методист вә мүәллимләрин мәгсәди програмлашмыш јохлама кими бир иш нөвүнү гаршыја гојмагла ән`әнәви тә`лимдән имтина етмәмәк, һәм дә онунла бәрабәр, јени-јени үсуллар, пријомлар мејдана чыхармаг тәклифини ирәли сүрүбләр. Програмлашмыш јохламалар саһәсиндә тәдгигат иши апаранлар әсримизин елм вә техниканын тәнтәнәси әсри олдуғуну гејд едир, билдирирләр ки, тәрәгги артыг о јерә чатмышдыр ки, дүнән тамамилә нормал сајылан бир вәзијјәт бу күнүн нөгтеји-нәзәриндән јенидән тәһлил едилсин. Бу бахымдан мәктәбләримиздә өзүнә там јер тапмаса да, програмлашмыш јохлама анлајышынын дәгиг изаһыны вермәк вә тәтбигинин һансы нәтичәләр верәчәјинә нәзәр салмаг марагры вә зәруридир. Биз јухарыда гејд етдик ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә әсас вәзифә билик вә бачарыгларын өјрәдилмәси һесаб олунур. Бу просес исә дәрс шәраитиндә мүәллимлә шакирдин 45 дәгигәлик биркә фәалијјәти мүддәтиндә һәјата кечирилир. Әввәлә, гејд едәк ки, билик ифадәси шакирдә өјрәдилән конкрет гајдалар, онларын изаһы, тәһлили вә с. әһатә едирсә, бачарыг исә һәмин биликләрин шакирд тәрәфиндән практикаја нечә тәтбиг едилмәси, шүурлу шәкилдә бачарыға чеврилмәсидир. Дәрс просесиндә билик вә бачарыглары бир тәрәф дикәр тәрәфә өјрәдир. I тәрәфин - мүәллимин гаршысында даим белә бир суал дурур: шакирд бејниндә билијин бачарыға чеврилмәси үчүн һансы метод, пријом, јол вә иш нөвләриндән истифадә етмәк лазымдыр? Јә`ни билик вә бачарыгларын өјрәдилмәси мәсәләнин бир тәрәфини тәшкил едир. Әсас проблем јарадан һиссә исә онун шакирд тәрәфиндән һансы шәкилдә дәрк едилмәсидир. Бу исә шакирдә өјрәдилән билик вә бачарыглар үзәриндә дүзкүн нәзарәт тәшкил етмәкдән билаваситә асылыдыр. Бәс билик вә ба-

чарыглар үзәриндә нәзарәт јаратмаг үчүн һансы үсуллардан истифадә етмәк лазымдыр? Илләр боју мүәллимләр бу иши ән`әнәви јолла апарылан дәрс шәраитиндә, јә`ни шакирддән стандарт формада дәрс сорушмаг јолу илә реаллашдырмаға чалышырдылар вә һал-һазырда да бу просес давам едир. Мәктәбләримиздә билик вә бачарыг үзәриндә нәзарәтин ашағыдакы формаларына ара-сыра вә пәракәндә шәкилдә јол верилир:

I Ән`әнәви јолла дәрс сорғусу - фәрди сорғу

II Суал-чавабла сорғу

III Карточкаларла иш

IV Ев тапшырыгларынын вә синифдә чалышма ичра етдирмәклә нәзарәтин тәшкили.

V Јохлама јазылар апарылмасы.

Бүтүн бу јоллара ајры-ајрылыгда нәзәр салараг белә бир гәнаәтә кәлә биләрик ки, дәрсин типинә вә кечилән мөвзунун изаһына ујғун олараг јухарыдакыларын һазырда мәктәбләримиздә тәтбиги билик вә бачарыглар үзәриндә там нәзарәти реаллашдырмаға имкан вермир. Үмумијјәтлә, методика мүәллими конкрет бир дәрс типиндә конкрет бир үсулдан, методдан истифадә етмәк тәләби гаршысында гојмур. Бу ишдә мүәллим конкрет шәраитә ујғун олараг мүәјјән бир формадан јарадычылыгла истифадә етмәли, дикәринә кечид вә с. вәзијјәтләри бачарыгла тәшкил етмәлидир.

Јухарыда гејд етдијимиз формаларын тәтбиги нәтичәләринә гыса бир нәзәр салаг.

Бә`зи мүәллимләр гејд едирләр ки, биз шакирддән фәрди јолла дәрс сорушдугда онун билик вә бачарығыны нәзарәт алтында сахламыш олуруг. Лакин һәр дәфә 45 дәгигәлик дәрс мүддәтиндә 4-5 шакирддән дәрс сорушан мүәллим унудур ки, бу вахт галан шакирдләр пассив вәзијјәтдә галыр вә "мүәллим мәндән дәрс сорушмајачаг, мән кечән дәрс данышмышам" - дејәрәк ја дәрси охумур, ја да материала көзучу нәзәр салырлар.

Дикәр бир тәрәфдән ән`әнәви карточкаларла тәшкил едилән дәрсдә дә шакирд билијинә дүзкүн гијмәт вермәк олмур. Карточканын тәртиби ашағы сәвијјәдә олдуғундан чох заман бу, сүн`и нәзарәт просеси јарадыр. Мәсәлән: мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, бә`зән мүәјјән бир нитг һиссәсинин тәдрисиндән сонра һәмин нитг һиссәсинә аид олан бир нечә сөзү чүмләдә ишләт кими шәрт гојулмасы билијин дәгиг гијмәтләндирилмәси дејил. Шакирд Азәрбајчан дилиндә олан

һәр һансы бир ҹүмләдә ишләдирсә, бу, онун мүәјјән бир бөһси исим, сифәт вә с.-ни там билмәсини сүбут етмир. Суал-ҹавабла апарылан дәрс просесинә нәзәр салаг. Мүхтәлиф дәрс типләриндә мүәллим шакирдләрә суалларла мүраҹиәт едир. Бу формада дәрс апармаг нәзарәтин һәјата кечмәсинә мүәјјән дәрәҹәдә көмәк етсә дә, бу јолун да бә`зи мәнфи ҹәһәтләри вар. Бу формадан кечирилән Бакы шәһәри, 158 сајлы орта мәктәбин VII синфиндә Азәрбајҹан дили дәрсиндә иштирак етдим вә мүшаһидә етдим ки, мүәллимә тез-тез мүхтәлиф суалларла ушаглара мүраҹиәт едир, шакирд дә суала ҹаваб вермәк үчүн галдырылаҹағыны дујур вә ҹаваблары јада салмаға чалышырды. Лакин мүәллимә кечмиш дәрси јада саларкән анҹаг тә`рифлә бағлы суал верир, бир-ики мисал дејилмәсини тәләб едирди. Мөвзунун чәтинлик төрәдән һиссәләринә баш вурмур, дәринлијә кетмирди. Бу исә, шакирдин нәинки билији үзәриндә нәзарәти һәјата кечирмир, һәтта ону пассив вәзијјәтә дә салыр.

Јохлама јазыларын апарылмасы тә`лим ишинә мүсбәт тә`сир көстәрсә дә, бурада бир сыра проблем мејдана чыхыр. Биринҹи бу јазылар рүб әрзиндә бир-ики дәфә апарылыр. Икинҹи јазыларын јохланылмасына чох вахт сәрф олунур. Јухарыда садаладыгларымыздан белә баша дүшүлмәлидир ки, ән`әнәви тә`лим үсуллары јарарсыздыр. Хејир. Әксинә, Азәрбајҹан дили тә`лиминин инкишаф ганунаујғунлугларындан бири дә будур ки, ән`әнәви үсуллара лагејд галмамаг, көһнә илә јенини әлагәләндирмәк лазымдыр. Јә`ни јенилик ахтарышында да олмаг зәруридир.

Елә исә, билик вә баҹарыг үзәриндә даими нәзарәтә неҹә наил олмаг олар? Сон илләр методик васитәләрдә белә бир анлајыша раст кәлирик: програмлашмыш јохламалар. Әввәлә бу анлајышын маһијјәтинә нәзәр салаг. Програмлашмыш јохламалар јохламанын бир нөвү олуб, тә`лим просесинин јени үсулла гурулмасына әсасланыр. Програмлашмыш тә`лим аз вахтда чох иш көрмәјә имкан верир. Бу јохламанын нәтиҹәләри 15 дәгигәдән дә аз вахт мүддәтиндә јохланылыр. Програмлашмыш јохламаларда дүз вә әкс әлагә дүзкүн тәшкил олунур. Тә`лимдә дүз әлагә мүәллимин шакирдә вердији мә`луматлардыр. Бу, һәм ән`әнәви јолла кедән дәрсдә, һәм дә програмлашмыш јохлама илә апарылан дәрсдә мүсбәт нәтиҹә верир. Әкс әлагәдә исә мүәллимин шакирд биликләрини јохламасыдыр. Ән`әнәви тә`лимдә әкс әлагә там тәшкил олуна билмир. Буна мане олан сәбәбләр ашағыдакылардыр: вахт мәһдудлуғу, имканларын аз олмасы,

өјрәнәнин пассив олмасы вә с. Програмлашмыш тә`лимдә исә әкс әлагә дә нормал кедир. Бу тә`лимин методикасы мүәллим вә шакирдә әкс әлагәнин там һәјата кечмәси үчүн лазыми васитә верир. Һәмин васитәләр бунлардыр: програмлашмыш машынлар вә ја садәчә програмлашмыш мәтнләр. Програмлашмыш тә`лим шакирдләрин фәрди чалышмасына вә дәрсә марагларынын артмасына көмәк едир. Бу иш нөвү ашағыдакы шәкилдә һәјата кечирилир. Мүәллим програмлашмыш карточка һазырлајыр, ја да мәктәб рәһбәрлији буну һазыр шәкилдә верир. Бу карточка нөвүндә, адәтән, 5 суалын гојулмасы гәбул едилиб, чүнки бу, беш балла гијмәтләндирмә системинә ујғундур. Карточкалар асандан чәтинә, фәрдилијә, даһа дәгиг, дәрин мәсәләләрин сечилиб гојулмасына вә с. шәртләрә ујғун тәртиб едилир. Шакирдләр әввәлчәдән карточкаларла иш техникасына јијәләнмәлидирләр. Даһа сонра шакирд дүзкүн һесаб етдији чавабын кодуну ишарә едир вә мүәллим өзүндә олан дүзкүн чаваб кодлары илә онлары тутушдуруб, шакирди гијмәтләндирир. Пресс програмлашмыш машынларла кедәрсә, әсассән "Аккорд", "Вјатка", "Сигнал-1", "Нејрон-6" вә с. типли машынлардан истифадә олуна биләр. Гејд едәк ки, һәләлик мәктәбләримиздә машынларла иш өзүнә јер тапмамышдыр.

Програмлашмыш јохламаларын тарихи инкишафына нәзәр салаг. Мүәллим әмәјинин бир һиссәсинин програмлашдырылмасы идејасы илк дәфә Америка психологлары Б.Ф.Скиннер вә Н.Краудер тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Бу тәләб елмин практика илә әлагәсини мөһкәмләндирмәк, инсан әмәјинин бир һиссәсини автоматлашдырмаг вә идарәетмә ишинин сәмәрәсини артырмаг зәрурәтиндән доғмушдур. Програмлашдырылмыш тә`лим үчүн башлыча 3 програмдан истифадә едилир;

I Хәтти, јахуд Скиннер програмы

II Шахәли, јахуд Краудер програмы

III Адактив, комбинә едилән гарышыг програм

Гејд едәк ки, програмлашмыш тә`лим барәсиндә бир чох рус алим, методист вә мүәллимләри, мәс: А.И.Берг, В.М.Глушков, М.А.Данилов, А.Н.Леонтјев мүхтәлиф дәјәрли фикирләрлә арасыра чыхыш едибләр.

Б.А.Дмитријев "Рус дили дәрсләриндә "Киси 5" машыны илә иш" адлы китабында бу машынла иш апардығыны изаһ едир. О, гејд едир ки, "Киси 5" 10 суаллы режимдә ишләјир. Әввәлчә машына суаллар јығылыр, јә`ни о јүкләнир. Мүәјјән

дүјмә басылдыгда екрана бир билет кәлир. Бурада верилән чүмләләрдә хүсуси орфограмлы сөзләр вар. Һәмин сөзләрдә бурахылмыш һәрфи шакирд јеринә јазыр. Лазыми дүјмә илә јазды-ғы чавабы екрана верир, даһа доғрусу чавабын кодуну 10 суала чаваб верән шакирд "гијмәт" дүјмәсини басараг машынын она вердији гијмәти, еләчә дә сәһв етдији јерләри екранда көрүр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә исә һәләлик програмлашма өзүнә бу сәвијјәдә јер тапмајыб.

Липетск мәктәбәләринин иш системинә нәзәр салмаг көрәрик ки, мүәллим шакирдин билик вә бачарығы нечә јијәләнмәсинә бүтүн дәрс бoју нәзарәт едир. Онлар мүхтәлиф мүстәгил ишләрә мүрачиәт едәрәк, тә`лим ишиндә нәзарәтлә әлагәдар бир чох уғурлу нәтичәләр әлдә едибләр.[1]

Ону да гејд едәк ки, програмлашдырма өјрәдичи вә јохлајычы характерә малик олур. Өјрәдичи машынлар өјрәдичи програмлары реализә етмәк үчүндүр. Машын шакирдә суал вә тапшырығы верир, шакирддән чаваб тәләб едир, верилән чавабын доғру олдуғуну көстәрир. Өјрәдичи машын шакирдин тә`лим фәалијјәтинә дәгиг нәзарәт етмәјә имкан верир. Верилән суалын чавабы верилмәмишдән ону дујмаға шәраит јарадыр. Јохлајычы програмлар исә сырф јохлама ишинә хидмәт едир.

Гејд едәк ки, индијәдәк програм һазырламағын мүхтәлиф үсулларындан истифадә олунмушдур. Тәкчә 1980-чы илдә програм һазырламағын 200 үсулу мөвчуд олуб. Һазырда АБШ-да 200, Инкилтәрәдә 1200, Франсада 200 үсул мөвчуддур.

Програмлашмыш тә`лимин даһа чох мүсбәт бир иш нөвү кими ирәли сүрүлмәсинә бахмајараг бә'зән буна гаршы чыханлар да олуб. Бир груп методист програмлашмыш јохламаларын нөгсанлы чәһәтләринин олдуғуну, онун тә`лим просесинә мәнфи тә`сир көстәрдијини иддиа едирләр. Онлар гејд едирләр ки, бу јолла кечән дәрс "сукут"ла апарылыр вә шакирд нитгинин, еләчә дә мүстәгиллијинин инкишафына мане олур. Лакин гејд едәк ки, програмлашмыш тә`лим дедикдә бүтүн дәрсләрин бу формада апарылмасы һеч дә вачиб дејил. Јә`ни ән`әнәви формада апарылан дәрсләрдә шакирд нитги вә фәаллығы тә`мин едилирсә, програмлашмыш јохламаларла кедән дәрс һеч дә һәмин инкишафы ашағы сәвијјәјә ендириб јох етмир.

Фикримизчә, мүасир дәрс системи ән`әнәви тә`лимлә бәра-

---

1. "Липетск мәктәбләринин иш тәчрүбәсиндән" "Маариф" 1963, сәһ.20

бәр програмлашмыш дәрсә дә еһтијач дујур. Мәктәбләримизин чох аз һиссәсиндә, мәс: 7, 269, 190 сајлы мәктәбләрдә ара-сыра өзүнә јер тапан програмлашманын һәлә рүшејм формада тәтбигини сүбут един. Лакин бу һеч дә програмлашмыш тә'лимә утопија ады вермәјә имкан јаратмыр.

КУЛАРӘ ГУЛИЈЕВА
Сумгајыт Дөвләт Университетинин баш мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИНДӘ АЛЫНМА СӨЗЛӘРИН ЈЕРИ

Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркиби олдугча зәнкин вә чохшахәлидир. Мүасир дилимизин лүғәти индики һалына бирдән-бирә кәлиб чыхмамышдыр. О, узун бир инкишаф просеси кечирмиш, бир чох амилләрин тә'сири илә дәјишмиш, зәнкинләшмиш, чилаланмыш вә нормалашма әсасында формалашмышдыр. Азәрбајчан дили мүхтәлиф дөврләрдә, ајры-ајры заман кәсијиндә гоһум олмајан вә гоһум дилләрлә тәмасда, мүхтәлиф характерли әлагәләрдә олмушдур. Бунун нәтичәсиндә дә онун лүғәт тәркиби јалныз өз сөзләримиздән дејил, јад дилләрин лүғәви ваһидләриндән дә тәшкил олунмушдур. Фарс дилиндән, әрәб, монгол, рус вә Авропа дилләриндән, һабелә Гафгаз дилләриндән дә бир чох сөзләр ана дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмуш вә бунларын бир гисми вәтәндашлыг һүгугу газанараг лүғәт фондуну зәнкинләшдирмиш, мүәјјән гисми исә санки егзотика кими ајры-ајры әдәби әсәрләрдән тарихи абидәләрдә, мүасир дөврүмүздә исә хүсусән мәтбуат сәһифәләриндә, журнал вә дәркиләрдә јадлығыны сахламыш, бу күн дә сахламагдадыр. Бу да олдугча тәбии бир һадисәдир, чүнки мүхтәлиф мәтн вә гајнагларда көрүнән бүтүн лексик ваһидләр ифадәләр вә сөз бирләшмәләри дилин лүғәт хәзинәсинә бирбаша дахил ола билмир.

Мә'лумдур ки, дилин лүғәти тәдричән, мүәјјән сәбәб вә амилләрин тә'сири илә дәјишир, зәнкинләшир. Бу исә сон XX әсрдәки бир чох елми, сијаси, әдәби-мә'дәни, игтисади, ичтимаи јенилик вә һадисәләрин олдугча артмасы, мүгајисәјәкәлмәз дәрәчәдә интенсивләшмәси сәбәби даһа чох һисс олунмагда-

дыр. Биз чох вахт ана дилимизин милли лүғәтини зәнкинләшдириб горумаг үчүн алынма, кәлмә сөзләрә бирмә'налы јанашмырыг. Онларын учдантутма әдәби дилин лүғәт тәркибинә дахил олмасына, онун лүғәт фондуна кәтирилмәсинә е'тиразлар едирик, мүгавимәт көстәририк. Лакин күн кими бир һәгигәтдән дә гача билмирик. Јә'ни биз истәсәк дә, истәмәсәк дә алынма, кәтирилмә сөз вә бирләшмәләр дилә дахил олмуш олур вә кәләчәкдә дә олачагдыр. Фикримизи даһа ајдын ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф дөврләр, заманлара аид бә'зи сөз дејимләрин дилдә көк салмасына даир бир нечә нүмунә вә фактлара мүрачиәт едәк. Тәбиидир ки, әрәб вә фарс дилләриндән кечән сөзләрин мәнзәрәсини вермәк истәсәк әсримизә гәдәрки бәдии вә елми әсәрләрә нәзәр салмаг кифајәт едәр. Елә бир сөз сәнәткары, елә бир елм нүмајәндәси тапмаг олмаз ки, онларын ирсләриндә белә сөзләрә раст кәлинмәсин. Мүасир дөврүмүздә исә бир чох башга алимләрин вә тәдгигатчыларын да көстәрдији кими е'тираф етдији кими әрәб вә фарс дилләри дилин лүғәт тәркибини, онун терминоложи лексикасыны зәнкинләшдирән мәнбәләр, гајнаглар сырасындан чыхмышдыр.

Дилләрин инкишафынын мүасир мәрһәләсиндәки ән башлыча чәһәти лексик-семантик интеграсијанын кет-кедә јүксәлмәси илә характеризә олунур. Белә ки, ичтимаи-сијаси, әдәби мә'дәни, елми-техники вә с. әлагәләр дилләриндә инкишафына, лексик бахымдан зәнкинләшмәсинә хејли тәкан вермиш олур. Белә инкишаф вә зәнкинләшмә һәм дахили имканлар, һәм дә дилхаричи амилләр әсасында баш верир. Бир груп дилчиләр икинчи амил тәбии бир ганунаујғунлуг кими баша дүшүрләр, гејд-шәртсиз тәгдим едирләр вә бунсуз һеч бир дилин кәләчәјини тәсәввүр олунмамасыны јазырлар. Чүнки "чох чәтин тәсәввүр етмәк олар ки, бир дил, һәтта өзүнүн ән гәдим вәзијјәтиндә белә, башга дилин һеч бир тә'сиринә мә'руз галмамыш олсун"[1]

Үнсијјәтин ән мүһүм васитәси олан дили бир систем һалында өјрәнән дилчилик елминин саһәләри арасында интеграсијанын, вәһдәтин олмасы артыг һеч кәсин е'тиразы илә гаршыланмыр. Лакин дилчилијин бүтүн нәзәри вә практик шө'бәләри илә ән чох әлагәдар олан саһә семасиоложија адланыр. Мүшаһидәләр дә көстәрир ки, һәр бир дил һадисәси, о сырадан да

---

1. П.Л.Черных. Об основном словарном фонде языка. "Вопросы языкознания", М., 1952. стр.139

фонетик һадисәләр сөзләрин мәзмун рәнкарәнклијинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Даһа дәгиг десәк, лексик ваһидин структур тәрәфиндә, көрүнән тәрәфиндә баш верән һәр һансы фонетик дәјишиклик чох заман мәзмунун, семантик анламын да дәјишмәсинә сәбәб олур. Чүнки сөзүн сәс тәрәфи онун материалынын (материјасыны), формасыны тәшкил едирсә, сөзүн дикәр чәһәти онун мә'на чәһәти исә мәзмунуну тәшкил едир. Форма илә мәзмун диалектик вәһдәтдә олдугларындан онлар бирликдә арашдырылыб өјрәнилир. Сөзләрин, лексик ваһидләри фонетик габығы илә сәсләнмәси илә мәзмуну семантик тәрәфи арасындакы ујғунлуг просеси дүнја дилләринин әксәријјәтиндә, хүсусән дә инкилис вә түрк дилләриндән бири олан Азәрбајчан дилиндә дә мүшаһидә олунур.

Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә Авропа мәншәли сөзләрин, хүсусән дә инкилис дилинә мәхсус сөз вә ифадәләрин дахил олуб ишләнмәсинә даир А.Һ.Гарајевин, Ф.К.Исмајылованын, Е.И.Һачыјевин вә б. тәдгигатчыларын дәјәрли фикирләри вә гәнаәтләрини дә көстәрә биләрик.[1]

Дилин инкишафынын сон әсрдәки мәнзәрәсинә нәзәр салдыгда бир чох инкилис мәншәли бејнәлмиләл алынма сөзләрин лүғәт тәркибиндә мөһкәмләнмәсинин шаһиди оларыг. Мәсәлән: **баксјор, баскетбол, блокада, бизнесмен, баллада, ватм, детектив, диспетчер, доллар, ескалатор, импорт, лига, лидер, лорд, крассворд, методист, клуб, клоун, мичман, митинг, мануфактура, парк, транзистор, такси, тост, филм, факторија, чаз** вә с.

Сон дөврләрдә мәтбуат сәһифәләриндә, һабелә ајры-ајры елми, сијаси мөвзуларда олан әдәбијјатларда бир чох терминләр бол-бол ишләнмәкдәдир: **амнистија, апартеиз, апелјасија, бартер, виза, депортасија, диаспора, дефакто, дипломат, ваучер (чек), доминион, ембарго, екс-президент, евикулиасија, компанија, конгресмен, компүтер, конфликт, кризис, лисензија, лобби, меморандум, мафија, радикал, плүрализм, ревизионизм, реформизм, пикет, советолог, сертификат, пропорсио**

---

1. Абдулла Гарајев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә Авропа мәншәли лексик алынмалар. Азәрбајчан Университети нәшријјаты, Бакы 1989; Фәридә Исмајылова. Азәрбајчан дилиндә инкилис сөзләри, филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн тәгдим едилмиш диссертасијанын афторефераты, Бакы, 1992.; Е.И.Һачыјев. Инкилис дилиндәки бәзи грамматик терминләрин Азәрбајчан дилиндә гаршылығына даир. Азәрбајчан терминолокијасы проблемләри. Бакы, 1988, сәһ. 307-308.

нал, можаритар, дисквалификасија, трансфер, сивил, тендер, спикер, екс-спикер, екстрансенс, телетајы, телеанонс, монитор, конститусион, унитар инвестор, сентризм, фасад-Интерјер, ракурс вә с.

Әлбәттә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә алынма сөзләрин еләчә дә инкилис мәншәли лексик ваһидләрин тез-тез көрүнмәси, башга дилләрдәки кими тәбии бир һалдыр.

Сон дөврләрдә нәшр олунан гәзет вә мәтбуат органларынын адларынын да әчнәби мәншәли сөзләрлә ишыг үзү көрмәси нараһатлыг доғурмаја билмәз:

"Експресс" (гәзет), "Интерполис" (гәзет), "Панорама" (гәзет), "Импулс" (гәзет), "Авропа", "Аврасија", "Маркет" вә б.

Әлбәттә "Күнајдын", "Азадлыг", "Азәрбајчан XXI әср", "Дөвран", "Әрән", "Азәрбајчан", "Халг гәзети", "Һаггын сәси", "Јени фикир", "Екран, ефир", "Бакы", "Нахчыван" кими мәтбуат органларынын адларына ким нә дејә биләр?!

Мәтбуат сәһифәләриндә ишләнән јад терминләр бир чох һалларда ән'әнәви олараг изаһ вә шәрһләрлә чатдырылыр ки, буна да вахтилә мәтбуат тарихимиздә бөјүк јер верилмишдир.

Мүасир гәзетләрдән бә'зи нүмунәләр кәтирмәклә бу лазымлы ишин бу күн дә давам етдирилмәсини сөјләјә биләрик. "Чәмијјәтдә диференсасија кетдији кими, интеграсија да кетмәлидир. Чох тәәссүф ки, Азәрбајчанда диференсасија башлајыб, артыг буна парчаланма демәк олар." ("Експресс", 8 декабр, 2000)

"Бејнәлхалг сијасәтдә толерантлыг принсипи вар. О халглар ки, диктатураја дөзүрләр, бејнәлхалг ичтимаијјәт белә режимләри таныјыр" ("Авропа", 2-8 декабр 2000)

"Күч мәркәзләри барәдә фикрә исә там нормал јанашырам. Бу мәсәләјә мән фәргли ракурсдан бахырам. Тутаг ки, бә'зи сијасәтчиләр һөкумәтјаны мөвгедә дајанмаға чалышырлар; амма ону ачыгламаға утанырлар. Әкәр бу мөвге утанчаглыг кәтирирсә, нијә орда дајанырсан, јох әксинәдирсә, нијә мөвгејини кизләдирсән? Фачиә ондадыр ки, бә'зиләри истәјир һәм мүхалифәтдә көрүнсүн, һәм дә игтидарда хидмәт етсин". ("Авропа" гәзети, 28 декабр, 2000)

Бә'зән алынма терминләрин, термин сөз бирләшмәләринин верилмәсиндә вариантлылыға јол верилмир. Мәсәлән:

Кеосијаси үстүнлүк ("Халг гәзети", 10 феврал 1999), "Кеополитик мөвге" ("Республика", 26 јанвар 1999), "Кеополитик реаллыг" ("Авропа", 2-8 декабр 2000).

Белә бирләшмәләри исә тәбии гәбул етмәк мүмкүндүр. Ажиотаж јаратмаг аудитор фәалијјәти илә мәшғул олмаг, "олум, ја өлүм" дилеммасы "гаршысында галмаг", "аудит системи", аудит хидмәтләрин минимум һәчми ("Халг гәзети"нин 1999-чу ил феврал нөмрәләриндән).

Мәтбуат сәһифәләриндә ишләнән алынма сөзләрин тәһлили көстәрир ки, белә лексик ваһидләрин дилин лүғәтинә дахил олмасы тәдричән бир просес кими гәбул едилмәлидир. Бу, әксәр һалларда өзүнү доғрултса да, бә'зән нөгсанлар да мүшаһидә олунур. Бунларын олмамасы үчүн исә сөз үзәриндә диггәтлә вә мәсулијјәтлә ишләмәк кәрәкдир.

Нино ГОМАРТЕЛИ
Доцент Тибилисского Государственного Педагогического Университета им. С.Орбелиани.

К ИЗУЧЕНИЮ МИРОВОЗЗРЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ИДЕОЛОГОВ ЭПОХИ АБСОЛЮТИЗМА

Происходящие глобальные катаклизмы в государственном переустройстве современного мира заставляют исследователей глубже и пристальней изучать историческое прошлое, в частности, возникновение на различных стадиях развития истории определенных государственных структур и их стремление к демократии.

Создание демократического строя во вновь образовавшихся государствах после развала Советского Союза обязывает исследователей пристальней изучать те исторические пути развития, через которые прошло человечество. В частности, вопросы государственного управления и развития политической мысли в странах Западной Европы.

Истоки демократических принципов государственного управления уходят в далекое прошлое и прослеживаются в политических доктринах мыслителей позднего средневековья и нового времени.

Англия, как одна из наиболее ранних из западноевропейских стран, создавшая классические формы государственного управления, привлекает внимание исследователей, особенно в отношении изучения периода абсолютизма Тюдоров, как изначального процесса формирования буржуазных форм управления государством. В это время здесь происходит становление правового, гражданского общества, в политической мысли подчеркивается значимость демократии, эгалитаризма и индивидуализма.

В представленной работе на основании изучения и анализа английских первоисточников конца XV начала XVII веков, сделана попытка выявления основных направлений политической мысли. Как указывает автор эти воззрения приобретают доминирующий характер в Западной Европе в последующие периоды.

На материале многочисленных источников показаны особенности развития истории политической мысли в Англии, анализируется и определяется характер идеологии абсолютизма конца XV первой четверти XVII века. Впервые в грузинской историографии эти идеи исследуются в аспекте политико-правовых и философских воззрений.

Научная новизна работы заключается в том, что в ней впервые в грузинской историографии предпринята попытка исследовать проблему развития общественно-политических идей в эпоху абсолютизма в Англии на основе комплексного изучения широкого круга разнообразных по характеру источников, большая часть которых впервые вводится в научный оборот.

Конец XV и первая четверть XVII века для Англии был периодом глубоких изменений в жизни общества. Период правления Тюдоров является классическим примером попытки государственных правителей упорядочить развитие буржуазных отношений в рамках абсолютизма. Происходивший в то время процесс ослабления старого, средневекового общественного строя сочетался с вызреванием в недрах этого строя элементов новых, капиталистических отношений, что в свою очередь порождало огромные социальные сдвиги и острые политические конфликты.

В XVI веке Англии в ходе «огораживания» и секуляризации весомой общественно-политической силой становится третье сословие, которое изначально поддерживало абсолютную монархию, но позднее рассматривало ее как изжившим свою функцию рудиментом традиционно-феодального общества. Хотя в кровавые политические баталии эта внутренняя непримиримость превратилась только в период английской буржуазной революции середине XVII века. В политической литературе предыдущего периода уже явно присутствуют симптомы поступательного «прорыва на свет» демократических тенденций - основных компонентов гуманистической теории справедливости. Старое и новое тесно переплеталось в противоречивом комплексе. Естественно, что это крайне противоречивый процесс нашел свое выражение и отражение в идеологии и отчетливо прослеживается в трактатах и политических сочинения английских публицистов периода абсолютизма. Изучение общественно-политического мировоззрения мыслителей в период абсолютизма позволяет проследить истоки развития различных поли-

тических течений в английском обществе, а также глубже оценить своеобразие и особенность политического строя английского государства, сумевшего на протяжении истории нового и новейшего времени сохранить королевскую власть с парламентарным правлением.

Изучение истории Англии в период абсолютизма раскрывает своеобразие разнообразных политико-общественных течений в английском обществе, и позволяет на этом фоне конкретней и глубже оценить истоки политических событий современной Англии (и не только Англии). Без знания историко-политических этапов развития английского общества невозможна квалифицированная оценка современных событий и международных связей в масштабах Западной Европы.

В Англии эпохи абсолютизма определяются четыре основных направления общественно-политических идей:

1. Абсолютистское направление, обосновавшее стремление феодального государства – сохранить господствующее положение дворянства в условиях распада феодальных, и зарождения капиталистических отношений. Политические мыслители этого направления стремились создать относительно совершенную модель структуры феодального государства, которая хоть в какой-то мере удовлетворяла бы требованиям развивающегося капиталистического строя. Абсолютистское направление выражало интересы феодального класса в период генезиса капитализма и вполне соответствовала тогдашней политике феодального государства, сохраняющего некую независимость также и в отношении дворянства. Вместе с тем, хотя она в какой-то мере пренебрегала частными интересами определенной части дворянства, однако, наряду с эти, поддерживала группировку феодалов, не желающих окончательно порывать связи с отжившими политическими формами правления.

2. Доктрины, выражающие взгляды той части феодалов, которая продолжала оставаться на позициях сословно-представительной монархии и, в определенной мере, выражала протест как проводимым Тюдорами реформам, так и их экономическим и политико-правовым принципам. Это было главным идейным орудием направленной против абсолютизма «правой оппозиции». Здесь же следует отметить и теории, сыгравшие важную роль в распространении возникших в середине XVI столетия монархомехских идей, и, в определенной мере, положившие

начало конфликту между политической мыслью формирующегося буржуазно-дворянского направления и выражающими интересы феодалов официальными взглядами Тюдоров.

3. Идеи, прямым или косвенным путем отражающие надежды и нужды изгнанных в результате «огораживания» из собственных земель крестьян, дошедших до черты голодания низших городских слоев. В этой части населения большой популярностью пользовались призывы к уравнению имущества, или же к его объединению.

4. Идеи, выражающие непосредственные интересы вновь возникшей буржуазии и нового дворянства, что, со своей стороны, знаменовало назревание конфликта этих слоев с феодально-абсолютистским государством.

Борьба между вышеупомянутыми направлениями общественно-политических идей главным образом протекала вокруг таких кардинальных вопросов, как структура государственной власти, взаимоотношения государства и церкви, прерогатива монарха, права и обязанности подданных, рамки вмешательства государства в их жизнь, значение и роль различных слоев общества в жизни страны, этические идеалы и т.д.

Существование централизованной власти в виде абсолютной монархии, обеспечивающей более или менее стабильный порядок в едином политическом пространстве, возникновение многовековых парламентских традиций, как демократического механизма управления для совершенного и безопасного функционирования хозяйственно-экономического механизма, а также целый ряд других способствующих факторов на гораздо более раннем, по сравнению с другими европейскими странами, этапе обусловливали формирование в Англии правового открытого общества. Этому фактору способствовало также развитие целого ряда предпосылок рационального, капиталистического общественно-экономического механизма в Англии XVI столетия, в частности:

1. Процесс генезиса капитализма; 2. Существование рынка свободной рабочей силы; 3. Рынок, основанный на принципе конкуренции свободной от традиционных феодальных ограничений, регламентации; 4. Коммерческая и рентабельная организация управления хозяйством, что, наряду с другими факторами, подразумевало ориентацию на рыночную конъюнктуру; 5. Свободные от лояльного отношения и предвзятости по отношению

к слоям, наделенным сословными привилегиями, строго определенные рациональные правовые ценности и др.

О том, насколько соответствовали политические воззрения и доктрины английских мыслителей эпохи абсолютизма перспективам будущего развития общественной жизни страны, дают представление определенные в программе одного из самых влиятельных буржуазно-демократических крыльев Великой Английской революции - левеллеров, следующие пункты: право участия и право избирательного голоса в ежегодных парламентских выборах для всех имущих совершеннолетних мужчин; правовое равенство граждан перед законом; упразднение наследственных прав; отделение церкви от государства; свобода совести и веры; свобода торговли и конкуренции; гарантии неприкосновенности и охраны собственности со стороны государства и др.

В результате происходящих в Англии периода позднего средневековья «огораживаний» и секуляризации церковного имущества приняли широкие масштабы перераспределение феодального баланса имущества, концентрация средств производства капиталистов-производителей-подрядчиков и формирование рынка свободной рабочей силы. Наряду с этим уже определился свободный от единых феодальных ограничений и регламентаций рынок, интенсивно развивалась коммерческая и рентабельная организация управления хозяйством и производством, в результате чего усилившееся третье сословие уже явно выражало противостояние монархии и начало борьбу за установление организованного в соответствии с новым хозяйственно-экономическим механизмом типа государственно-политического управления, что явилось одной из первейших задач Великой Английской революции XVII столетия.

Освещение процесса формирования общественной мысли и развития общественно-политических идей в Англии XV-XVII вв. с позиций нового мышления с очевидностью убеждает нас в том, что:

– в деле формирования и укрепления абсолютизма важную роль сыграло учитывание взглядов просвещенных королевской властью лиц - ученых и публицистов. Более того, большинство из них было вовлечено в государственную службу и, разумеется, максимально старалось давать разумные советы правителям и, тем самым, сказать свое слово в общественно-политической жизни страны;

– в Англии указанного периода заметно возросли место и роль просвещенных лиц в деле развития новых приоритетных направлений и в сфере политики, проводимой самим государством, что, со своей стороны, обусловило дальнейшее усиление процесса политической социализации в стране. В частности, даже в первых десятилетиях XVII века, когда против правления династии Тюдоров сформировалась сильная оппозиция и противостояние между двумя этими соперничающими сторонами довело Англию до революции, в стране не ослаб процесс развития науки, и, прежде всего, политического мышления, даже наоборот, поскольку продвижение человечества по пути прогресса и протекающие в мире общественно-исторические процессы определяли возникновение и развитие нового и его чередование с прошлым;

– на рубеже XVI-XVII вв. в Англии протекал процесс не «гниения» феодализма (что с таким упорством утверждали советские историки), а происходило модифицирование существующего строя, чему способствовали как внутренние импульсы, так и все возрастающее воздействие новых капиталистических отношений. Одним из проявлений означенных импульсов являлось развитие передовой политической мысли, которая вполне оправданно признавала целесообразной для того времени формой государственного управления абсолютную монархию, которая наряду с укреплением феодализма, феодального государства способствовала развитию капиталистических элементов, на основе которого должно было произойти сближение - слияние т.н. развитого феодализма с капиталистическим строем. С этим процессом неуклонно были связаны значительные политические и идеологические сдвиги, в частности, гуманизм и реформация; причем все более усиливалось рациональное, основанное на разуме и знании видение государственного устройства, и, постольку, знание становилось одним из реальных средств воздействия на повседневную жизнь и ее перестройки. Именно поэтому памфлетисты и реформаторы решительно требовали, чтобы образование стало более практическим (например, основоположник индуктивного метода мышления Фр.Бэкон призывал представителей власти отказаться от старых убеждений, тормозящих развитие мышления);

– английские идеологи, публицисты и ученые XV-XVII вв. в своих трудах пытались объяснить пути возникновения и разви-

тия общества и государства. Тогдашнее английское общество интересовалось формами государственного управления и собственности. Примечательно, что эти просвещенные мужи, большинство из которых получило образование в Оксфордском и Кембриджском университетах, целесообразной формой государственного устройства признавали абсолютную монархию. По мнению большинства из них, для того, чтобы полностью исключить или же ослабить в стране конфликты между государством и властью, а также противостояние между различными социальными слоями, власть должна была быть определенным образом перераспределена между монархом и парламентом (разумеется, с некоей прерогативой первого) и эта власть должна была заботиться о защите как феодальной, так и буржуазной собственности. Большинство английских идеологов и публицистов советовало монархам взять курс в сторону компромиссов во внутренней политике. Некоторые из них (напр.Т.Мор) обращали внимание власти на тяжелое положение низших слоев и выдвигали идею создания основанного на справедливости «божественного королевства»;

– при изучении процесса формирования общественно-политического мышления и идей, по нашему глубокому убеждению, вовсе не обязателен социально-классовый методологический подход для объяснения явлений и глобальных исторических процессов. Полагаем, что для изучения упомянутой проблемы должно произойти осмысление, изучение и оценка объективных и субъективных причин развития общества, возможного и действительного, закономерного и случайного, общественного и индивидуального, общего и конкретного согласно единому, комплексному подходу. Вместе с тем, аргументировано должно быть изложено и разъяснено то обстоятельство, что поведение, деятельность, позиция, точка зрения и т.д. людей не продиктованы одними лишь материальными, т.н. вещественными интересами и их социальным положением; местом оставляемым этими людьми в обществе, все это определяется их этническим, религиозным менталитетом, просвещенностью или необразованностью, традиционностью и т.д., т.е. духовными факторами. Кроме того, следует объяснить, чем были обусловлены качественно новые и, в большинстве случаев, радикальные воззрения, весь жизненный порядок и поступки отдельных деятелей (в данном случае - английских идеологов) позднего средневековья.

Разумеется, на убеждения и поведение находящихся на государственной службе мыслителей этой категории большое влияние оказывали их воображение, фантазия, иллюзии, культурные традиции и т.д.;

– представители династии Тюдоров покровительствовали буржуазии не только для укрепления своей власти и феодальных взаимоотношений вообще, но и исходя из интересов государства. Раннее развитие капитализма в Англии было, очевидно, одним из причин того, что в этой стране не была создана «совершенная» абсолютная монархия, подобно французскому абсолютизму. Это, в определенной мере, было обусловлено также и тем обстоятельством, что в Англии уже с XIII столетия существовал и функционировал парламент, а традиционализм представлял одну из особенностей этнического менталитета. В связи с этим известный западный исследователь Р.Роуз отмечал: «Английских политиков не привлекали изменения. Они предпочитали изменениям приспосабливаться к уже испытанным институтам, а не умалчивать о них». Именно поэтому значительная часть представителей политической мысли XVI-XVII веков поддерживала т.н. «похожий на демократию» абсолютизм - парламентский абсолютизм. Именно этим фактором определялось то, что прежние традиции (в частности, существование парламента) они считали приспособленным к современным процессам институтом. В связи с этим должны заметить, что естественное право, несомненно, и ныне представляет собой одну из важнейших и прочнейших основу основ английской конституции;

– авторы конституционных и политических учений эпохи абсолютизма, стремясь к моделированию государственного и общественного строя, призывали монархов именно к сохранению давнишних традиций. Они полагали, что интересы общества, вновь сформировавшиеся его слои в частности, были бы надежно защищены и таким путем. Правда, известный английский писатель и общественный деятель Бенджамин Дизраэли утверждал, что Англия особенная, и ее не так-то легко повернуть, сдвинуть с места, однако наряду с защитой традиций, передовые английские ученые, исходя из интересов страны, обогащали политическое мышление контурами таких учений, какими являлись учения об «естественных правах человека» и «общественном договоре»;

– идеологи эпохи абсолютизма широко пользовались дости-

жениями как античной передовой научной мысли, так и современной им Европы позднего средневековья, и в своих общественно-политических воззрениях в основном опирались на богатейшее идеологическое и публицистическое наследие предшествовавших им мыслителей - их соотечественников, и, что главное, они здраво и объективно анализировали протекающие в стране политические, социально-экономические и культурно-просветительные процессы и, наряду с их правильной оценкой, формулировали и предлагали властям для проведения в жизнь чрезвычайно важные, весьма нужные и ценные с практической точки зрения предложения;

– большинство английских монархов периода абсолютизма во избежание назревших в стране конфликтов пытались учесть интересы всех слоев общества (в том числе крестьянства), пойти на компромисс с оппозиционно настроенными кругами, различными социальными группами. Вообще, следует заметить, что компромисс, как одна из действенных форм балансирования и стабилизации политического положения в стране, и впрямь являлся одним важнейшим компонентом английской политической жизни, что стало особенно очевидным в последующий за революциями XVII-XVIII вв. период, в процессе построения демократическо-правового государства, что и обусловило относительную стабильность внутриполитической жизни в Англии;

– с воззрениями английских идеологов эпохи Тюдоров считались не только при королевском дворе, но и в элитарных кругах общества, полагая, что общество должно было развиваться по пути всеобщего обогащения, достижение чего они считали возможным в результате неустанного труда. Именно этим фактором определялось то, что в указанный период в Англии все более рельефно распространялось наставление Апостола Павла: «Кто не работает, тот не ест». Следовательно, в Англии означенного периода труд был признан большой добродетелью и поэтому передовые идеологи в один голос советовали монархам ценить и охранять труд.

Бесспорной заслугой идеологов эпохи абсолютизма следует считать и то, что в их воззрениях уже очерчены контуры учений (Об «естественных правах человека и «общественном договоре»), которые буржуазия в Западной Европе превратила в одну из главнейших орудий в своей идеологической борьбе.

МАРИНА СУРМАВА
Доцент Тибилисского Государственного Педагогического Университета им. С.Орбелиани.

КАТАЛОГИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ МОНАСТЫРСКИХ И СОБОРНЫХ БИБЛИОТЕК

Каталоги XII-XVI вв. мало чем отличались от каталогов раннего средневековья. Значительные изменения культурного облика Европы, проникновение в нее достижений арабской науки, более широкое знакомство с античной литературой, новые, хотя еще немногочисленные открытия и технические усовершенствования - все это не оказывало влияния на расположение книг на полках и в каталогах монастырских и соборных библиотек. Но мимо этих явлений не могли пройти эрудированные ученые эпохи, составители крупных энциклопедических сочинений. Более углубленного подхода к классификации знаний требовали как разнообразие в энциклопедии материала, так и интерес к классификации наук («подразделению философии»), появившейся у европейцев в значительной степени в результате знакомства с арабской литературой в которой были сильны традиции Аристотеля.

Европейские ученые XIII в. ощущали потребность в систематизации разнообразных знаний, оставшихся им в наследство от Античного мира, с одной стороны, и бурно хлынувших в Европу из стран Востока в XII в., с другой. Необходимо было разобраться и в довольно многочисленных сведениях, накопленных европейцами в период средневековья. Ответом на эту потребность явилось значительное число сочинений энциклопедического характера, дающее некоторым иностранным ученым-медиевистам основание называть XIII в. «веком энциклопедий», по аналогии с тем как XII в. именуется «веком переводов».

В противоположность энциклопедическим сочинениям раннего средневековья энциклопедии XIII в. содержит не только пересказ сведений, заимствованных из Плиния, Исидора Севильского, из «Бестиариев», и не только сводку сведений, взятых из арабских источников, но и некоторые собственные наблюдения авторов. Как удачно формулировал Хаскинс - «Люди могли брать своих драконов и собаку-человека из Плиния, грифона из Бестиариев, но своих лошадей, собак и соколов они

извлекали из собственного знакомства с ними».

В XII-XIV вв. в Европе наблюдается значительный рост библиотечных фондов, состоящих как из оригинальных произведений, так и из переводов античных и «арабских» авторов. Растет и спрос на книгу, что вызывает появление городских переписчиков, принимающих заказы на изготовление рукописей. В XIII в. число их довольно велико. Их услугами пользуются школы и отдельные граждане. Возникают книгопродавцы, по заказам и на средства которых писцы изготовляют книги. Переписка книг и торговля ими производится в XIII в. и при университетах. С конца XIV в. применяется новая техника размножения текста и иллюстраций при помощи гравированных досок. Эта техника проникла в Европу из Китая. Наблюдается все более интенсивное пополнение европейских библиотек. Если каталоги X-XII вв. содержат, как правило, описание всего нескольких сот книг, то дошедшие до нас каталоги XIV в. включают в себя нередко полторы тысячи, а иногда и большее число произведений. Так, например, в каталоге бенедиктинского монастырря церкви Христа в Кентерберн, относящемся к концу XIII или к началу XIV в., зарегистрировано 698 томов, число же входящих в него отдельных сочинений около 4.000 (включая дублеты).

Характер книг, собираемых европейскими библиотеками, также значительно меняется. Удельный вес богословской литературы остается все еще высоким, но постепенно снижается. Светская же литература, напротив, растет. В этом отношении интересен только что упомянутый кентерберийский каталог, в котором светская литература занимает уже значительную часть и обращает внимание своим разнообразием.

Состав библиотечных фондов в XII-XIV вв. изменяется по сравнению с предыдущими столетиями в трех направлениях:

1) По содержанию - появляется больше работ различной тематики;

2) По языковому признаку - все чаще встречаются сочинения, написанные на национальных языках народов Европы и других частей света, в том числе - на арабском языке, общепринятом в научных работах стран Северной Америки и Передней Азии, распространенном также среди ученых Средней Азии. В частности, в каталогах встречаются трактаты Авиценны, Аверроэса и других «арабов»;

3) Большое разнообразие литературных форм и жанров -

повести, романы, поэмы и песни, хроники, энциклопедические сочинения, своды, руководства, комментарии («глоссы»), справочные книги и т.д.

В связи с изменениями духовных интересов Европы, расширяется круг читателей. В библиотеку идут писатели и ученые, число которых из года в год возрастает, преподаватели и студенты университетов и специальных высших школ. Интерес к науке и литературе растет и среди горожан различных сословий.

Монастырские и соборные библиотеки в XIV в. уже не являются единственными очагами книжной культуры, какими они были в предыдущие столетия. Имеются библиотеки университетов, специальных школ, королей, феодалов, купцов, отдельных библиофилов, ученых, писателей. Однако, как это видно по упоминавшемуся выше каталогу Кентерберийского монастыря, накопление известного числа светских сочинений на разнообразные темы наблюдается в старых церковных библиотеках. Это обстоятельство неизбежно приводило к некоторым, правда еще очень незначительным, изменениям в методах составления каталогов.

Каталоги монастырских и церковных библиотек XIV в. также не имеют сколько-нибудь продуманно и выдержанно систематики. Они являются в этом смысле как бы продолжением старых каталогов. Но все чаще в каталогах XIV в. можно заметить попытки провести более четкое распределение материала. Так, например, в каталоге библиотеки Нейбургской церкви (Германия, 1330) относительно четко выделены группы книг по праву, медицине, грамматике, арифметике., музыке, хотя и в нем однородны материал частично распылен по разным отделам. Аналогичные тенденции наблюдаются и в некоторых других каталогах того времени, например, монастыря св.Креста (в Венском лесу, Австрия, конец XIV в.), в котором, вслед за большим отделом, группирующим произведения античных авторов по авторскому признаку, следуют систематизированные отделы.

Библиотекари XIII-XIV вв. достаточно отчетливо понимают значение каталогов, как справочного аппарата, раскрывающего состав библиотечного фонда. С полной ясностью справочное значение каталога раскрывается составителем первого каталога библиотеки Сорбонны (1289). Позднее, в предисловии к каталогу Довровского монастыря в Кентербери 1389 содержатся объяснения системы, по которой расставлены книги, предназ-

наченные для облегчения использования каталога библиотекарем и читателем. Аналогичные указания встречаются и в некоторых других каталогах.

Все чаще в каталогах XIII-XIV вв. встречается подбор книг по особо распространенным литературным формам, как «Хроники», «Комментарии», «Указатели» и др., по языковому признаку, по назначению, способу использования и проч. В каталоге библиотеки Гластонберийского аббатства (1247) выделяются в особые группы «Поучения», «Правила», «Сборные материалы», в каталоге церкви Христа в Кентербери (1313-31) - специальные группы «Хроники», «Монастырские правила», «Английские книги», «Книги, не выпускаемые из монастыря» (т.е. не подлежащие выносу из библиотеки). То же характерно для каталогов библиотеки Августинского монастыря в Йорке (1372), в котором встречаются самостоятельные отделы «Комментарии», «Конкорданции и интерпретации», «Школьная история», «История народа», «История и Хроника», «Указатели», «Иностранные философы и писатели». В упомянутом выше каталоге библиотека Сорбонны 1289 - рубрика «Различные осужденные заблуждения», в каталоге 1338 - «Книги на гальском языке».

Наличие в каталогах групп и отделов вроде «Английские книги», «Книги на гальском языке» или «Книги, не выпускаемые из монастыря» свидетельствуют, с одной стороны, о накоплении книг на языках народов Европы, а с другой, о том, что в начале XIV в. библиотеки практикуют выдачу книг в другие монастыри, а в отдельных случаях и на дом. Это подтверждается и некоторыми монастырскими правилами. Рубрики или группы типа «Книги, не выпускаемые из монастыря» могли иметь также и иное значение, аналогичное значению группы «Различные осужденные заблуждения» в каталоге библиотеки Сорбонны. Они говорят о том, что в фонде библиотек проводятся разграничение книг, доступных для читателей, и сочинений, пользование которыми библиотека считает нужным, в силу каких-нибудь соображений, ограничить - либо по причине их особой ценности, либо по мотивам идеологического порядка. Последнее легко объяснимо, если принять во внимание остроту политической и идеологической борьбы в XIII-XIV вв. Сохранившиеся документы - уставы и правила пользования библиотек - дают интересный материал для освещения этого вопроса.

Мы не имеем возможности дать сколько-нибудь подробную характеристику расстановки и организации каталогов в личных библиотеках, число которых в XIV в. было довольно значительным. Эти библиотеки достигали иногда большого для своего времени размера. Известно, что каталог библиотеки французского короля Карла V, составленный его библиотекарем Жюлем Малле (1373), содержал описание 910 книг - богословских, астрологических, по праву, политике, медицине, много в нем было сочинений по истории и произведений художественной литературы. Большим библиофилом был великий итальянский поэт Петрарка, а также Бокаччо, Ричард из Бери, дипломат и ученый, прославленный автор «Любителя книг» («Филобиблон»), лично встречавшиеся в 133-33 с Петраркой, имел библиотеку в 1.500 томов.

В XIII в. написана книга «Библиономия» Ришара де Фурниваль (1201-60), настоятеля Амьенской церкви, также одного из культурных людей своего времени. В ней даются указания по устройству библиотеки и описывается библиотека, основанная (одним из сынов Амьенской церкви». Она представляет собой «хорошо благоустроенный и красивый сад, в котором посетитель находит великолепнейшие плоды», «Все, что отвечает его склонности». «Библиономия» является ключом и путеводителем, ведущим каждого жаждущего знания, к трем цветочным клумбам, первая из которых предназначена для философских знаний, вторая - для полезных искусств, к которым относятся медицина и право, третья - для богословия. Ришар де Фурниваль подразделяет философию по схеме тривиума и квадривиума с добавлением к ним Физики, Метафизики и Этики.

Развитие библиотечного дела и рост справочного значения каталогов в XIII в. характеризуется тем, что в период между 1250-96 в Англии францисканцами был составлен сводный каталог «Перечень книг Англии» («Registrum Librorum Angliae»), включавший книги 183 монастырских библиотек. Принято считать этот каталог первым сводным каталогом не только в Европе, но и во всем мире, хотя, по видимому, это не совсем правильно. Продолжением «Перечня книг Англии» явилась работа бенедиктинца Джона Бостона из Бери «Каталог церковных рукописей» («Catalogus scriptorum ecclesiae», 1410).

Более интенсивное развитие каталогизации в средневековых библиотеках связано с появлением междубиблиотечного ис-

пользования книг. Практика передачи книг во временное пользование другой библиотеке вызывала необходимость, с одной стороны, изготовлять несколько экземпляров копий особенно часто используемых книг, а с другой, - более тщательно их описывать, с тем чтобы по возвращении книги в библиотеку можно было безошибочно определить та ли именно книга возвращена, которая была взята, и в порядке ли она.

Все эти моменты усиливали значение каталогов. Содействовал его росту и широко распространенный обычай переплетать в один том несколько самостоятельных книг. Конволюты встречались в средневековых библиотеках в большом количестве и ранее. Так в конце каталога библиотеки Сен-Риккерского монастыря 831 года составитель указывает, что, если бы отдельные работы, переплетенные в один том, были записаны в каталоге раздельно, число записей превысило бы пять сот (в каталоге описано 256 книг). Описание книги в целом, сводившееся по существу к описанию только первого аллигата, так же как и перечисление всех аллигатов по формулам: «In hoc volumine continentur:» или «In istius volumine sunt:» мало содействовали раскрытию состава библиотечного фонда. Единственно, что могло бы в этом случае помочь, включение в каталог индивидуального описания каждого аллигата. В последующее время библиотеки были вынуждены встать на этот путь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григорьев Ю.В. Организация библиотечных фондов, М, 1946.
2. Петрушевский Д.М. Очерки из истории средневекового общества и государства, М., 1922.
3. Кричевский Г.Г. Общие библиографии зарубежных стран, М., 1962.
4. Истрин В.А. Развитие письма, М., 1961.
5. Кленов А.В. Библиотечные фонды и каталоги, М., 1972.

РУСУДАН ДАУШВИЛИ
Доцент, кандидат исторических наук, научный сотрудник Музея Эмиграции Тбилисского Государственного Университета им. И. Джавахишвили

КАВКАЗСКИЕ ЛЕГИОНЕРЫ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Кавказская политика эмигрантов сформировалась еще в 20-их годы, а их единство особенно проявилось во время второй мировой войны.

С 22 июня 1941 г, с первых дней войны и быстрого наступления Германии, начался рост численности военнопленных. Советский Союз не подписал Женевскую конвенцию 1929 г. о защите военнопленных, поэтому советские военнопленные были лишены прав и защиты со стороны международных организаций. В свою очередь Сталин тоже отказался от них. Попавшие в плен советские войны умирали от холода и голода.

В Париже решением собрания "Комитета грузинских женщин" 15 марта 1942 г. были собраны и отправлены в Берлин посылки стоимостью свыше 100 тысяч франков (5 тысяч марок). В мероприятие включились женские комитеты Берлина, Брюсселя, Варшавы и Праги, колонии и частные лица. За год было собрано много разнообразных предметов, стоимостью в 75 тысяч марок: одежда, лекарства, витамины, книги, мячи, шахматы и другие предметы первой необходимости. Их разделили между 2.000 военнопленными. Устраивали благотворительные вечера и концерты. В августе 1943 г. сумма достигла 100 тысяч марок, но из-за растущего числа пленных это было не достаточным.

В высших эшелонах власти Германии не все разделяли колониальную политику Гитлера по отношению к народам, входящих в состав СССР; в министерстве иностранных дел - граф Шулёнбург; в Восточном Министерстве Отто Браутигам и профессор фон Менде; в генеральном штабе - адмирал Канарис, генерал Кёстринг, его адъютант Гервард; граф Штауфенберг, капитан Оберлендер, его ассистент Куншербах и многие другие. По их мнению, было необходимо на территории России в Восточной Европе создать группу национальных государств.

В начале войны германский генералитет по собственной

инициативе, без согласования с Гитлером начал использовать советских добровольцев сначала в хозяйственных, а затем и в военных целях. Из-за возрастающей потребности в военной силе начали зачислять пленных в германскую армию и составлять маленькие добровольческие части. Весной 1942 г, в германской армии уже было около 200 тысяч советских добровольцев. 22 февраля 1942 г. в германской армии было создано 10 армянских, 8 азербайджанских, 8 северокавказских, 12 грузинских батальонов под руководством майора Штауфенберга из отделения реорганизации штаба армии. Были созданы полевые батальоны, в которых числилось 48.700 добровольцев, из них 11.000 армян, 3.600 азербайджанцев, 10.100 северокавказцев, 14.000 грузин, а в снабженческих и в строительных частях соответственно - 7.000, 4.795, 3.000 и 6.800. Кроме этого, в других немецких частях было еще 32.000 кавказцев. Общее число кавказцев составляло 102.295 человек. Во время отступления от Кавказа к ним присоединились еще 7.000 северокавказцев (3). Все эти части были разбросаны по разным фронтам, не имея связи между собой. Германское командование не задумывалось над их объединением, хотя оно "могли создать кавказскую армию численностью в 50-60 тысяч" - писал майор Айтуган (1),

Командирами батальонов были немцы, а взводами командовали кавказские офицеры. Языковый барьер, традиции и разное воспитание вызывали между ними разногласия. В 1942 г. почти все батальоны были отправлены на кавказский фронт. Они отличились в боях за Сиваш и Перекоп и понесли большие потери. Только небольшую часть распределили на разные участки Восточного фронта.

В начале весны того же года Германия поручила майору Клаусу фон Штауфенбергу приводить в порядок существующие части. Он поставил во главе добровольческих частей генерала Кёстринга, к главнокомандующему южным фронтом генерал фельдмаршалу фон Клейсту назначил адъютантом капитана фон Герварда, советником же - доктора Отто Шиллера. Положение пленных намного улучшилось после того, как вместо генерала Гельмиха, был назначен генерал Кёстринг (военный атташе в Москве до войны). Он "родился и вырос в России, часть молодости провел там же и поэтому сочувствовал советским людям" - отмечал Г.Габлиани (3).

По инициативе адмирала Канариса был создан батальон

горно-военного назначения "Бергман" под командованием капитана Оберлендера, которого потом заменил Вилли Брандт (первый в дальнейшем стал членом Бундестага, а второй лидером социал-демократической партии Германии). В Румынии к "Бергману" были присоединены части, созданные из грузинских эмигрантов "Тамар 1" (десантный) и "Тамар 2" (строевой). Тактическую и строевую подготовку "Бергман" проходил в маленьких городках Австрии в Странсе и Митервальдене. Батальон состоял из 4 сотен, сотня - из 4 взводов, взвод - из 2 отделений. Отделение имело ручной или станковый пулемет, 4-5 автомата "Щмайсер" и столько же ружей (6); оно было единственным среди других национальных частей германской армии, которое носило немецкую форму, знаки отличия; регалии и проходило военную подготовку на базе привилегированного в вермахте горной дивизии "Эдельвейс". Среди бергмановцев были 3 еврея, национальность которых не выдавали ни немцы ни грузины. Один из них по фамилии Панкрадзе во время боев умер, не отходя от своего пулемета (3). В "Бергмане" кроме грузинских, входили еще азербайджанские, армянские, северокавказские сотни и группа немецких специалистов - доктора Герман Рашгофер, Тед Шюте, Фридрих Рихтер, ассистент Оберлендера барон Вальтер фон Куцшёрбах и другие. После войны они опубликовали интересные книги и воспоминания о батальонах и кавказской политике Германии,

Теодор Оберлендер и Вильгелм Канарис на примере "Бергмана" хотели доказать, что между немцами и кавказцами могло быть прочное сотрудничество. Затем этот эксперимент могли бы распространить и на другие национальности. Они надеялись, что "Бергман" на Кавказе смог бы предотвратить трагедию, произошедшую на Украине. "Если данный эксперимент завершился бы успехом, то это явилось бы убедительным аргументом для изменения восточной политики на других оккупированных территориях" (4).

В августе 1942 г. "Бергман", был отправлен на фронт и вступил в бой под Грозным для взятия вершины Мальгобек. Для безопасности легионеры скрывали свою национальность и их хоронили под переделанными немецкими фамилиями. Наибольшее количество кавказских воинов погибло во время боев в Крыму и Керчи.

Костринг намеревался создать единую армию из частей доб-

ровольцев, но после отказа Гитлера осуществить этот план, пытался уровнять добровольцев с немецкими воинами. Кавказцы были посланы в немецкие военные училища, чтобы из них вышли бы офицеры, которые смогли бы заменить немецких офицеров в военных национальных частях, Но самого главного - национального вопроса Костринг решить не мог, так как официальная немецкая пропаганда выдвигала только антикоммунистические лозунги. А их было недостаточно для добровольцев кавказской национальности.

В ноябре 1943 г. был создан грузинский "союзный штаб". В грузинский штаб входили эмигранты и освобожденные пленные: Михаил Кедия, Георгий Магалашвили, Михаил Алшибаия и Гиви Габлиани. Такие же штабы со временем создали другие кавказские народы. Созванный 6-11 ноября 1943 г. в Берлине в Кайзергофе курултай, на котором присутствовали не только азер-тюрки, но и другие кавказские народы, выбрал центральным органом Мыл Берльж меджлис, а исполнительным органом - азербайджанский штаб (8), Главная функция штабов была военного характера. Они должны были навести порядок среди освобожденных из плена кавказцев, которые по инициативе германского военного руководства были сформированы в военные части, общей численностью в 100 тысяч человек, У штабов была хорошо организованная разведка, с помощью которой они имели контакт не только между собой, но также и с родиной.

Штабы имели 4 отделения: гражданское, политическое, финансово-снабженческое и военное. Несмотря на сложности через шесть месяцев у них уже были определенные результаты: рабочие кавказской национальности были выведены из униженной категории "восточных рабочих" и в правах уравнены с иностранными. Для дальнейшего освобождения кавказцы были зарегистрированы во всех лагерях. Для них были созданы лазареты, все полки получили право иметь свои знамена и приносить клятву верности не Гитлеру, а освобожденной родной земле (9).

Одной из основных задач штаба было освобождение военнопленных. Первые военнопленные появились из Польши еще до начала войны с Советским Союзом. В 1940 г. в газете "Ахали дроеба" была помещена заметка, что в Германских концентрационных лагерях находятся Н.Вачнадзе, К.Киквадзе, В.Тевзадзе, В.Сиамашвили, К.Матикашвили, В.Абашидзе, Щ.Угрехелидзе,

М.Квалиашвили, Вели-бег Едигар (азербайджанец), Мариам Бегмогарт, Созирко Мальски (Горец) и другие (2). Для их освобождения большую роль сыграли: бывший посол Грузии в Германии Владимир Ахметели, профессора Георгий Накашидзе, Александр Никурадзе и другие. Так как кавказские военнопленные содержались в разных лагерях, их собрали вместе и всех освободили. "Теперь надо освободить кавказцев, попавших в плен из французской армии"- писала газета (2). После создания штабов освобождение пленных стало более организованным. Освобожденные затем сами принимали участие в этой кампании. Гражданское отделение штаба помогало им устроиться на работу. Они не имели право свободного передвижения за пределами производства, где проживали и работали. Штабы часто выдавали им разрешения и паспорта, несмотря на то, что они этим злоупотребляли и вели пропаганду против штабов же.

Кавказские штабы и Северокавказский национальный комитет для координации своей деятельности 12 февраля 1945 г. создали Кавказский комитет в составе А.Алибекова, майора Дудагинского, М.Кедия, Г.Магалашвили, капитана Габлиани, А.Джамаляна, полковника Саркисяна, полковника Тигриса, А.Кантемира, А.Магома. Целью комитета для восстановления и достижения независимости было объединение» координация и руководство всеми делами. Для объединения военных сил кавказских народов был создан Кавказский штаб во главе с одним из руководителей восстания августа 1924 г. генералом Спиридоном Чавчавадзе,

Под самый конец войны Гитлер попытался соединить все национальные батальоны с армией генерала Власова, игнорируя этим решение национального вопроса и придерживаясь идеи "неделимой России". Этот план сорвал Михаил Кедия от имени Кавказского совета и тем самым спас кавказские батальоны от новой кабалы.

К поражениям на восточном фронте прибавилось ещё все возрастающее недовольство населения оккупированных территорий, которые первоначально встречали германскую армию как освободительную. Они надеялись, что с помощью Германии смогут восстановить свои независимые государства, но вместо национальных правительств Германия начала назначать "гаулайтеров", а вместо независимости - насаждать новый аппарат рабства. Поэтому Розенберг был вынужден признать Кавказские

штабы политическими комитетами и этим, хотя бы символически, подчеркнуть политическое значение кавказской политики.

Осенью 1943 г. чтобы избежать столкновения с советской армией, из Балкан и Восточной Пруссии кавказские части были переведены на запад - в северную Францию, Голландию, Данию, Италию. В 1944 г. после открытия второго фронта эти части столкнулись с десантом союзников и понесли большие потери и многие из них попали в плен. Большой ущерб понесли также строительные части у Кенигсберга и резервные батальоны, строящие линии обороны на восточном фронте.

После капитуляции Германии надо было спасать эти военные части и разместить их в предполагаемые зоны союзников. "Кавказские штабы смогли перевести эти части в те районы, которые по нашему мнению должны были занять англосакские армии – Дания, Италия, Франция. Мы поставили во главе кавказских частей верных кавказских офицеров и послали в тыл 50 тысяч человек в качестве рабочих" – писал Г.Габлиани (5). Представители Кавказского совета начали переговоры с союзниками, чтобы легионеры не были переданы русским. Попытки представителей штабов и профессора фон Менде остались безрезультатными. Союзники в 1945 г. передали русским не только военные части, но и насильно угнанных в Германию, а также военнопленных, содержавшихся в лагерях, часть и которых спаслась бегством на запад, часть добровольно вернулась домой, а часть осталась у союзников. Отступившие из Италии немцы бросили там кавказские батальоны. В Румынии часть "Бергмана" попала в руки Броз Тито, который передал их Русским.

Советское правительство жестоко расправилось с бывшими легионерами возвратившимися домой; а кто не был сам задержан, у тех репрессированы были члены их семьи и родственники. Кто не успел скрыться на западе, тех арестовали французские или итальянские власти по обвинению в "коллаборационизме" и в сотрудничестве с фашистами. В 1950 г. даже через пять лет после окончания войны на итальянском острове Липари находилась в лагере 11 грузин (7), но и это было лучше, чем сибирские лагеря, куда были направлены те, которые попали в руки НКВД. В 1947 г., когда советское правительство вновь потребовали от союзников передачи бывших легионеров, последние были вынуждены покинуть Европу и уехать в Южную Америку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айтуган М. Вторая мировая война и национальный вопрос - "Кавказ", Мюнхен, 1951, XI-XII, №4-5, стр. 19-22
2. "Ахали дроеба" - Берлин, 1940, №5, стр.16
3. Габлиани Г. Вторая мировая война и грузины - Париж, 1981, XI, стр.9
4. Габлиани Г. Воспоминания, Тбилиси, 1971, стр. 9-10
5. Габлиани Г. Грузинская эмиграция в антибольшевистском бою - "Картули азри", Нью-Йорк, 1953, №31, стр.2-3
6. Гелашвили Р. "Бергман" или рассказ бергмана - "Картули кроника", Тбилиси, 1993, 21 X, стр. 15
7. Грузины под флагом Германии во второй мировой войне, Тбилиси, 1993, стр.579-584
8. Фаталибейл А. Азербайджанский легион в борьбе за независимость - "Свободный Кавказ", Ретенсбург, 1953, XI-XII, №2-3, с.5-10
9. Фаталибей А. Отчёт азербайджанскому народу о борьбе его сынов за независимость Родины в период Второй мировой войны - "Азербайджан", Мюнхен, 1951, №1, стр.13-29.

ИЛҺАМӘ ИБРАҺИМОВА
Бакы Дөвләт Университетинин аспиранты.

АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ КАДРЛАРЫНЫН ИЛКИН АРХЕОЛОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ

1918-1920-чи илләрдә мөвчуд олмуш Азәрбајчан Демократик Республикасынын дөвләт гуручулуғу саһәсиндә чохчәһәтли ишләр сырасында мәдәни-маарифин инкишафына хүсуси диггәт јетирилирди. 23 ај фәалијјәт көстәрдији дөврдә Азәрбајчан парламентинин гәбул етдији ганун лајиһәләри ичәрисиндә 19-у мәһз халг маарифинин инкишафына јөнәлдилмишди [1, с.68]. Мәдәни-маариф саһәсиндә фәалијјәтинин мүһүм истигамәтләриндән бири халгымызын тарихинин өјрәнилмәси вә тәблиғи, гәдим ирсимизин топланмасы вә горунмасы олмушдур. Бу бахымдан һөкумәтин тәшкил етдији "Истиглал" музејинин фәалијјәти диггәтә лајигдир. Милли музејин ачылышы Азәрбајчан Һөкумәтинин милли мәдәнијјәтинин инкишафына гајғысынын парлаг ифадәси иди. Һәмин музејин ачылышы Азәрбајчан парламентинин јарадылмасынын бир иллији мүнасибәтилә 1919-чу ил декабрын 7-дә олду [1, с.65]. Һөкумәтин јаратдығы бу тарихи-археложи музејин илк експонатлары Һәсән бәј Мирзә Ча-

маловун вә Мәһәммәд Ағајевин көмәјилә јығылмышдыр [2, с.3; 3]. Музејин әлдә етдији әшјалар азлыг тәшкил етсә дә, онларын чох һиссәси нумизматик коллексијадан ибарәт иди [3]. Лакин Азәрбајҹан Демократик республикасынын деврилмәси, музејин һәјата кечирмәк истәдији бир сыра вәзифәләри јарымчыг гојду. "Истиглал" музејинин башладығы бу ишләри сонрадан 1920-ҹи илдә, онун базасында јарадылан Азәрбајҹан Дөвләт Музеји давам етдирди.

1920-ҹи илин апрелиндә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасына бахмајараг "Истиглал" музеји ләғв едилмәмиш вә һәтта өз әввәлки адыны сахлајараг Халг Маариф Комиссарлығынын әмри илә 1920-ҹи ил мајын 13-дән музејә рәһбәр Һ.Мирзә Ҹамалов тә'јин едилмишдир [4, с.31]. Лакин бир нечә ајдан сонра музеј ләғв олунур вә Халг Маариф Комиссарлығы нәздиндә Музеј екскурсија бөлмәси (Музекскурс) јарадылыр. Музекскурс "Доғма дијарын тәдрис музеји" адыны алыр вә она рәһбәр С.Н.Савелјев тә'јин едилир [5, с.4]. Музејин археоложи материаллары 1920-ҹи илин ијулунда кечмиш "Истиглал" музејиндән көтүрүлмүш археоложи коллексија тәшкил едир [6, с.250]. Ијулун 21-дә Музекскурсун кениш иҹласында Музекскурсун "Доғма дијарын тәдрис музеји" адынын бу музејин әсасыны тәшкил едән археоложи коллексијаларын кечмиш "Истиглал" музејиндән алынмасына хатирә олараг она "Доғма дијарын тәдрис музеји "Истиглал" ады верилмәси һаггында әсаснамә тәсдиг едилир. Һәмин протоколун олдуғу кими охуҹуларын нәзәринә чатдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Протокол №6 заседание широкой коллегии
Музэкскурса от 21 июля 1920 г.
Председатель: Е.Н.Станевич.
Секретарь: А.М.Паппе.

Слушали:

3. б) О переименовании "Учебного Музея родного края" в "Учебный музей родного края "Истиглал" в память бывшего музея "Истиглал", коллекции которого послужили основным ядром археологического отдела учебного музея родного края.

Постановили:

3. б) Утвердить [5, с.17].

1921-1923-ҹү илләрдә персоналын миллиләшмәси илә әлагә-

дар Азәрбајҹан Дөвләт Музејинә рәһбәр М.Мәликов тә'јин едилир. 1923-ҹү илдә музејә рәһбәр Д.М.Шәрифов тә'јин едилир вә музејин фәалијјәтиндә ҹанланма мүшаһидә олунур. Јени шө'бәләр ачылыр, музејин фәалијјәти бир чох саһәләрдә кенишләнир [2, с. 4]. Музејин тарих-археоложи шө'бәсинин ишләриндә археолог кими фәалијјәт көстәрән Д.М.Шәрифов, И.Ҹәфәрзадә вә башгалары музејин бүтүн ишләриндә вә ән әсасы музејин Азәрбајҹанан бир чох рајонларына тәшкил етдији археоложи експедисијаларын тәшкилиндә вә апарылмасында иштирак едирдиләр [7, с. 40-41]. Д.М.Шәрифов илә вә биринҹи азәрбајҹанлы кадр олмагла мүстәгил археоложи тәдгигатлар апарыр. О, 1926-ҹы илдә Гәбәлә маһалында антик дөвр Албанијасынын мәркәзи шәһәри һесаб едилән Чухур Гәбәлә кәнди јахынлығында мөһтәшәм гала диварлары галмыш шәһәр әразисиндә вә Јалојлутәпә дејилән әразидә гәдим гәбиристанлыгда газынты апарыр вә антик дөврә аид гәбирләр комплекси ашкар едир. 1926-ҹы вә 1928-ҹи илләрдә Кәнҹә гәзасынын Човдар кәнди јахынлығында сон тунҹ дөврүнә аид даш гуту вә курган гәбирләри тәдгиг едир. Шәрифовла бирликдә бу експедисијаларда И.Ҹәфәрзадә, Р.Әфәндијев вә башгалары иштирак едирләр.

Д.М.Шәрифов 20-ҹи илләрдә Азәрбајҹан Дөвләт Музејинин директору олмагла бәрабәр археоложи, етнографик, нумизматик фондларын јарадылмасы вә кенишләндирилмәси саһәсиндә кениш тәшкилатчылыг ишләри көрмүш [8, с. 147-148; 9], Тифлис, Москва, Санкт-Петербург музејләриндән Дөвләт музејинә гијмәтли сәнәт әсәрләри, експонатлары кәтирмәклә музеји зәнкинләшдирмишдир [10]. (Мә'лум олдуғу кими АДР-ин јаранмасына гәдәр Азәрбајҹан әразисиндән әлдә едилән мүхтәлиф мадди мәдәнијјәт нүмунәләри өлкәдән апарылыб, Тифлис, Санкт-Петербург вә дикәр Авропа шәһәрләринә апарылмышдыр.) Шәрифов һәмчинин музеј директору вә археолог кими 1923-ҹү илдә јарадылан "Азәрбајҹанын Археоложи Комитәси", сонрадан (1927-ҹи илдә) "Азәрбајҹанын тарих инҹәсәнәт вә тәбиәт абидәләрини горујан комитә" вә "Азәрбајҹаны Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәти" илә сых әлагә сахлајыр вә елмин дикәр саһәләриндә биркә иштирак едирди.

Археолокија саһәсиндә 20-ҹи илләрдә јарадылан комитә вә ҹәмијјәтләрдә Ә.Әләкбәров, И.Ҹәфәрзадә, И.Әзимбәјов, М.Саламов, Г.Гулузадә кими бир груп зијалыларымыз фәалијјәт көстәрирди. Азәрбајҹан Дөвләт Музеји тәрәфиндән Д.Шәрифов,

"Тарих, инчәсәнәт вә тәбиәт абидәләрини горујан комитә" тәрәфиндән И.Әзимбәјов, "Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәти" тәрәфиндән Ә.Әләкбәров, И.Чәфәрзадә, М.Салманов, Г.Гулузадә кими алимләримиз иштирак едирдиләр. 1923-чү илдә јарадылан "Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин" археоложи експедисијалары Русијадан дә'вәт олунараг кәлмиш акад. И.И.Мешшаниновун рәһбәрлији алтында 1926-чы илдә Хочалы курганларында (Дағлыг Гарабағ) вә Гызылвәнк гәбиристанлығында (Нахчыван) газынтылар апармыш вә сонракы илләрдә Дашкәсән рајонунда сиклоп тикинтиләри өјрәнилмишдир [11]. Бу газынтылар һаггында И.И.Мешшанинов, Ә.Әләкбәров, И.Чәфәрзадә әсәрләр вә елми мәгаләләр јазмышлар. Хочалыда курганларын биринин газынтысы илә билаваситә И.Чәфәрзадә мәшғул олуб. О, бу газынты һаггында вә әлдә олунан материаллары әтрафлы сурәтдә сонралар "Хочалы експедисијасы" ады илә нәшр етдирир [12, с. 15].

Азәрбајчанда археолокија саһәсиндә фәалијјәт көстәрән тәдгигатчылардан бири дә Ә.К.Әләкбәров олмушдур. О, чәмијјәтин мәркәзи идарәси катиби вәзифәсиндә ишләјәрәк хүсуси фото-бүро тәшкил етмишдир [13, с. 125]. Ә.Әләкбәров елм саһәсиндә археолог-етнограф кими чалышараг, һәм дә чәмијјәтин археоложи вә етнографик материалларынын фото-шәкилләрини чәкмәклә дә мәшғул олмушдур. Ә.Әләкбәровун 30-чу илләрдә давам етдирдији елми фәалијјәти дә бу сәпкидә олмушдур. Онун археолокија вә етнографијаја аид әсәрләри топлу шәклиндә 1960-чы илдә нәшр едилмишди [14].

Азәрбајчанын милли археоложи кадрлары сырасында "Азәрбајчанын тарих, инчәсәнәт вә тәбиәт абидәләрини горујан комитә" тәрәфиндән абидәләрин горунмасында фәал иштирак едән И.Әзимбәјовун хидмәтләрини дә гејд етмәк јеринә дүшәр. И.Әзимбәјовун ән чох Ширваншаһлар сарајынын, Гыз галасы вә Шәки Хан Сарајы кими тарихи абидәләрин горунмасында вә дикәр тарихи археоложи абидәләрин сијаһыја алынмасында, бәрпа едилмәсиндә хидмәтләри олмушдур.

Онларын бүтүн бу хидмәтләри јазылы олараг комитә вә чәмијјәтләрин "хәбәрләри"ндә өз әксини тапмышдыр.

Лакин 20-30-чу илләрдә Совет Һөкумәтинин башладығы репрессијалар нәтичәсиндә Азәрбајчанын танынмыш милли елм хадимләринин бөјүк бир гисми репрессија гурбанлары олдулар. Онларын арасында Әләскәр Әләкбәров, Вәли Хулуфлу,

Салман Мүмтаз вә дикәр көркәмли зијалылар вар иди.

Беләликлә, Азәрбајчанда башга елм саһәләри кими археолокија елми дә чох ағыр шәраитдә тәшәккүл тапмыш вә инкишаф етмишдир. Сон нәтичәдә 1993-чү илдә Азәрбајчан Елмләр Академијасы нәздиндә бөјүк милли кадрлара малик "Археолокија вә Етнографија" адлы мүстәгил Институт јарадылмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Чырагзадә В. Истиглал јолларында, Бакы, 1992.
2. Пахомов Е.А. Монетная коллекция Азгосмузея, Баку, 1928.
3. "Истиглал" музејинин фонду.
4. Гос.Архив Азерб. Респуб., ф.57, оп.1, ед.хр.71.
5. Гос.Архив Азерб.Респуб., ф.57,оп.1, ед.хр.75.
6. Гарник В.Я. Очерк истории музейного строительства в Азербайджанской ССР (1920-1964 г.), Очерки истории музейного дела в СССР, М., 1971.
7. Генинг В.Ф. Очерки по истории Советской археологии, Киев, 1982
8. Әһмәдов Г. Давудбәј Шәрифов, Азәрб.ЕА "Хәбәрләри", тар., фәл. вә һүг. серијасы, 1998, №1.
9. Бюллетень Азгосмузея, Баку, 1930 г., №1.
10. Азәрбајчан Тарихи Музеји, Јазылы мәнбәләр фонду, инв. №411.
11. Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана, Труды Аз. ФАН'а, Т. 55, 1938.
12. Джафарзаде И.М. Ходжалинская экспедиция, Изв. Аз. ФАН'а, №2, 1941.
13. Ибраһимова И. Азәрбајчан тарихиндә "Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәти"нин ролу, Кәнч Азәрбајчаншүнасларын мә'рузәләри, Бакы, 1998.
14. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.

ГЮНАЙ ИСМАИЛОВА

Магистр Бакинского Государственного Университета

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В АРАБСКИХ СТРАНАХ

В последнее время в некоторых про-Западных источниках слишком часто звучат мысли о создании арабского единства против Израиля и, подчеркивается формирование арабского национализма, широко используемого в Палестино-Израильском

конфликте, под влиянием Египта. Однако глубокое и детальное изучение проблемы, точнее истории становления и развития националистической мысли в арабских странах, в частности, в Египте, что по-мнению многих историков составляет основу современного арабского национализма, выявляет прямую противоположность вышесказанному.

Нельзя отрицать тот факт, что некоторые арабские страны, находящиеся в довольно холодных отношениях с Западом очень часто выступают с лозунгами, требующими возобновления былого арабского единства и возрождения арабской националистической мысли. Однако это не дает права утверждать, что арабский национализм с целью его использования против Израильского государства возникшего в 1948 году начал формироваться именно с того же периода. Арабский национализм уходит корнями в глубь истории.

Появление зачатков националистической мысли в арабских странах в целом относится ко второй половине XIX века. Этот период характеризуется "открытием" арабских стран для иностранной интервенции, как политической, так и общественно-культурной.

Исследование этого феномена на примере Египта особенно важно. Дело, в том, что в экономическом, политическом и военном отношениях Египет был и остается самой крупной и влиятельной силой на Арабском Востоке и происходящие в нем события непосредственно сказывались и продолжают сказываться на обстановке в регионе. Кроме того, Египет долгое время был одним из главных центров борьбы арабских народов против колониализма, империализма и сионизма. Велика роль Египта в международной политике, что предопределяется его важным стратегическим положением и его весом в делах Арабского Востока, всего исламского мира, Африки и Движения за неприсоединение.

В своем развитии Египет прошел через разные этапы. В конце XIX века, номинально оставаясь вассалом Стамбула, он был оккупирован британскими войсками. В 1914 году он был объявлен протекторатом Великобритании, а в 1919 году в этой стране вспыхнула первая в регионе национально-освободительная революция. В 1922 году Египет получил формальную независимость, продолжая, однако, оставаться полуколонией. Революция 1952 года поставила Египет во главе прогрессивных арабских сил.

Однако в 70-е годы ведущую роль в его политической жизни стали играть некомпрадоры и бюрократическая буржуазия. Что касается Египта, капитуляция Мухаммеда Али в 40-х годах открыла Египет для иностранного капитала. Англии удалось полностью закабалить Египет: конституция доставшаяся народу в результате упорной и долгой борьбы была разорвана в клочья, национальное государство ликвидировано. Англия решила править Египтом (особенно после поражения восстания Ораби паши в 1882 году) одна по своему усмотрению. Египетское общество, от низов до верхов, столкнулось с новой формой правления, что охватило все стороны социально-политической жизни общества. Естественно, новый порядок требует и новой идеологии.

Засилье иностранного капитала является одним из основополагающих факторов зарождения идеологии- национально-освободительного движения стимулирующего формирование и развитие националистической мысли - новой формы политического самосознания в соответствии с современными требованиями рассматриваемого периода.

В Египте подобного рода настроения получили глубокое отражение во взглядах основоположников мусульманской идеологии - получившей название ан-Нахда, Джемаль ад-Дина Аль-Афгани и Мухаммеда Абдо (1840-1905).

В начальной стадии развития мусульманская реформация выступала за освобождение религии от наслоений и искажений веков и возвращение к "чистому" исламу. К концу XIX века религия была единственной формой способной сплотить многочисленные группировки в египетском обществе. Тем не менее, чем дальше тем больше мусульманское реформаторство тесно переплеталось с принципами арабского национализма, получившего яркое выражение в деятельности арабского публициста Абд ар-Рахмана аль-Кавакиби. Сторонником идей аль-Кавакиби в Египте выступил Мустафа Камиль, который сыграл выдающуюся роль в развитии национальных партий и организаций и политической борьбы.

Хотя иностранное господство затормозило социально-экономическое развитие Египта, полностью пресечь его не могло. В стране формировалась буржуазия, рос пролетариат, крепла национальная интеллигенция. Развитие капиталистических производственных отношений, активизация товарно-денежного обмена, становление внутреннего рынка вели при уже сущес-

твовавшей общности территории, этнического состава, языка и национальной психологии к консолидации египетского народа в нацию. Это, в свою очередь, способствовало распространению националистической идеологии.

Рост национальных настроений в Египте опережал формирование социальных предпосылок их развития, что придавало взглядам националистов непоследовательность.

В рассматриваемый период в Египте перестраивалось абсолютно все: экономика, культура, общественно-политическая жизнь. Все египетское общество осознавало необходимость сплочения под единым идеологическим лозунгом. На начальном этапе формирования национальной идеологии широкое распространение получили идеи панисламизма. Некоторые панисламисты в Египте выступали за создание "мусульманского блока", объединяющего мусульманские страны.

В дальнейшем панисламизм тесно переплетался с идеями османизма. Лишь спустя некоторое время, особенно после младотурецкой революции 1903-1908 годов, арабский национализм получил должный размах. Многие идейно-политические лидеры страны подчеркивали особое превосходство египетского народа перед остальными. Арабский национализм достиг своего апогея после первой мировой войны, когда принцип арабского национализма превратился в неотъемлемую часть внешнеполитического курса почти всех арабских стран Мусульманского Востока.

Первые трактовки понятия "национализм". Для того чтобы четче проследить формирование арабского национального осознания необходимо исследовать некоторые основные моменты становления арабов как нации.

Арабское национальное самосознание, которое легло в основу арабского национализма, развилось из восходящего к древности группового самосознания, чувства принадлежности к арабам - этносоциальной общности, обладающей единством языка, предков, некоторые суммы специфических черт, одним историческим опытом. Они обладали общей изустной литературой, у них были общие празднества, одинаковые ритуалы и т. п., хотя над арабским этническим самосознанием доминировала сознание принадлежности к роду, племени. Все арабы противопоставлялись ***аджам - "чужакам"***.[1]

---

1. Quraisi Z. M. Heritage of Egyptian nationalism 1798-1914. - " Islamic Culture", vol. № 2, 1966.

Исламизация Аравийского полуострова способствовала объединению арабских племен. С того времени арабское этническое самосознание развивалось в неразрывной связи с исламом. Характер взаимодействия между ними определялся преимущественно социально-политической конъюнктурой. Арабские завоевания под знаменем ислама, превратившие ислам в фактор международного значения, привели к тому, что арабы составили господствующую прослойку, и способствовали осознанию арабами собственной "избранности". Обращенное в ислам население получало статус *мавали* - вассалов арабских родов и племен.

Падание династии Омейядов (750 г.) и образование Аббасидского халифата означали конец безусловного господства арабского элемента: распад единого Арабского халифата и монгольские завоевания еще более подорвали престиж арабов. Понятия *"араб"* стало в большей степени социальным, чем этническим. В составе Османской империи арабы в течение четырехсот лет испытывали на себе тяготы этнического неравноправия в условиях преобладания в социальной, политической и экономической сферах турецкого элемента. Социальной протест арабского населения, исповедовавшего ислам, проявлялся в виде бунтов подданных турецкого султана - халифа, против злоупотреблений властей.[1]

Они не имели этнической арабской окраски. Впрочем, уже только потому, что антагонистами арабского населения выступала обычно турецкая администрация, олицетворявшая в глазах арабов несправедливость, а турки были привилегированным этносом, эти бунты заключали в себе зерна арабского протонационализма.

Но в памяти народной хранились воспоминания о блистательном, героическом прошлом арабов, население (особенно вне городов) оберегало культ родственных связей и родоплеменные институты. "Арабский дух" был, по-видимому, достаточно жизнеспособным, если египетский паша и вассал турецкого султана Мухаммед Али попытался, а начале XIX в. возродить арабскую империю, а его сын Ибрахим открыто говорил о "возрождении арабской национальности", о соединении под властью одного правителя всех, кто говорит по-арабски. Фран-

---

1 Zeine Z. N. Arab-Turkish relations and the emergence of Arab nationalism. Beirut, 1958 p.43

цузский артиллерист на службе багдадского паши Ж. Реймон писал в 1806 году, что воспоминание о прежнем могуществе арабов оживилось, и они мечтают о халифе-арабе.[1]

Под воздействием социально-экономических, политических и культурных факторов в начале XX века процесс формирования арабского национального самосознания заметно усилился. Однако и в то время понятие об арабах как о национальной общности не имело широкого распространения.

Сочетание слов ***аль-умма аль-арабия*** - "арабская нация" - все еще было не привычным: мусульманское население Османской империи осознавало себя, прежде всего, как ***уммат Мухаммад*** - "община Мухаммеда" и как османы. Идея религиозной и османской общности народов Османской империи противопоставлялась идее национальной, и это серьезно ослабляло национально-освободительную борьбу арабов, остроту их выступлений против турецкого ига. Вплоть до младотурецкой революции 1908 года и несколько позже арабское национальное движение редко шло дальше требования автономии для арабских провинций в рамках империи.

Арабский национализм, зародившийся в последней четверти прошлого века, развивался в двух формах - светской и исламизированной, что было предопределено особенностями исторического развития арабских стран. Он появился как один из аспектов Нахды - арабского просветительства, культурного подъема, отразившего в области культуры процесс включения арабских стран в мировое хозяйство, которое сопровождался возникновением современных институтов, социальных групп и соответственно идей и представлений.

Первыми просветителями стали в основном сирийские христиане, составлявшие крупные меньшинство, а в средних и высших социальных слоях - наиболее состоятельную часть населения. Они находились под покровительством европейских держав и более, нежели мусульмане подвергались европейским влияниям. И, кроме того, у них не было той духовной близости с турками-мусульманами, которая связывала с последними узами религиозной общности арабов-мусульман. Просветители-христиане подготовили почву для панарабизма, культивируя

---

1. Аль Джабарти Абд ар-Рахман Египет под властью Мухаммеда Али (1806-1821) М, 1958 стр. 83

арабский язык и арабскую культуру, пробуждая историческую память арабов экскурсами в геройку средневековья, выделяя арабов среди подданных турецкого султана.[1]

Сохранение и усиление светской линии в панарабизме после первой мировой войны связано с особенностями формирования большой группы арабских национальных лидеров. Многие из них и не только христиане, не представляли себе, что реализация идеи арабского единства - этой важнейшей идеи панарабизма возможна на базе ислама, потому что среди арабов - приверженцы равных вероисповеданий, а нация объединяет людей в общности. Они долго находились под влиянием западных формул национализма, не признающих религию существенным фактором образования нации, отчасти и под впечатлением успехов светских государств западной Европы в экономическом и в военном отношении.

На современном этапе носителями идей национализма секулярного направления, для которых принятие ислама арабами, в конечном счете, представляется лишь эпизодом их истории, пусть важным цивилизационно-образующим, но не единственно определяющим, выступает не только сторонники региональных националистических движений, но и безусловные приверженцы арабского национализма. Они считают, что *уруба* – арабизм, дух арабского этнического самосознания, – существовала за долго до появления ислама, что ислам и арабы не всегда и не повсюду были нераздельны. Все доисламские культуры в арабском регионе - шумерская и финикийская, культуры древнего Египта и Карфагена -воспринимаются ими как компонент арабской культуры. Тем не менее, националисты светской ориентации всегда уделяли много внимания исламу как важному элементу арабской культуры и национального своеобразия, как символу духовного единства арабов.

В последующие годы процесс развитие националистической мысли в арабских странах, в частности в Египте, происходило по восходящей линии. Особенно резкий скачок наблюдается в 30-х годах XX века. На политической арене появляются новые видные деятели; именно начиная с этого периода, очень часто /используются термины «политизация ислама» или «исламизация политики». Широкий размах получают идеи панарабизма.

---

1 Левин З. И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте (новое время) М.,1972 стр. 68

Вторая мировая война и особенно послевоенный период приводит к объединению большинства арабских стран мира под единым лозунгом, чему способствовали огромное количество объективных и субъективных причин. Египет превращается в одного из ведущих стран арабского мира, а революция 1952 года выводит ее далеко вперед.

МҮЗӘФФӘР ҺҮСЕЈНОВ
Археолокија вә Етнографија Институтунун аспиранты

НАХЧЫВАНЫН ГӘДИМ ӘКИНЧИЛИК МӘДӘНИЈЈӘТИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИ

Нахчыванын тәбии чоғрафи зәнкинликләри гәдим әкинчи тајфаларын бу әразидә мәскән салмасы үчүн тарихи шәраит јаратмышдыр.

Нахчыванын гәдим әкинчи тајфаларынын мадди-мәдәнијјәт абидәләри узун мүддәт тәдгиг олунмамышдыр. Һәмин абидәләр бу гәдим дијара кәлмиш орта әср сәјјаһларынын (өвлијја Чәләби, Шардәм, Кер-Гертер, Дјубуа, Шопен вә б.) диггәтини чәлб етмишдир. Онлар Нахчыванын гәдим мәдәнијјәт абидәләри һаггында мүәјјән мә'луматлар вермишләр.

1870-чи илдә Нахчыван шәһәр мәктәбинин мүфәттиши К.А.Никитин тәрәфиндән Бабәк рајону әразисиндә илк археоложи тапынтылар гејдә алынмышдыр. 1879-чу илдә И.С.Полјаков Нахчыван дуз дағы әразисиндә ахтарышлар апармыш, гәдим дуз мә'дәнләриндә ишләдилән даш күрзләр, балталар әлдә етмишдир. Јени археоложи тәдгигатлар көстәрир ки, бу әмәк аләтләри Нахчыван шәһәри јахынлығында јерләшән II Күлтәпә јашајыш јери сакинләри тәрәфиндән дуз истеһсалы заманы истифадә едилмишдир. Ејни тип әмәк аләтләри XX әсрин 70-чи илләриндә В.Әлијев тәрәфиндән м.ә. III-I минилликләрә аид гәдим дуз мә'дәнләриндән әлдә едилмишдир.

1895-чи илдә Араз саһилиндә Гызылбурун "Гызылвәнк" некрополунда даш гуту гәбирләрин тәсадүфи дағылмасы нәтичәсиндә зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары, о чүмләдән мүхтәлиф әмәк аләтләри ашкар олунмушдур. Н.В.Фјодоров 1896-чы илдә бурада археоложи газынты ишләри апармыш, ашкар

олунмуш материаллары Москва император археоложи комиссијасына көндәрмишдир. 1909-чу илдә А.С.Списын һәмин материаллары нәшр етдирмишдир.

1926-чы илдә Ә.К.Әләкбәров Нахчыван әразисинә сәфәр заманы Әлинчәчај вадисиндә гәдим тунч дөврү јашајыш мәскәнләринин олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир.

1926-чы илдә И.И.Мешшаниковун рәһбәрлик етдији археоложи експедисија Гызылбуруи некраполунда орта тунч дөврүнә аид 7 даш гуту гәбири ачыб өјрәнмишдир.

1936-чы ил дә Ә.К.Әләкбәровун рәһбәрлији илә тәшкил едилмиш археоложи експедисија Шәрур рајону әразисиндә Оғлангала, Шаһтахты вә Шортәпә јашајыш јерләриндә тәдгигат ишләри апармышдыр.

Бу абидәләрдән бөлкәнин гәдим тарихи илә бағлы бир чох гијмәтли археоложи материлларла бирликдә мүхтәлиф әкинчилик әмәк аләтләри дә, ашкар едилмишдир.

1951-чи илдә Азәрбајчан ЕА тарих институтунун Нахчыван археоложи експедисијасы О.Һ.Һәбибуллајевин рәһбәрлији илә I Күлтәпә гәдим јашајыш јериндә тәдгигатлара башламышдыр. Бу чохтәбәгәли абидәдә 1964-чү илләдәк апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә ашкар олунан е.ә. V-I миниллик-ләрә аид зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары ичәрисиндә әкинчилик мәдәнијјәти әмәк аләтләри бөјүк үстүнлүк тәшкил едир.

1962-чи илдә В.Һ.Әлијев II Күлтәпә јашајыш јериндә кәшфијјат характерли тәдгигатлар апармышдыр. 1968-чи илдән бу тәбәгәли абидәнин системли тәдгигинә башланылмышдыр. 1986-чы илләдәк давам едән тәдгигатлар нәтичәсиндә М.ә. V-I миниллик-ләрә аид зәнкин мәдәни тәбәгәләр өјрәнилмиш, әкинчилик мәдәнијјәтинә аид мүхтәлиф әмәк аләтләри вә тахыл (арпа, буғда вә с.) галыглары ашкара чыхармышдыр.

1963-чы илдә Бабәк рајонунун Чалхангала кәнди јахынлығында апарылан тикинти ишләри заманы бир нечә торпаг Курган дағылмыш, монахрам бојалы габлар вә әкинчиликдә истифадә олунмуш мүхтәлиф тунч әшјалар ашкар едилмишдир. Бу абидәләр үзрә В.Һ.Әлијев тәдгигат иши апармышдыр.

1968-чи илдә Нахчыван шәһәри әразисиндә апарылан тикинти ишләри нәтичәсиндә Тунч дөврүнә аид Некропол дағыдылмыш вә мүхтәлиф материаллар ашкар олунмушдур. Гәдим Нахчыван шәһәри некраполунда В.Һ.Әлијев тәрәфиндән тәдгигат ишләри көрүлмүшдүр.

1969-чу илдә О.Һ.Һәбибуллајевин рәһбәрлији илә Гызылбурун јашајыш јериндә археоложи газынты ишләри апарылмышдыр.

Бу абидәдә тунч дөврүнә аид 2 м галынлығында мәдәни тәбәгә өјрәнилмиш, керамика мә'мулаты вә мүхтәлиф әкинчилик даш әмәк аләтләри (ораг дишләри, дән дашлары вә с.) әлдә едилмишдир.

1969-чу илдә Шәрур рајонунун Дизә кәнди јахынлығында тәсадүфән илк тунч дөврүнә аид бир нечә гәбир абидәси дағыдылмыш, ашкар едилмиш материалларын бир гисми Р.Б.Көјүшов тәрәфиндән топланылмышдыр. 1971-чи илдә Шәрур рајонунун Шаһтахты кәндинин гәрбиндә јерләшән орта тунч дөврү некраполунда даш гуту типли гәбир абидәләри дағыдылмыш, бојалы габлар, силиндрик мөһүр вә б. мадди мәдәнијјәт галыглары, о чүмләдән әкинчилик аләтләри ашкар олунмушдур.

Тапынтылар В.Һ.Әлијев тәрәфиндән топланылараг нәшр едилмишдир.

1988-1989-чу илләрдә В.Һ.Әлијев вә С.Һ.Ашуров тәрәфиндән Шәрур рајонунун I Махта күлтәпәсиндә археоложи газынтылар апарылмыш, Күр-Араз мәдәнијјәтинә аид керамика галыглары илә бирликдә чохлу даш, сүмүк әкинчилик аләтләри (ораг дишләри, тоха, дән дашлары вә с.) әлдә едилмишдир.

Нахчыван МР-ын енолит, тунч вә илк дәмир дөврү јашајыш јерләри вә гәбир абидәләриндән әлдә едилмиш археоложи материаллар гәдим дијарын әкинчилик мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн јеканә тарихи мәнбә әһәмијјәти кәсб едир.

Бу материаллар Нахчыванын гәдим отураг әһалисинин тәсәррүфат һәјатында әкинчилијин јүксәк инкишаф етдијини вә апарычы рол ојнадығыны көстәрир.

МӘТАНӘТ НӘСИРОВА
Азәрбајчан Дөвләт Мәдәнијјәт вә Инчәсәнәт Университетинин диссертанты

ЛИРИК-ПСИХОЛОЖИ ҮСЛУБ ВӘ ЗАМАН

Башланғычыны 1950-чи илләрдә јаранмыш пјесләрдән алан, 1960-чы илләрдә өзүнү бәдии-естетик чәһәтләрдән тәсдигләјән лирик психоложи үслуб Илјас Әфәндијевин, Имран Гасымовун вә б. драматуржи јарадычылығында јени мәрһәлә олду. Һәм дә јарадычылыг, фәлсәфи-психоложи сөз дејә билмәк имканларынын кенишлијилә сечилән шаирләрдән Бәхтијар Ваһабзадәни, Нәби Хәзрини, насирләрдән Анары, Әкрәм Әјлислини, Магсуд Ибраһимбәјову фәал шәкилдә драматуркијаја бағлады. Ејни заманда Азәрбајчан театрында "нәсрдән пјесә чеврилмәнин" јени мәрһәләси башланды. Рүстәм Ибраһимбәјов тамамилә јени јарыдычылыг принсипләрини формалашдырды.

Лирик-психоложи үслуб милли драматуркијамызда канонлашмыш мөвзу сәрһәдләрини сындырды. Пјес мүәллифләри дәбдә олан "колхоз" вә "истеһсалат" мөвзуларына јени, орижинал бахым бучагларындан јанашдылар. Һәтта дедиктив вә сијаси мөвзулар да лирик-психоложи үслубун принсипләри әсасында гәләмә алынды (мәсәлән, Рүстәм Ибраһимбәјовун "Истинтаг" вә "Ултиматум" драмлары).

Бәдии-драматуржи јарадычылыг јөнүмү кими формалашан лирик-психоложи үслуб драматуркијанын жанр вә әлванлығынын артмасында вә кенишләнмәсиндә јени мәрһәлә олду. Драматуркијамызда "гәһрәманын өлүм тарихчәси" ("Ултиматум") вә тарихи-сијаси психоложи драм ("Маһны дағларда галды") жанрлары мејдана чыхды.

Лирик-психоложи үслуб "хејир вә шәр", "шәхсијјәт вә чәмијјәт", "гәһрәман вә онун лирик мәни", "борч вә һисс"... кими конфликтләри мүасирләримизин фәал һәјат мөвгеји зәмининдә бәдии коллизијаларын өзәјинә чәкди. Инсан мөвзусу бүтүн дикәр мөвзулардан ирәли кечди.

Чәмијјәтин мүәјјән мә`нәви-әхлаги проблемләринин ән

инчә мәтләбләриндән бәһс едән лирик-психоложи услублу пјесләрин мүәллифләри ән`әнәви драматуркијамыздакы "мәнфи", "мүсбәт" сурәтләрин тәсвиринә зидд олараг јени естетик консепсија јаратдылар. Елми арашдырмамызда һагтында сөһбәт кедән әсәрләрдә "күнаһландырмаг баша дүшмәкдән гат-гат асандыр"[1] фикри фәлсәфи-естетик тәсдигини тапды. ("Икинчи сәс", "Јағышдан сонра", "Унуда билмирәм" вә с.).

Лирик-психоложи услуб сүбут етди ки, "көһнәлмиш" жанр һесаб олунан мелодрамын "дахили имканлары кенишдир вә һәмин жанр инсанларын психоложи аләминә нүфуз едәрсә, өз мүасирлијини сахлаја биләр".[2] Америка драмшүнасы Ерик Бентлинин тә`биринчә десәк, "өзүнә мәрһәмәт һаггында тә`рифли сөз" олан мелодраманын кенетик мәншәји илә мүасир драматуржи пријомларын тәзә ифадә формалары јаранды. ("Ширәбәнзәр" вә "Гум үзәриндә ев", Рүстәм Ибраһимбәјов).

Лирик-психоложи услублу сијаси мөвзулу әсәрләрдә публисист мүрәккәблијә, публисист ачыглыға мүрачиәт едән мүәллифләр она инчә, зәриф вә ән әсасы лрик, психоложи рәнкләр дә әлавә етмәклә илк бахышда тәзадлы көрүнән васитәләрин һармонијасына наил олдулар.

Универсал типли лирик-психоложи услуб мүхтәлиф жанрларын бирлијиндә јени бир жанр доғулушуна наил олмагла јанашы, драмын, фачиәнин, мәсхәрәнин јени-јени драматуржи имканларыны ачыглады.

Лирик-психоложи пјесләр формача јығчамдыр вә һәмин услубдакы драмларын, демәк олар, һамысы ики һиссәлидир. Бу, һадисәләрин динамиклијини тә`мин едир.

Лирик-психоложи услуб Азәрбајчан драмнәвислијинин Мирзә Фәтәли Ахундовундан үзү бәри формалашмыш ән`әнәләри үзәриндә тәшәккүл тапмагла өзү јени бир ән`әнәнин бүнөврәсини гојду. Илјас Әфәндијев, Имран Гасымов, Рүстәм Ибраһимбәјов драматуркијасынын поетикалары формалашды.

Лирик-психоложи услуб "астары үзүнә чеврилмиш дүнјанын"[3] тәсвиринә ән али инсани дәјәрләри өзүнүн бәдии һәдәф нөгтәси сечир. Бурада конфликтин мәркәзиндә һәр дра-

---

1.А.И.Герцен об искусстве. - М., Искуство, 1945, с.100

2.Илһам Рәһимли. Драматуркија вә театр - Бакы, Ишыг, 1974, с.89

3. М.Бахтин. Вопросы литературы и естетики. Исследования разных лет. - М., 1975

матургун фәрди проблематика даирәсинә ујғун "һәјат вә ирадә", "шәхсијјәт вә ҹәмијјәт", "арзу вә реаллыг", "истәк вә әмәл", "виҹданын сәси вә вәзифә борҹу" кими проблемләр дурур.

Драматуркијамызын јени естетик принсип вә ме`јарларда фәалијјәти билаваситә әјани тәҹәссүмүнү театрда тапды вә театр тәзә үслуб әсасында ахтарышларынын мәҹрасына дүшдү.

Драматуркијадакы жанр әлванлығы даһа кениш даирәдә вә даһа конкрет ифадә васитәләрилә театрда тәҹәссүм етди. Режиссорлардан Тофиг Казымов башда олмагла, Әшрәф Гулијев, Әлиһејдәр Әләкбәров, Ағакиши Казымов, Азәр Паша Не`мәтов, Вагиф Ибраһимоғлу, Мәраһим Фәрзәлибәјов јени форма вә жанрларын поетика көстәриҹиләрини өз гурулушларында тә`јин етдиләр. Бүтөвлүкдә театрын репертуар палитрасында алгышланан, естетик тәсдигини тапан, ҹидди мүбаһисәләр доғуран, һәтта гәбул олунмасында кәскин фикир ајрылығы јаранан жанр вә форма әлванлығы јаранды.

Азәрбајҹан сәһнәграфијасынын апарыҹы гүввәләри Таһир Салаһов, Садыг Шәрифзадә, Елбәј Рзајгулијев, Елҹин Асланов, Елҹин Мәммәдов, Сә`нан Гурбанов, Фуад Гафаров, Солмаз Һагвердијева, Таһир Таһиров лирик-психоложи үслуб даирәсиндә сәһнә тәртибатынын форма, мәзмун, үслуб., ифадә васитәләрини зәнкинләшдирдиләр. Динамик, фәлсәфи, психоложи сәһнә драматизминдә, тамашанын ҹевик сүр`әт-ритминдә көкләнән сәһнә тәртибаты тамашынын үзви естетик компонентинә чеврилди.

Лирик-психоложи үслуб тамашанын мусиги образынын тапылмасына вә онун әсәрин әсас идејасы, режиссорун али мәгсәди, һадисәләрин әмәл-фәалијјәт хәтти илә естетик һармонијасына, бәдии аһәнкдарлығына, фәлсәфи тамлығына хүсуси диггәт јетирилди. Бу истигамәтдә әввәлдән театрла сых јарадыҹылыг әлагәси олан Тофиг Гулијев, Ҹаһанкир Ҹаһинкиров, Фикрәт Әмиров, Гара Гарајев, Азәр Рзајев, Ариф Мәликов кими танынмыш сәнәткарларла јанашы, театр бәстәкарлығына јени ҹәлб олунан Хәјјам Мирзәзадә, Емин Сабитоғлу (Маһмудов), Севда Ибраһимова, Фәрәҹ Гарајев, Агшин Әлизадә, Огтај Казымов, Полад Бүлбүлоғлу, Фәрһәнк Һүсејнов, Ҹаваншир Гулијев, Ајдын Әзимов, Елза Ибраһимова, Рамиз Миришли бөјүк вә сәмәрәли ишләр көрдүләр.

Лирик-психоложи үслуб јени сәһнә техника вә технолоки-

јасына имкан кенишлији ачды. Авансена (өн сәһнә), софитләр, штанкетләр (галдырыб-ендирмә борулары), фырланан даирә, һәтта бә`зән тамаша салону өзү тамашанын јардымчы образлары функсијаларыны дашымаға башлады вә тамашанын естетик органикасына дахил олду.

Лирик-психоложи үслуб јени актјор мәктәбини тәшәккүл етдирди, онун инкишафына зәмин јаратды, формалашдырды вә там һалында үслубун поетикасыны мүәјјәнләшдирди.

Бу күн илк нөвбәдә Академик Милли Драм Театрында лирик-психоложи театрын јетирдији Һәсән Турабов, Һәсән Мәммәдов, Амалја Пәнаһова (һазырда Бакы Бәләдијјә театрында ишләјир), Камал Худавердијев, Сәфурә Ибраһимова, Јашар Нуријев, Бәсти Чәфәрова, Әлиаббас Гәдиров, Рафиг Әзимов, Рамиз Мәликов, Бүрчәли Әскәров, Нурәддин Меһдиханлы, Фирәнкиз Мүтәллимова, Земфира Нәриманова, Фуад Поладов (һазырда Рус драм театрында чалышыр), Һачы Исмајылов, Илһам Намиг Камал, Рәфаел Дадашов кими актјорлар мәнсуб олдуглары актјор мәктәбләринин естетик ифадә васитәләрини даһа да зәнкинләшдирирләр.

Лирик-психоложи үслуб, сәһнәдәки мәкан кенишлији вә сәрбәстлији, мусигинин образлы јардымы актјорларын фәрди јарадычылыг потенсиалларынын јени зәминдә инкишафына нәһајәтсиз дүјүнләр ачды.

Лирик-психоложи үслуб адиликлә (башга сөзлә, бәситликлә) садәлијин (башга сөзлә, естетик ајдынлығын) фәргини сәнәт дили илә изаһ етмәјә имкан верди. Бунун үчүн лирик, психоложи, һәзин, поетик ифадә васитәләринин актјор ахтарышлары там јени мәрһәләсинә гәдәм гојду.

Лирик-психоложи үслуб сәһнәдә әсас диггәти актјора вә бунунла да инсана, инсан мә`нәвијјатына, әхлаги проблемләрә јөнәлтмиш олду.

Јашама театр мәктәбинин нәзәријјәсинә сөјкәнән актјор ојунундакы "икинчи план" лирик-психоложи үслуба үчүнчү, дөрдүнчү вә даһа артыг планлары паралел ојнамаг бачарығы ашыламагла актјорларын ифадә васитәләрини зәнкинләшдирди. Онлары даим јарадычылыг ахтарышларына сәфәрбәр етди.

Сон учда ону дејә биләрик ки, бу күн Азәрбајчан театрынын әсас апарычы үслубу лирик психоложи үслубдур вә онун поетикасынын елми-нәзәри тәһлили театршүнаслығын баш вә үмдә мөвзуларындан биридир.

АФАТ АСЛАНОВА
Диссертант Азербайджанского Государственного Университета Культуры и Искусства

ИСКУССТВО КЕРАМИКИ ДРЕВНЕГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Керамика Азербайджана является одним из интереснейших и разнообразнейших по красоте и богатству содержания разделов азербайджанского декоративно - прикладного искусства. Являясь во все времена прекрасным примером универсально - утилитарного искусства, она воплошает в себе идеал массового искусства и несомненно представляет богатейший материал для изучения как его художественных, так и технических особенностей. Конечно же мы знаем, что азербайджанский народ имеет древнюю и самобытную культуру, которая берет свое начало от первобытных времен.

В таких городах Азербайджана как Ханлар, Мингечаур, Бейлакан и других археологами были обнаружены гончарные печи, что свидетельствует о наличии в Азербайджане керамического производства.

Керамику Древнего Азербайджана специалисты разделяют на три группы: чернолощеная керамика: чернолощеная - инкрустированная керамика и крашенная керамика. Более всего была распространена чернолощеная керамика в эпоху бронзы и надо отметить, что процесс ее изготовления являлся высоким достижением эпохи бронзы и долгое время не был раскрыт. В этот период совершенствуются технологические процессы гончарного производства и кроме того духовное развитие общества шло быстрым темпом, что сказалось в общем значительном процессе общественного развитие в эпохи бронзы. Можно предположить, что именно в этот период формируется у древних людей художественный вкус, что затем приводит к созданию эстетического идеала.

О творческом мастерстве древних художников можно судить, по найденному раскопках при строительстве Мингечаурский Г.Э.С. чернолощеному сосуду. В ней явно прочитывается стремление художника к декоративности и изяществу. Предмет имеет шарообразный корпус и прежде всего привлекает внимание пластикой формы.

Как было отмечено техника чернолощеной керамики долга время оставалась нераскрытой и только в 30-х годах нашего века секрет был раскрыт. Техника изготовления довольна таки проста. Предмет в печи обжигают. Заполнив поры сосуда, печ наполняют дымом, далее прочистив изделие наносят на него небольшой слой войска растирают и полируют его материей до блеска. Не мнее интересен и чернолощенный сосуд из Човдара Дашкесанского района, относящийся ко II-ому тысячелетию до н.э. Рассматривая этот предмет можно судить о том что чернолощеная керамика гончарными мастерами была усовершенствована и здесь. Сужающийся к низу сосуд завершается круглой подставкой, что придает ему стройность и изящество.

Древний художник стремился к декоративности, к орнаментализму и рассматриваемый нами предмет наглядный пример тому. Помимо конструктивного изменения, в построение предмета вводится и орнаментальное украшение, что обогащает декоративность сосуда. Пластика формы достигается завершением сверху трех ручек, как бы усиливающих ритмичность орнаментации.

Последующие развитие этой темы можно увидеть в Ходжалинском сосуде, относящемуся к III-II вв. до. н.е. интересным моментом в этом сосуде является то, что на плечиках предмета выгравированы двойные треугольники, поочередно чередующиеся темным заполненным треугольником и заштрихованным. Многие специалисты считают, что они символизируют лучи солнца, но вполне возможно они могли бы символизировать смену дня и ночи. На нижней же части плечика две противоположно направленные линии образовали маленькие ромбики, а в три ряда расположились небольшие кружочки. Две линии и два начала добро и злю образовали четыре стороны света, четыре стихии, а кружочки являются символом плодородия, развития, продолжения жизни. Может именно этот мотив заложен в основу орнамента, а впрочем сложно угадать мысль древнего художника, говорящего языком знаков символов и наверное, именно поэтому особый раздел древней керамики составляет культовая керамика. Специалисты древней культуры разделяют ее на три группы - фигурная - зооморфная, сообщающиеся сосуды, и глиняные сосуды - сапожки.

Фигуры змей, быка, коня, птицы, обезьяны и др. Составляют группу зооморфной керамики, следует отметить, что на терри-

тории древнего Азербайджана это наиболее распространенный тип. Самый интересный сосуд этой группы - чернолощеный сосуд из Мингечаурского кургана. Две противоположно расположенные горельефные фигурки голубков расположенные на плечиках сосуда, по одной головке птицы расположенны на двух других плечиках, таким образом возникает динамическая композиция, создается такое ощущение будто бы голубки кружат по плечикам сосуда. Оригинальность композиции, ее уникальное решение по праву позволяют отнести этот предмет к шедеврам древности. Развитие данного вида художественной керамики было связанно с культовыми обрядами и тотемистическими представлениями древних людей. Так например, по их представлениям: душа умершего человека отправляется в потусторонний мир в глиняных фигурах птиц, и поэтому такого рода сосуды, чаще употреблялись при совершении ритуальных обрядов. В отличии от древних египтян, думающих что человека есть три души - ка, ба, и ах, для вечного существования которых считали необходимым сохранять тела умерших; наши предки считали, что каждый человек имеет несколько душ и что одна из них не покидает его и в могиле. Эта тема наиболее полно развивается в сообщающихся сосудах, относящихся ко второй группе чернолощеной керамики.

Ярким примером этого типа керамики является уникальный сообщающийся сосуд серого цвета, найденный в Мингечауре (X-XI в до н.э.) К его плечикам примыкают три маленьких кувшинчика с небольшими ручками. Надо отметить, что такое оригинальное решение является новшеством в исскустве керамики этого периода. Три небольщих кувшинчика одновременно обогащают декоративность предмета. Как уже говорилось язык древнего мастера настолько разнообразен и сложен, что и здесь трудно уловит основную мысль художника. Тем не менее можно предположить, что такого рода замысел являлся как бы символом плодородия, размножения. Очень интересно об этом пишет профессор Н.Рзаев. Он считает, что сообщающиеся сосуды "подразумевают зарождение новых молодых существ от старых". Далее он отмечает, что душа человека по представлениям древних людей не покидает его и в могиле и "...оставленная в древних могилах пища предназначалась для душ покойников. Пищу обычно оставляли в сосудах различных форм. В таком случае, согласно поверию, каждая душа исходя из своей функ-

ции питалась из предназначенного для нее сосуда. А если наследник покойника боялся бы всех душ своего умершего предка в одинаковой степени и хотел оказать им честь поровну, тогда он сказал бы для них сообщающиеся сосуды из однотипных посудин. Такие изделия в Мингечаурских погребениях не являлись редкостью. В другом случае одной душе покойного наследники отдавали большее предпочтение. Тогда для нее могли бы заказать большой и красивый кувшин, на плечике которого разместили бы однотипные сосудики для остальных душ. Подобные изделия составляют большую редкость. Это могло быть связанно с тем, что в древности души умерших почитались одинаково равными".

Наконец не мене интересной разновидностью чернолощеной керамики являются сосуды в виде сапожек. Их изготовление относят к концу эпохи бронзы и начала железа. Наиболее интересен сосуд - сапожек с оберегательным кругом, найденным в Мингечауре (2-ое тысячелетие до н.э.) он носит такое название потому что в отличии от других сапожек у него на нижней части имеется рельефный круг, имеющий оберегательную силу. По письменным источникам известно, что такого рода сосуды сапожки найден и Венгрии, Северной Италии и на Кавказе.

Как видно из всего вышесказанного наши предки, также как и древние египтяне верили в Мир Иной. Возможно многие из них верили в то, что именно в "стране блаженных" смогут реализовывать свои возможности.

Конечно же это далеко не весь материал древней керамики Азербайджана, становиться очевидным, что эта область требует постоянного продолжения исследований.

ЛИТЕРАТУРА

Н.Рзаев "Заря Азербайджанского исскуства" Баку-1993

Н.Рзаев "Художественная керамика Кавказской Албании/IV в. до н.э. I в.н.э.)" Баку-1964

МҮНДӘРИЧАТ

ФИЛОЛОКИЈА

Гафар Гусейнов. "Национальная идея" и мусульманство..................3
Атаәми Мирзәјев. Азәрбајчан әдәбијјатында илк дини тәрчүмә өрнәји..27
Хураман Һүммәтова. Ме'рач вә Гур'ан рәвајәтләри Јунус Әмрә ше'риндә..30
Шөвкәт Кәримов, Мәһәррәм Һүсејнов. Нискилли мисралар, ишыглы үмидләр..35
Тәјјар Саламоғлу. "Фүјүзат"чылыг вә Азәрбајчан романтизми.....41
Хатирә Бәширова. "Короғлу" дастанынын бәдии ифадә системи: тәзад, мүбалиғә..48
Һәгигәт Нәби гызы. Тарихи романларымызда Хәтаи образы.......53
Шурәддин Мәммәдли. Борчалы әдәби мүһитиндә бәдии нәср (XX әсрин әввәли)..58
Яшар Гусейнов. Тюркизмы в пушкинском литературном наследии..65
Мәһәммәд Әһмәд оғлу Сејфәддини. Аразла, о тајла һәмишә һәмдәрд..72
Мәтанәт Сарачлы (Гәһрәманова). Бүтөвләшмәк јанғысы............74
Күлнар Һәсәнова. "Хуршудбану Натəван" лирик-психоложи сәпкили драм әсәри кими..79
Шакир Албалыјев. Һакимијјәтдә әдаләтли варис сечкиси-демократија..87
Шәфа Аллаһвердијева. Нәсими јарадычылығында мәһәббәт мотиви..92
Бәсирә Әзизәлијева. Ч.Х.Чәбран вә Гәрб дүнјасы........................95
Бәсирә Әзизәлијева. Ч.Х.Чәбран вә Азәрбајчан әдәбијјаты.......104
Күлшән Ағабәјова. Азадлыг фәдаиси...110
Сәһәр Оручова. Азәрбајчан фолклорунун рус дилинә тәрчүмә вә нәшр тарихинә үмуми бир бахыш......................113
Фәррух Ағасыбәјли. Мустафа бәј Әлибәјов вә онун "Мәһкәмәләр гапысында төкүлән ганлы јашларымыз" әсәри.........121
Араз Әсәдов. Гази Бүрһанәддин поезијасында гәһрәманлыға чағрыш..126
Афәт Гәдирова. Азәрбајчан милли драматуркијасында романтик гәһрәман ахтарышы..131
Зејнәб Әһмәдова. Мирзә Ибраһимовун әдәби-тәнгиди көрүшләри..136
Вүсалә Һачыјева. Сәудијјә Әрәбистаны гадын әдибләринин јарадычылыг истигамәтләри..........................139
Гюнель Касумова. Обзор творчества Зухейра Ибн аби Сульма–

поэта-миротворца...145
Күлнарə Абдуллајева. Агнонун һекајəлəриндə Библија мотивлəри...150
Саида Исмаилова. "Потерянное поколение" – исторический колорит послевоенной эпохи.........................152
Камилə Мəммəдзадə. Бəдии тəрчүмəдə орижиналлыг принсиплəри (Ə. Рзанын јарадычылығында инкилис əдəбијјатындан тəрчүмəлəр).......................156
Алмаз Һүсејнова. "Короғлу" епосу мүһачирəт фолклоршүнаслығында...163
Көнүл Ағајева. Едгар По еһтијач мəнкəнəсиндə..........................169
Күлназ Рүстəмова. "Балалара һəдијјə"дə нағыллар.......................171
Үлвијјə Ејјубова. Дил халгын тарих вə һəјат тəрзинин əкси кими..176
Рəсмијјə Гаибова. Табели мүрəккəб чүмлəнин компонентлəри арасындакы əлагə васитəлəри һаггында.................................178
Рүбабə Əмирбəјова. Көтəнин фикир дүнјасы...............................179
Шафига Абдуллаева. Методика определения начального уровня знаний, умений и навыков студентов I курса ввуза по иностранному (немецкому) языку...182
Рена Зульфугарова. О работе по созданию отраслевых словарей (на материале англо-русско-азербайджанского словаря минимума по полимерам)..184
Шафига Абдуллаева, Рена Зульфугарова. Одна из "формул" научного языка...185
Сəбинə Алмəммəдова. Харичи диллəрдə лексиканын тəдриси вə онун јери...186
Нəсрулла Мəммəдов. Əрəб јазысында һазырки һəрəкəлəрин јаранмасы..188
Вүгар Мəммəдов. "Дастани-Əһмəд Һəрами" абидəси вə XIII əср əдəби дилимиз...193
Земфира Мəммəдова. Фе'ли тəркиблəрин синтактик мөвгеји һаггында...197
Көнүл Əлијева. Түрк диллəриндə тəглиди сөзлəрин тəдгигат тарихиндəн...200
Ламиə Вагиф гызы. Мүасир түрк əдəби дили лүғəт тəркибинин јенилəшдирилмəси просеси тарихиндəн.......................204
Елчин Мəммəдов. Тəглиди сөзлəр һаггында үмуми мүлаһизəлəр..207
Шүкүфə Атакишијева. Дил етник атрибутлардан бири кими....209
Афəрин Абдуллова. Азəрбајчан дили дəрслəриндə програмлашдырылмыш јохламалардан истифадəнин елми-методик əсаслары...211

Күларә Гулиједа. Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибиндә алынма сөзләрин јери.....217

ТАРИХ

Нино Гомартели. К изучению мировоззрения английских идеологов эпохи абсолютизма.....222
Марина Сурмава. Каталоги средневековых моностырских и соборных библиотек.....231
Русудан Даушаили. Кавказские легионеры во время второй мировой войны.....237
Илһамә Ибраһимова. Азәрбајҹан милли кадрларынын илкин археоложи фәалијјәти.....243
Гюнай Исмаилова. Формирование и развитие националистической мысли арабских странах.....247
Мүзәффәр Һүсејнов. Нахчыванын гәдим әкинчилик мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси тарихи.....254

ИНҸӘСӘНӘТ

Мәтанәт Нәсирова. Лирик-психоложи үслуб вә заман.....257
Афат Асланова. Искусство керамики древнего Азербайджана.....261

Елми ахтарышлар, II топлу,
“Елм“ нәшријјаты, 2000.

Китаб Азәрбајҹан ЕА Дәдә Горгуд адына “Фолклор“ Елми-Мәдәни Мәркәзинин Компүтер Мәркәзиндә јығылмыш, “Нурлан“ мәтбәәсиндә чап едилмишдир.

Кағыз форматы: 84/108 32/1; Мәтбәә кағызы: №1;
Һәчми: 268 сәһ.; Тиражы: 500.